

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМЎДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

НАВОИЙГА АРМУҒОН

(Олтинчи китоб)

ТОШКЕНТ-2010

“Навойга армуғон” тўпламининг ушбу китобида республикаимиз Олий ўқув юртлирида фаолият кўрсатаётган олимларнинг Навоий ижодининг айрим жихатлари хусусидagi мақолалари жамланган. Унга таниқли профессор-ўқитувчилар билан бирга ёш тадқиқотчилар ва аспирантларнинг мақолалари ҳам киритилган.

Китоб кенг илм-адаб ахлига мўлжалланган.

Тахрир хайъати:

Университет ректори: доцент Ф.И.Хайдаров, профессорлар Ҳ.Ҳомидий, Б.Тўхлиев, С.Аширбоев, И.Йўлдошев, педагогика фанлари доктори, профессор С.Матчонов, доц. И.Азимов

Масъул муҳаррир:

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ
филология фанлари доктори,
профессор

Тўплаб, нашрга тайёрловчи:

Файзуллоҳхон НАБИЕВ
филология фанлари номзоди

Саҳифаловчи:

Саидмурод ХОЛБЕКОВ

Нажмиддин КОМИЛОВ

АДОЛАТ – ДАВЛАТ ПОЙДОРЛИГИНИНГ АСОСИ

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг асарларида миллий давлатчилигимиз маърифатининг бутун бир концепцияси ўз ифодасини топган. Ушбу концепция, бир жihatдан, исломий манбаларда ифодаланган адолат ҳақидаги ғояларни, иккинчидан, қадимги юнон файласуфлари ва хазрат Форобий қарашларини, учинчидан, тасаввуфдаги шоҳу дарвеш киёсига қурилган фикр-мулоҳазаларни уйғунлаштириб, камраб олгандир.

Алишер Навоий она тилида улуғ адабий асарлар яратиб, халқнинг маънавий оламини юксалтириш баробарида темурийлар давлатининг барқарорлиги, давомийлиги ва мустаҳкамланиши учун ҳам курашиб, бу ишда ўзини масъул деб билди. Шу боис, у наинки биродари Хусайн Бойқарога насихат қилиш, уни огоҳлантириб туриш ва улуғ, эзгу ишларга йўллаш билан чекланди, балки Бойқаро фарзандлари – шаҳзодаларга давлатчилик асосларини, Амир Темур ўғитлари ва анъаналарини ўрғагиш, танбех ва насихатлар орқали таъсир этиб туришни ўз бурчи деб билган. Хусайн Бойқаро ўғиллари орасида тахт ва юрт талашини хали оталари тириклигидаёқ бошланган эди. Улар баъзан отага, шоҳга бўйсунмай, мустақил ҳаракат қилишга интилардилар. Бу ҳол Алишер Навоийни қаттиқ ташвишга солади. Шу боис у ҳар бир шаҳзодага алоҳида мурожаат қилиб, ота измидан чикмасликка даъват этади, мамлакат яхлитлиги учун жон куйдиради. Айниқса, шоир катта ўғил Бадиуззамон Мирзога умид боғлаб, анчайин аччиқроқ гапларни айтади: «Ота рози – худо рози, отага қарши исён – Худога қарши исён билан баробар». Менинг сўзларим оғир ботса ҳам айтаман, деб давом этади Навоий, Бадиуззамонга ёзган бир мактубида, чунки насихатларим беғараз, ниятим эзгуликдир. «Ёшингиз узун бўлсун. Андоқ кам воқеъ бўлубдурким, бу кулнинг сўзин рад қилмиш бўлғайсиз. Эмди дағи бу кулнинг жони куйганда, ўзгаларининг этаги куймас». Ушбу мактуб таъсирида

Бадиуззамон Мирзо отаси билан ярашиб, узр сўрайди – омонсиз, беҳуда қон тўкилишининг олди олинади. Бадиуззамонга юборилган бошқа бир мактубида муаллиф эндигина Ироқ ва Курдистон ҳокимлигига тайинланган шахзодага давлат бошқарувининг дастури бўладиган ўттиз икки банддан иборат фикрларини баён этади. Мактуб анъанага кўра насихат усулида ёзилган бўлса-да, бироқ унинг замирида талаб ва огохлантириш оҳанги ётади. Навоий баён этган фикрларни агар умумлаштирсак, куйидаги уч жиҳатга эътибор қилингани аён бўлади:

1) шохнинг ўзи шариат талабларига (яъни мавжуд қонунларга) амал қилиши ва бошқалардан ҳам шунини қатъий талаб қилиш;

2) раиятнинг аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриш, адолат истаб келганларнинг арзини мунгазам равишда эшитиб, золимларни жазолаш; шох ва фуқаро орасида ўзаро ишонч ва муҳаббатни қарор топтириш;

3) девонда иш юритишни қатъий интизом асосида йўлга қўйиш, тамагирлик, порахўрлик, сусткашликка йўл қўймаслик.

Навоий яна шунини таъкидлайдики, мамлакатнинг ҳалол, виждонли кишиларини, обрў-эътиборга эга уламолар, арбобларни кадрлаш ва уларга суяниш лозим.

Сиёсат адолат ва додхохлик асосига қурилгандагина давлат мустақамланади. Мазлумлар химоя қилинса, ёмонлар, талончи ва фирибгар-фитначилар жазоланса, бу бошқаларга ибрат бўлади. Улуғ шоир насихат қилиб ёзади: «Алассабоҳ ҳарамдан чикқач, девонда ўлтириб додхох сўрулса, дағи додхох сўрарда ўзлук била машғуллук қилинса, агар бир мазлумга бировдин зулме ўтган бўлса, золимга андоқ сиёсат қилсаким, ўзга золимларга мужиби интибоҳ бўлса» (14-жилд, 187-бет). Яъни, эрталаб нонуштадан кейин девонда ўтириб, арз билан келганларни қабул қилиши керак, яна шуки ҳар бир арзчининг арзи эшитилганда, диққат билан текширилиши, моҳиятига етиб бориб, агар ҳақиқатдан ҳам биров бир золимдан жабр кўрган бўлса, бу иш аниқлангандан кейин, золим шундай жазоланиши лозимки, бу бошқа золимларга танбех бўлсин.

Шундан сўнг, подшо аркони давлат (амирлар, вазирлар)ни йиғиб, унда «мулк ва мол иши» муҳокама қилиниши керак. Навоий давлат ишида машварат, яъни кенгашиб иш қилишни қайта-қайта таъкидлайди. Кенгашларда нафақат «аркони давлат», балки нуфузли шахслар, донишманд ҳақимлар ҳам қатнашиши мумкин. Аммо ҳар бирининг ўз ўрни, ўз мавриди бор. «Ҳайрат ул-аброр» достонининг йигирманчи мақолати шахзода Бадиуззамонга бағишланган. Бунда ҳам улуғ мутафаккир давлатни бошқариш масалаларига кенг тўхталиб, кенгаш, машварат билан иш юритиш зарурлигини таъкидлайди. Давлат бошлигининг азму қарори, фикр-қарашлари, шубҳасиз, етакчилик қилиши лозим.

Аммо бошқалар билан кенгашиб, умумий хулосалар, қарорларга келиш жуда муҳим. Шу боис, бир ишни шошма-шошарлик билан амалга оширишдан кўра, уни обдон ўйлаб, бошқалар фикри билан қиёслаб пишириб, кейин тадбиқ этмоқ фойдали. Чунончи, шоир қайд этганидек:

*Раъйингга ҳар амреки келди савоб,
Машваратсиз этма қилурга шитоб...
Айлама ўз раъйингга кўп эътиқод.
Муътамад эл раъйидин иста кушод.
Шаҳки раъйини этти кўп тисанд,
Раъй кўрар эл тилига солди банд.*

Демак, давлат микёсидаги муҳим ишларни аъёнлар, аркони давлат, биринчи навбатда, хайрихоҳ, покдил, ҳақгўй одамлар билан маслаҳатлашиб, кейин қарорлар қабул қилиш маъқул. Албатта, давлат ишида таъжил (тез бажарилиши керак бўлган) ишлар ҳам бор. Бунда шох ўзи қарор қабул қилиши шарт. Шунингдек, баъзи тадбирларни таваккал қилиб амалга оширишга тўғри келади, деб давом эттиради ўз фикрини Навоий. Аммо шунда ҳам энг яқин одамлар билан маслаҳатлашиш фойдалироқ. Шу жиҳатдан шоирнинг мана бу фикри ҳам ибратли:

*Бўлма малул ўлса кенгашида талош,
Асру узун доғи керакмас кенгош.*

Яъни: кенгаш пайтида баҳсу мунозара қизиб кетса, сенга малол келмасин, одамлар фикрини эркин баён этишга изн бер, сабр-тоқат билан тингла. Бироқ, кенгашнинг ҳаддан ортиқ чўзилиши ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Булар Навоийнинг ўз кузатишлари, амалий фаолиятдан чиқарган ҳулосалари, албатта.

Алишер Навоий девон юргизиш тартиби, ҳар бир ишни ўз вақтида пухта ва аниқ бажаришга катта аҳамият беради. Буни у давлат бошқарувининг асосий омили деб ҳисоблаган. «Хайрат ул-аброр»да Бадиуззамонга:

Айлар ишинга чу бўлур дастрас,

Вақтидин ўтқарма ани бир нафас.

Чунончи, бир ишга қўл урдингми, уни бир дам кечиктирмай бажар, - дея, насиҳат қилса, «Муншаот»даги 57-мақтубда бундай ёзади: «Арқони давлатка ҳар ишқим буюрулу, агар бутмаги бир кун муяссардур, агар икки ё уч кун. Андоқ муқаррар бўлсаким бот бутардек иш ҳамул кун арз қилиб жавоб олсалар. Кечрак бутур ишни тонгла (эртаси) ё индин ё миодидин (муддатидан) ўтқармасалар...». Яъни, ҳар бир амру фармон белгиланган муддатда бажарилиши лозим. Бугунги ишни эртага қолдириш мумкин эмас. Агар ғофиллик ва сусткашлик оқибатида иш орқага суриладиган бўлса, бунинг сабабкорлари аниқланиб, қаттиқ жазоланиши керак. Айниқса, котиблар, нусха кўчирувчилар, муҳр босадиганларнинг ниҳоятда чакқон, пухтакор ва ҳалол бўлиши таъкидланади. Навоий дейдики, девон иши (канцелярия) жуда мураккаб, аммо ниҳоятда зарур соҳадир. Юборилаётган хатлар чиройли қилиб, дона-дона, аниқ иборалар билан ёзилсин, тавочи беқлар (девон бошлиғи) ахлоқан пок бўлсин, парвоначи (хат ташувчи)лар чакқон ва мунтазам фаолият кўрсатсин.

Навоий девон иши ҳақида тўхтар экан, икки жиҳатга эътибор беради: бири – шох амру фармонларини маҳаллий амирлар, ҳокимларга етказиш; иккинчиси – қуйидан келадиган хат-хабарларни шохга етказиш. Ҳар икки томон ишида ҳам пайсалга солиш бўлмасин, дейди шоир. Бундан ташқари,

баъзи амиру амалдорлар «мусулмонларнинг нишонин (хужжатини) ортик тамаъ бирла кечга қўймасалар, шаръий ва қавлий нишонни (шартномани) бир чорсў мухри била ҳукм бўлгон кун-ўқ бутлариб берсалар» (14-жилд. 189-бет).

Шу тарика, улуғ шоир чегаралар ва шаҳарлар дарвозаларига ишончли кўриқчиларни қўйиб, «мустаҳкам ва мазбут» (эғалик қилиш) этиш, меҳмонхоналар, қорвонсаройларни озода ва саранжом сақлаш, аскар ва зобитлар аҳволдан доимо хабардор бўлиб туриш, «атрофдин келган бозургонлар (савдогорлар)нинг жонибин риоят қилиш», закот, солиқ ишларини тартибга солиб, вақф мулкларни қайта ҳисоб-китоб қилиб чиқиш, ортиқча жарима ва солиқларга тортмасликка чақиради. Навоий ёзади: «Жузвий жарима қилгонни қуллий сиёсат қилилса, бок йўқтур, то овоза олам мамоликига ёйилса, тужжорнинг ружуи кўпрак бўлса» (14-жилд, 191-бет). Бу фикрнинг ҳамма замонлар учун долозарблиги кўриниб турибди. Гап нима устида бораёпти? Маълумки, хориждан келган савдогарлардан бож-хирож, закот ундирилади. Бу ҳамма мамлакатларда мавжуд бўлган тартиб. Аммо айрим амалдорлар яна алоҳида қўшимча солиқлар соладилар. Натижада савдогарлар фойда кўрмаганлиги учун бундай жойларга мол олиб келмайдилар, оқибатда қимматчилик юзага келади. Навоий бу ҳолни яхши кузатиб таҳлил қилган шекилли, шахзодага насиҳат қилиб дейдики, шох ана шундай қўшимча солиқ ундиришларни қатъий манъ қилиши лозим, токи бу гап бошқа мамлакатларга ёйилиб, тижорат ахлининг кизикиши ортсин, савдотик ривожлансин.

Мактубда бозорлардаги нарх-наволарни тартибга солиб туриш, харидорлар ҳақкига хиёнат қилувчи товламачиларни жазолаш, йўлларни, кўприкларни тузатиш, таълим-тарбияни йўлга қўйиш ҳақида ҳам тавсиялар баён этилган. Пойтахтда ва вилоят шаҳарлари, туман, кентларда масжидлар қошида мактаблар бўлиши зарур, деб ҳисоблайди Навоий. Гап таълим-тахсил хусусида борар экан, шуни қайд этмок жоизки, Алишер Навоий шахзодаларнинг ўзлари ҳам кенг маълумотли, билимли, маърифатдан

бахраманд одамлар бўлишини талаб қилган. Шуниси аниқки, шахзодаларга харбий билимлар, давлат ишларини юргизиш қондалари ёшлиқдан ўргатилган. Лекин шоир бунинг ўзи етарли эмас, деб таъкидлайди. Шох – давлат бошлиғи. У юксак маънавиятли, доно ва ақлли бўлмоғи даркор. Бунинг учун кўп ўқиш зарур.

Навоий «Хамса»да шахзодалар – Бадиуззамон, Шохғариб Баходир, Султон Увайсга алоҳида боблар бағишлар экан, уларга диний ва дунёвий билимлар, айниқса, тарих, илми нужум (бунда у Улуғбекни ибрат қилиб кўрстади), тиббиёт, адабиёт бўйича асарларни кўпроқ ўқишларини, ўзидан аввал ўтган шохларнинг қилган ишларидан сабоқ олишларини таъкидлайди. Бадиуззамонга ёзган мактубида эса уни «Зафарнома»ни мутолаа қилиб, улуг бобокалони Амир Темура фаолияти, давлатчилиги тадбирлари устида мулоҳаза юритишга чақиради. Шох ҳамма вақт огоҳ бўлиши керак:

Эрусен шох – агар огоҳсен сен,

Агар огоҳсен – шохсен сен.

Огоҳлик деганда жуда кенг маъно назарда тутилади: Худодан огоҳлик, охиратни ўйлаб, савоб ишларга қўл уриш, нафсни тийиш, раият ва лашкар аҳволидан хабардорлик ва ҳоказо. Умуман, Навоий хазратлари тушунчаси бўйича, подшо – Худонинг танлаган одами, бу ҳар кимга ҳам насиб бўлмайди. Одил подшо эса Худонинг бандаларига юборган неъматидир (золим подшо, бунинг акси ўларок, Худонинг қаҳру қазаби нишонаси). Шунинг учун ҳам подшо Худо олдида ва халқ олдида масъул. Подшолик тахтига ўтирган одам буни чуқур англаши ва шунга қараб сиёсат юргизиши лозим. Раият тинчлиги, юрт фаровонлиги кўп ҳолларда давлат бошлиғи бўлган подшонинг шахсига боғлиқ, деб тушинтиради Навоий, асрий шаклланган қарашларни давом эттириб. Шу боис қадимул айёмдан бошлаб шохлар ахлоқига, уларнинг шахсий сифатларига катта аҳамият берилган. Зеро, подшо жамият сардори ва пешвоси бўлиши лозим, деб ҳисобланган. У нафақат сиёсий ҳаётнинг, балки иқтисодий-ижтимоий, маданий-маърифий ҳаётнинг ҳам марказида туради. У ҳамма тизимнинг пешвоси – сарвари. Шох

ва раият, шоҳ ва лашкар бир-бири билан ўзаро ишонч ва содиқлик ришталари орқали боғланган бўлиши керак. Буларсиз адолатли жамият куриш, салтанатни бошқариш мумкин эмас.

Шоҳ раиятга зулм қилса, аввало, ўзиға ўзи зулм қилади, - дейди Навоий. Чунки раият шохдан юз ўгиради. Натижада шоҳ сиёсати инкирозга учраб, давлат емирилади. Демак, шоҳ ҳар қанча якка ҳукмфармо бўлмасин, аммо давлатнинг пойдевори халқдир. Шунинг учун ҳам «Халқ рози – Ҳақ рози» деган шиор адолатпарвар подшоларнинг асосий мезони бўлган.

Адолат гоёси Алишер Навоийнинг қарийб ҳамма асарларида турли йўсинда ифодаланади. Буюк мураббий ва мутафаккир шоир Пайғамбар алайҳиссалоту васалламнинг машҳур ва ҳукмдорлар учун дастур бўлган: «Бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал», – деган ҳадиси муборакларини тез-тез такрорлаб туради. Яъни, бошлик учун адолатли бўлиш энг катта фазилат, энг улуғ савоб. Шунга ҳамоҳанг «Зулмкор мусулмон подшодан кўра, одил кофир подшо яхшидир», деган ҳадис ҳам шоир юрагидан жой олган. Бунинг мисоли Нуширавони одилдирким, исломда эмас (зиммий, яъни, ғайридин. – Н.К.) эди, аммо адолатли ишлари туфайли жаннатий бўлди.

Албатта, адолат ҳар бир инсоннинг фазилати бўлмоғи лозим. Бирок, давлат бошлиғидан бу кўпроқ талаб қилинган. Чунки унинг фазилати ҳам, нуқсони ҳам жамиятга тез таъсир этади. «Подшо қандай бўлса, унинг аъёнлари ҳам шундайдир», деган ҳадиснинг маъноси шунга ишора. Аммо адолат аллақандай мавҳум тушунча эмас. Адолат қилиш, биринчи галда, ўртада туриб, ҳақ ва ноҳақни ажратиш, гуноҳкор, золимни жазолаш, мазлумни ҳимоя қилишдир. Шоҳ агар яхши-ёмонга бирдай муносабатда бўлса, бу одиллик эмас, балки золимнинг тарафини олишдир.

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ида бу ҳақда шундай ёзади:

Бўлса керак фикр ила шоҳи жаҳон,

Яхшига яхшию ёмонга-ёмон.

Иккисидин бир киби олса ҳисоб

Мамлақати ичра тушар инқилоб.

Чунончи, шоҳ яхши, софдил одамлар тарафида туриб, ёмонларга ва ёвузларга қарши курашиши керак. Агар шундай қилмаса, раият норози бўлиб, мамлакатда инқилоб кўтарилиши мумкин. Демак, адолат мамлакат осойишталиги, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, давлат пойдорлигининг гарови ҳисобланади.

Адолатли сиёсат деганда, Навоий кўп ҳолларда, нафси бузук, халқ молига кўз тиккан амир-вазирлар ва бошқа мансабдор шахсларни назарда тутди. Агар «арқони давлат» соғлом бўлмаса, давлат ишлари барорли бўлмайди. Золим амирлар, порахўр қози ва садрларни шоҳ жазолаб, мансабдан четлаштириши лозим. Шунда подшонинг обрў-эътибори ортади, амру фармони зудлик билан бажарилади.

Навоий назарида подшонинг яширин айғокчилари, маҳрамлари, яқин масалаҳатчилари бўлиши зарур. Аммо улар ҳам ўз манфаатини эмас, балки давлат ва шоҳ манфаатини кўзлаб гапирсалар яхши. Агар улар ўз манфатини ўйлайдиган бўлсалар, унда фитна-фасодга берилиб, ёлғон хабарларни етказадилар, тухмат-бўхтонни ишга соладилар. Энг ёмон ҳислат – бу ёлғончилик:

Ҳар кишинингким сўзи ёлғон эса,

Айлама бовар нечаким чин деса.

Ростгўй одам қасддан ёлғон гапирмайди. Бирок, қаззоб, ёлғончи одамнинг табиати шундайки, у ёлғон гапирмай туролмайди. Шу боис, давлат хизматига энг ҳалол, ростгўй, садоқатли, муносиб одамлар тайинланиши лозим. Шу билан бирга, улар ишчан, омили қор бўлиши керак.

Навоий шу талаблардан келиб чиқиб, бир нечта амалий тавсияларни баён этган:

- 1) ҳар кишининг қобилиятига қараб иш бериш;
- 2) бир вазифани икки кишига бермаслик, шунингдек, бир одамга икки вазифани юклаш ҳам ноқоиш. Ҳар икки ҳолда ҳам масъулиятсизлик юзага келади ва иш бажарилмай қолади;

3) мансабдор шахсларнинг ишини назорат қилиб туриш, нопоклиги, хиёнатни сезилган ходимнинг баҳридан ўтиш;

4) Бордию ҳодим тухмат қурбони бўлган бўлса, ишини тафтиш қилиб, аниқлаб, афв этиш ва керакли жойда ундан фойдаланиш;

5) итоат ҳалқасидан бош чиқармокчи бўлган маҳаллий ҳокимлар, амирларни хиёнаткор сифатида қаттиқ жазолаш.

Умуман, Алишер Навоий гарчи тасаввуфий ғояларни, мутлақ эзгулик, раҳм-шафқат ҳақидаги фикрларни куйласа-да, аммо давлатчилик масалаларида у амалиётдан келиб чиқиб, Қуръоний мағзлардан, ҳукмлардан ва ҳамда Низомулмулк, Ғаззолий, Амир Темур ва бошқа буюк зотлар томонидан ҳаёгга татбиқ этилган «хавфу ражо» (қўрқиш ва умидворлик) тамойилини қўллаб-қувватлайди. Унинг адолат ҳақидаги фикрлари ҳам шу тамойилга мувофиқдир.

Алишер Навоийнинг одил шох тимсоли, адолат ҳақидаги ғоялари кўп тадқиқ этилган. Аммо бу мавзу давлат қурилиши, давлат ва жамият муносабатлари, давлат бошқаруви тажрибаси нуктаи назаридан ҳали батафсил ўрганилиши лозим. Бу миллий давлатчилигимиз тафаккурини ёритиш учунгина эмас, балки талай жиҳатлари ҳозир ҳам сабоқ бўлиши мумкинлиги нуктаи назаридан муҳим аҳамиятга эга.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

АТОҚЛИ НАВОИЙШУНОС

Илм-адаб аҳли орасида шундай зоти киромийлар бўладики, улар бир умрга нина билан кудук қазигандай кўхна сарчашмаларни варақлаб, маънавият инжуларини ўрганиб, сайлаб-териб таҳлил этиб, билганларини ўзгаларга юктириб, шогирдларга ўргатиб юрадилар-у, аммо хирс, хою ҳавас, бойлик-сарватга, амал-мартабага бефарқ қарайдилар, уни назарга илмайдилар, барча юмушларни хоксорлик ва фидойилик билан бетамаъ бажардилар. Машҳур олим, Шарқ адабиётининг нуктасанж донишманди, замон мударрислари пешвоси филология фанлари доктори, профессор,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, ўта нуктадон олим, ушбу сатрлар муаллифининг устози Натан Муродович Маллаев ана шундай донишмандлардан эди.

Ўтган асрнинг 50-йилларида адабиётшунослик майдонига кириб келган Маллаев умр бўйи (1922 – 1996) ўзбек классик адабиётининг энг долзарб масалаларини тадқиқ этиш, қардош халқлар адабиётининг муҳим жиҳатларини ўрганиш, таржима қилиш, ўрта ва олий мактаблар учун дарслик, қўлланмалар, дастурлар ёзиш, мажмуалар тузиш, илмий ва илмий-оммабоп китоблар битиш, фан номзоди ҳамда докторларини тарбиялаб етиштириш билан муттасил шуғулланган. Устоз томонидан университетларнинг филология ҳамда педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетлари учун яратилган “Ўзбек адабиёти тарихи” (биринчи китоб) дарслиги уч марта (1963, 1967, 1976 йиллар) қайта нашр этилиб, яқин 40 йил давомида филолог мутахассисларнинг бир неча авлодини тарбиялашда барқарор китоб сифатида қўлланилиб келинди. Профессор Н.М.Маллаев ижодий бисотида Навоийнинг ҳаёт йўли ва мероси таҳлили ҳам алоҳида саҳифаларни ташкил этади.

Юқорида таъкидланганидек, устоз 1963 йили олий ўқув юртлари учун Республикамизда биринчи бўлиб “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигини яратдилар. Ўша кезлари Навоий “Хамса”сининг устод Порсо Шамсиев томонидан танқидий матни яратилган бўлса ҳам шоирнинг кўпгина асарлари хали жиддий ўрганилмаган ва нашр этилмаган эди. Натижада муаллиф дарсликни ёзишда шоирнинг ҳаёти, фаолияти, ижодий меросини батафсил ёритишга киришар экан, биринчи – қўлёзма сарчашмаларга – асл нусхаларга мурожаат қилишга мажбур бўлган. Навоийнинг насрий, илмий асарлари, “Ҳазойин ул-маоний” куллийетидан олинган мисоллар, намуналар илк бор илмий истеъмолга жалб этилган, кенг илм-адаб аҳли эътиборига биринчи дафъа изчил, теран илмий поэтик таҳлиллар асосида хавола қилинган эди. Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтидаги бир илмий мажлисда академик Иззат Султонов “Девони Фоний”даги ғазалларнинг ўзбек

адабиётшунослигидаги том маънодаги илмий-назарий дастлабки таҳлили тўлалигича Натан Муродович Маллаев қаламига тааллуқлидир” деб алоҳида таъкидлаган эдилар. Хуллас, Навоийнинг лирик мероси дарслик доирасида жанр, мавзу, ғоявий йўналиши, образлар силсиласи, энг муҳими поэтик жихатдан жиддий таҳлил қилинганди. Шунинг учун ҳам дарслик муайян даржада илмий қимматга молик эди.

Маълумки, 1965 йили юртимизда Навоий таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан катта илмий ва амалий ишлар амалга оширилган эди. Профессор Ҳамид Сулаймон томонидан ва у кишининг бевосита раҳбарлигида шоирнинг “Ҳазойин ул-маоний” қуллиёти, “Девони Фоний”си нашр эттирилди; ўзбек тилида 15 жилдлик танланган асарлари, рус тилида 10 жилдлик сайланмаси чоп этила бошланди; айрим асарларининг, шу жумладан, “Ҳамса” дostonларининг танқидий матнларини тузишга киришилди. Машхур навоийшунос Олим Шарафиддиновнинг “Алишер Навоий” (1948) китобидан сўнг шу йиллари Н.М.Маллаевнинг “Гениал шоир ва мутафаккир” номли илмий-оммабоп рисоласи уч тилда – ўзбек, рус ҳамда қорақалпоқ тилларида нашр этилди. Китобда муаллиф Навоийнинг ҳаёт йўли ҳамда давлат арбоби сифатидаги фаолиятини, бадий, илмий меросини оммабоп бир тарзда мукамал баён этган; уларнинг балоғат ва нафосатини, шоирнинг ижодий нияти – асарларида нафис бадий пардаларда ифодаланган юксак ғояларни лўнда шаклда теран таҳлил этиб кўрсатишга муваффақ бўлган. Бундан ташқари, профессор Н.Маллаев Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейини ташкил этишда устоз Ҳамид Сулаймонга яқиндан қўмаклашган. У кишининг бевосита сўй-ҳаракатлари билан ўзлари ишлаётган Низомий номидаги педагогика институтида (ҳозирги университет) Адабиёт музейи ташкил қилинди.

Ўтган асрнинг 70-йилларида Н.М.Маллаев “Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг тараққиётида Навоийнинг ўрни” (1972), “Ҳамса” муқаддимоти ва наътларининг моҳияти ҳақида” (1974), “Навоий ижодининг халқчил негизи” (1977), “Навоий ва халқ оғзаки ижоди” (1976), “Асрлар эътирофи ва таъзим и”

(1976) сингари бир силсила тадқиқотлар яратди, шоир асарларининг кўп жилдлик нашрларини яратишда иштирок этиб, айримларига сўзбоши ёзди, адиб ижодининг энг муҳим жihatлари хусусида кўплаб илмий мақолалар битди. Коммунистик мафкура зуғуми авж олган, исломий аҳкомлар ҳақида гапириш мумкин бўлмаган бир пайтда Н.М.Маллаев “Хамса”даги ҳамд ва наътларни таҳлил қилиб, уларнинг ижтимоий-фалсафий, илмий, тарбиявий-маърифий қимматини дадил айта олган эди. Ҳашта йиллари бу олимнинг ўзига хос бир жасорати эди. “Асрлар эътирофи ва таъзими” рисоласида забардаст шарқшунос Навоий асарлари форс, араб, француз, немис, лотин, рус тилларига таржималари аннотацион библиографиясини яратган; дунё шарқшуносларининг ана шу таржималар асосида шоир ижоди ҳақида ёзган илмий асарларининг оммафаҳм, яхлит таҳлилларини берган; маърифий, амалий аҳамиятга молик хулосалар чиқарган. Бу рисола ҳам дунё навоийшунослиги тарихини ёритишга бағишланган дастлабки илмий-оммабоп китобдир. Зероки, Ҳашта йиллари бирон олим бундай юмушни ўз зиммасига олмаган эди.

Олимнинг Навоий ижоди таҳлилига бағишланган асарлари орасида “Навоий ва халқ оғзаки ижоди” деб номланган фундаментал монографияси алоҳида залворга эга. Зероки, тўрт боб ва бир неча ички фаслдан ташкил топган бу асарда Натан Муродович, бир томонидан, Шарк кўлөзма манбалари, оғзаки ижод неъматларига суянган, асосланган, ҳамкасбларининг бу йўналишдаги тадқиқотларини эътибордан соқит қилмаган ҳолда Алишер Навоийнинг “Хамса”ни яратишда араб, форс, туркий халқлар асотирлари, шифоҳий адабиётдан нечоғлик баҳраманд бўлганини, ижодий файз топганлигини атрофлича, жиддий таҳлил этган; фольклор ва классик адабиёт муаммосининг назарий масалаларини ҳал қилан. Масалан, шоирнинг Баҳром, Фарҳод, Искандар образларини яратишда ўнлаб энг қадимий ёдномалар, хроникалар, ҳатто, “Авесто”дек қамёб сарчашмалардан қай даражада баҳраманд бўлганлиги аниқ далиллар билан таъкидланган. Буни “Хамса”нинг бир неча ўрнида Зардушт тилга олингани ҳам тасдиқлаб турибди.

Иккинчидан, “Хазойин ул-маоний”даги шеърларда оғзаки ижод анъанаси, хусусан, ғазаллар поэтикасида мақол, матал, хикматли сўзлар, халқ иборалари, удумлари, фразеологик бирикмалар, этнографияси, этнологияга оид деталларнинг ўрни ва бошқалар юзлаб байтлар мисолида нуктасанжлик билан таҳлил қилиш орқали кўрсатилган ва улардан муҳим илмий-назарий хулосалар чиқарилган.

Учинчидан эса, олим бир томондан, туркман, тожик, ўзбек халқлари ноқиллари ҳамда ровийлари яратган Навоий ҳақидаги омиёна хикоятлар, латифалар ҳамда эртақларни ғоятда тадрижий такомилдаги илмий таҳлилини берган; фанда уларни илк бор аниқ илмий тасниф этган; айрим хикоятларнинг сюжетини тарихий ҳақиқатга, Навоий асарларидаги мазмунга қанчалик мос келиши ёки келмаслигини қиёсий-типологик усулда текширган. Шундан сўнг Навоий ижодининг ўзбек халқ оғзаки адабиётига таъсири масаласини таҳлил этган олим, дастлаб ўзбек ва тожик халқлари томонидан “Хамса” дostonлари мазмуни, тимсоллари, ғоялари асосида яратилган эртақлар, дostonларни Ўзбекистон Фанлар академияси Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида сақланаётган қўлёзма манбалар асосида ўрганган. Кейин эса, муаллиф “Навоий ва ўзбек халқ китоблари” муаммосини кўзгаб, илмда ғоятда янги, долзарб масалани кенг илм-адаб аҳли эътиборига ҳавола этган; “Нусхаи “Хамса”и беназир” сингари манба ҳақида илк бор маълумот берган. Монографияда XIX асрда яшаган ўзбек ёзувчиси Умар Бокийнинг ҳаёти ва ижодий мероси адабиётшуносликда дафъатан таҳлилга тортилган. Зероки, Умар Бокий Навоийнинг “Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларининг шу номдаги халқ вариантини яратган бўлса-да, у хали илм-фанда махсус ўрганилмаган, ўз баҳосини олмаган эди. Устоз наср ва назм аралаш битилган ҳар икки китобнинг мазмуни, тузилиши, образлар силсиласи, Навоий асарларига қай жиҳатдан яқинлиги-ю тафовутларини илмий нуктаи назардан қиёслаб, текшириб умумлаштирган. Энг муҳими, Умар Бокий маҳорати, бу асарларнинг ўзига хос жозибаси муҳим лавҳаларнинг поэтик нуктаи назардан

жиддий тахлили жараёнида асосли равишда уктирилган; халқ китобларининг тили ва услуби хусусида мутлақо янги илмий-назарий фикрлар изҳор этган. Н.М.Маллаевнинг ушбу тадқиқоти ўзбек адабиётшунослигида янги йўналиш – Ўзбек классик адабиёти ва фольклор муаммосини бошлаб берди. Ҳозир у кишининг ворислари, шогирдлари бу йўналишнинг турли қирраларини ўз тадқиқотларида кашф этмоқдалар. Устоз томонидан тайёрланган “Алишер Навоий. Лирика” деб номланган қўлланма неча бор қайта нашр этилди. Чунки, унда олим Навоийнинг шох ғазалларидан бир туркумини тўплаб, уларни қандай ўқиш ва шарҳлаб таҳлил этиш йўлини зукколик билан кўрсатиб берган эди. Ўша кезлари бундай қўлланма классик адабиёт ихлосмандлари учун жуда зарур эди. У ҳозир ҳам ўз таълимий ва маърифий қимматини йўқотган эмас.

Профессор Н.М.Маллаевнинг буюк шоир ижоди ҳақидаги сўнги китоби “Сўз санъатининг гултожи” (1992) деб аталади. Навоий “Ҳамса”сига бағишланган бошқа бир қанча тадқиқотлардан бу асарнинг фарқи шундаки, уни мутолаа қилган илм-адаб ахли Навоийнинг Шарқ ҳамсанавислигидаги ўзига хос ўрни, бу борада туркий адабиётда мактаб яратганлиги, ҳар бир дostonнинг мундарижаси, образлар тизими, уларда ифодаланган юксак-илғор ғоялар, шоирнинг санъаткорлик маҳорати хусусида бир-бирига узвий боғланган йўсинда яхлит тасаввурга эга бўлади, маърифат олади, илм ўрганари.

Мустақиллик йилларида навоийшунослигимиз янги ўзанда янада жиддий ривожланмоқда. Шоир асарларининг 20 жилдлик нашри ниҳоясига етди, айрим рисолаларининг янги танқидий матнлари устида иш олиб борилмоқда; шоир асарларининг ижтимоий-фалсафий, диний, ирфоний, маърифий, ахлокий, таълимий ва сиёсий жиҳатлари яхлит ўрганилмоқда. Ҳар гал соҳа нуктадонлари Навоий меросининг у ёки бу жиҳатига мурожаат этар эканлар, Н.М.Маллаев асарларини ҳам мамнуният билан эслайдилар, баъзиларига мурожаат этадилар. Демак, замонамизнинг забардаст олими,

покийнат мураббийси Натан Муродович Маллаев ўз одамийлиги ва умрбоқий асарлари билан бизга ҳамиша хамрозу ҳамдам экан.

Раҳмонкул ОРЗИБЕКОВ

АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИДА УСТОЗЛАР МАДҲИ

Дунёдаги ҳар бир халқнинг, миллатнинг фахри, ғурури бўлиб қолган донишмандлари, олиму фузалолари, буюк ижодкорлари бор. Инглизларда Шекспир, русларда Пушкин, озарбайжонларда Низомий ва Фузулий, туркманларда Махтумқули, ўзбекларда эса Мир Алишер Навоийдир. Биз, адолатпешалик ва инсонпарварликни, дин ва диёнатни, ватанпарварлик ва меҳр-муруватни, комиллик ва барча эзгуликларни ҳазрати Навоий сиймосида кўрамиз. У асрлар оша миллатимизнинг фахри, ифтихори бўлиб келди. Навоий ўзининг буюк инсонлиги, инсонпарварлиги, умумбашарий аҳамиятга молик ўлмас асарлари билан ўзбекнинг кадр-кимматини, нималарга қодир эканлигини, тил-нутқ бойлигини, маънавияти, адабиёти илдиэларининг чуқурлигини баланд мақомларга кўтарди, жаҳонга танитди. Ўзбек адабиёти, маданияти, тили Навоий фаолияти, адабий мероси туфайли ривожланиб келди.

Самода шоирларнинг юлдузлари кўп. Бирок, шу юлдузларнинг энг нурлиларидан, бурждаги яркироқларидан бири ҳазрат Навоий юлдузидир. Бу юлдузга талпинмаган, унинг теграсида парвона бўлмаган, шуъласидан баҳра топмаган туркийғўй, форсийзабон шоиру ижодкор кам. Шу сабаб қанчадан қанча шоиру шуаролар, олиму фузалолар уни «Булбули хушнаво», «Қомили босафо», «Маъни садафининг дурри яқтоси», «Инсон чаманининг гули раъноси», «Назм аҳлининг масруру аълоси», «Сўз мулкининг султони», «Шоирларнинг пайғамбари» деб бежиз таърифламаганлар. Унинг барҳаёт сиймоси, маъно ва хикматларга тўла ижоди инсоншуносликнинг қомуси, битмас-туганмас хазинадир. Уни қамоли эхтиром билан ўрганиш, дилга жо қилиб, амалий фаолиятда қўллаш ҳар бир ақли расо, маърифатли ёшу қарининг чинакам бурчи саналади.

Биз, бу ўринда Навоий яратган жавоҳирлар хазинасининг бир жиҳати- унинг устозларга хурмат ўғитлари хақида сўз юритмоқчимиз. Ҳазрати Навоий умри давомида тарихий ўтмишга, ижодкор салафларию пиру устозларига, ота-оналарига ва барча қарияларга баланд хурмат саклаб, уларни эъозлашга, кадрини тутишга даъват этган. Асарларида айни мавзуни ажойиб донолик билан ифодалаб қолдирган. Шунга ишора қилувчи хикматли байтлар шоир асарларида кўп учрайди. Навоий, умуман, ақли расо, диёнатли инсон яхшилиқни ўзининг ҳаётий шиори қилиб олиши, шундай эътиқод билан яшаши лозимлигини уқтиради. Зеро, инсон бу фоний дунёга меҳмон. Шу боис фарзандлари, навнихол авлод учун сабоқ, ибрат бўларли амалларни қолдириши зарур:

Қила олгунча ул бўлсин шиоринг,

Ки яхши от қолгай ёдгоринг...

Бу гулшан аро йўқтур бақо гулига сабот,

Ажаб саодат эрур яхшилик бирла чиқса от, -

дея ўғит беради шоир. Ушбу фалсафий ақидадан келиб чиқиб, ўтмишга, ундан мерос бўлиб қолган яхши анъаналарга ва уларни қолдирган сиймоларга нисбатан доим хурмат, эҳтиром саклаш зарурлигини уқтиради.

«Сади Искандарий» достонида (XIV фаслда) ўз ўқувчиларига мурожаат этиб, ўтмишда нимаики фойдали, тараққиётга таянч, инсон камолотига омил бўладиган нарсалар яратилган бўлса, уларни камоли эҳтиром билан ўрганиш, ўзлаштириш ва бойитиш лозимлигини айтади. Шу йўлдан бормаган, ўтмиш авлод сабоқларидан хулоса чиқариб, ўз истиқболини белгилай олмаган авлоднинг келажаги йўқлигига доир танбеҳлар келтиради:

Кишилик будурким унутсанг ани,

Чу таркинг қилур тарк қилсанг сани (Хамса. —Т.: 1960, 650-бет).

Чиндан ҳам тарихий хотирасиз келажакни тасаввур қилиш мумкин эмас. Ўз тарихини, ўтмишини, кадриятларини яхши билган, уларга хурмат билан қараган халқкина истиқболни кўра олади, тараққий топади.

Навойи бу умумбашарий қарашларни тасдиқловчи жуда кўп тарихий фактлар, лавҳалар келтиради. Кўпдан-кўп, олимлар, машойихлар, тарихий шахслар, ўз устозлари ҳақида сўзлайди. «Хамса» дostonларида, “Мажолис ун-нафойис” ва «Насойим ул-муҳаббат»да, «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да келтирилган салаф ва замондош муътабар зоти шарифлар-машойихлар, олиму фузалолар, ҳакимлар, башорат қилувчи соҳиби кароматлар ҳақидаги лавҳалар, ҳикоятлар, нақллар, таъзиму таърифлар Навоийнинг улуғларга бўлган буюк эътиқоди ва эҳтиромини ифодалайди. Навоий устозларга, олим-ориф кишиларга нисбатан шундай сўзлар, сифатлашлар қўллайдики, улардан ҳайратланмай илож йўқ:

*Бировки қилса олимларга таъзим,
Қилур гўёки пайгамбарга таъзим.*

Навоийнинг бу байти кўпчилик ўсмирлар, ўқитувчи ва толиби илмлар онгига, қалбига сингиб кетган:

*Ҳак йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитди ранж ила,
Айламак бўлмас анинг ҳаққин адо юз ганж ила, -*

ҳикматли байти ҳам яхши устозлар хотираси учун айтилган ҳаётий хулосадир.

Навоийнинг ўзи ибратли ҳаёти, ўлмас асарлари эл-юрт, мамлакат манфаатлари йўлида қилган ўта савобли, хайрли ишлари билан катта ҳурматга мушарраф бўлганлигига қарамай, пир-устозлари сиймосида кўрган нодир фазилатларни, уларга хос улуғворликни ўз асарларида буюк тавозе ва эҳтиром билан нақш этди. Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад каби қалбига ниҳоятда яқин устозлари ҳақида махсус мемуар – ҳолат асарлар ёзди. У «Насойим ул-муҳаббат»да пир сифатида эътиқод қўйган ҳазрат Жомий ҳақида:

*Ул яқин сози дастгир манга,
Қиблаи устоду пир манга, -*

дейди. «Хамсат ул-мутаҳаййирин»даги марсия-таърихларнинг бирида эса Жомийни «Ҳақиқат конининг гавҳари маърифат дарёсининг инжуси» деб,

таърифлайди. Шундай марсияларнинг яна бирида Жомийнинг дафн маросими ҳақида буюк бир изтироб билан сўз очиб, Жомий жанозасини бир оламни бошқа бир оламга элтмоқликка, жасадини тупроққа бамисоли хазинани кўмиб қўйганликка қиёс қилади.

У яна бир пиру-отахони Саййид Ҳасан Ардашерга бағишланган асарида бу зоти бобаракотни шундай улуғлайдики, уни фонийлик саркардасига ўхшатиб, жойи мангу биҳишт бўлсин, дея Худодан илтижо қилади.

Навойнинг ўз замони пахлавони, буюк қалб эгаси Пахлавон Муҳаммад ҳақидаги:

Етти ўлка пахлавони Муҳаммад,

Дунёда унинг мисли ва тенги йўқдир, -

деган таърифи ҳам ўз устозларига нисбатан бир умр ҳурмат ва садоқатда бўлганлигини исботлайди. Шу ўринда Навойнинг яна бир қанча мўътабар сиймолар ҳақида турли асарларида фикрлар юритиб, уларни ҳам шарафлаганлигини уқдириб ўтиш жоиздир. Масалан, у Шарафиддин Али Яздий, Косими Анвор, Мавлоно Лутфий, Муҳаммад Табодгоний ҳақида таъзиму тадорик билан сўзлайди. Мавлоно Қосим тўғрисида гапирар экан, «Ва Мавлоно ул нави фоний ва макбул киши эрдиларким, ани кўрган киши гирифтор бўлур эрди. Ул жумладин бири бу хақирдир (яъни, ўзи) (Насойим ул-мухаббат, 141-бет) Мавлоно Шарафиддин Али Яздий тўғрисида эса «Донишманд ва соҳибкамол киши... Бу фақир сиғарисияда (яъни болалигида) ул букъада алар хизматларига мушарраф бўлиб, менинг борамда фотихалар ўқидилар», - деб ёзади. Шу ўринда Навойнинг ота-оналарга, қарияларга нисбатан катта ҳурматини эхтиромини ҳам уқтириб ўтиш жоиздир. Унинг «Арбаин» асарида келтирган:

Оналарнинг оёғи остидадур,

Равзаи жаннату жинон боғи.

Равза боғин висолин истар эрсанг.

Бул онанинг оёғи туфроғи.

Ҳадис – китъасида шоир она таъзимига илоҳий тус беради. Онанинг кадр-эътиборини жаннат боғидан, унинг гўзаллигига мушарраф бўлишдан ҳам афзалроқ дўради. Она ризолиги ва дуосининг фарзанд учун нақадар улуглигига ишонтириш мақсадида Навоий унга Муҳаммад расулulloҳ(сав) ҳадисларига мос мазмун бағишлайди. Бадиият илмида «Илм ўзлаштирмоқ» маъносини англатувчи иқтибос санъати бор. У бадиий ижодда панду хикматларни, халқ мақол, матал ва сермаъно мажозий ибораларни келтириб сўзлаш санъати бўлмиш «Ирсоли масал» санъати билан ўхшаш. Иқтибосда кўпроқ Куръони Карим ва пайғамбаримиз ҳадисларига ҳам мурожаат этилади. Ҳазрат Навоийнинг ота-оналар ҳақидаги юкоридаги ўта пурхикмат тўртлиги пайғамбаримизнинг «Ал-жаннату тахтул уммаҳати», яъни «Жаннат оналар оёғи остидадур» ҳадисининг Навоий назмида сайкал топган бадиий ифодасидир. Шундай ўғитлар Навоийнинг сермаъно рубойлари мажмуаси саналмиш «Назм ул-жавоҳир» асарида ҳам келтирилгандир. У исломиятдаги «Ота рози – худо рози, Она рози – пайғамбар рози» деган улуг эътиқоддан келиб чиқиб, ёшлардан комилликни, фаросатни, диёнатни ва садоқатни талаб қилади:

*"Иста ато йўлида фидо жон қилмоқ,
Куллуқ анога ҳам унча имкон қилмоқ.
Зухди абад истасанг фаровон қилмоқ,
Бил ани ато-анога эҳсон қилмоқ.*

«Ҳайрат ул-аброр»да ҳам бу мавзуга алоҳида мақолол бағишлаганлигини кўраимиз. Навоий ўғил-қизларга ўғитлар бериб, умрни ота-она хизматига бахшида этиб яшаш эзгуликнинг белгиси эканлигини яна бир бор таъкидлайди:

*Бошни фидо айла ато бошига,
Жисмни қил садқа ано қошига.
Икки жаҳонга тиларсан фазо,
Ҳосил эт, уибу икисидин ризо.
Тун кунингга айлагали нур фош,*

Бирисин ой англа, бирисин қуёш.

Алишер Навоий «Муножот» асаридаги насрий мактубларининг бири таркибида ҳам «Ўлиб-ул-хаккойк» дидактик-одобнома асарининг муаллифи Адиб Аҳмад Югнакийнинг отага ҳурмат фарзанднинг бурчи эканлиги ҳақидаги қуйидаги тўртликни келтирадими, бу буюк шоирнинг ёшлигиданок улуғлар, устозлар сабоқларини нечоғлик эҳтиром билан ўрганиб борганлигини кўрсатади:

Атодин хато келса, кўрма хато,

Савоб бил хато қилса доғи ато.

Отаннинг хатосини билгил савоб,

Сени юз балодин қутқаргай Худо.

Навоий ота-онага ҳурмат сақлаш ҳар бир солиҳ фарзанднинг бурчи эканлигини уқтирганда, умуман, отахон, онахон кексаларни кадрлашни назарда тутди. Кобил ва акли расо фарзандлар ота-она, қариялар, улуғлар дуоси билан саодатга, бахтга эришгайлар. Бир кун унга ҳам фарзандидан бу яхшилик қайтажак – деб таъкидлайди улуғ шоир.

Фарзанд ато қуллагин чу одот қилгай,

Ул одат ила – касби саодат қилгай.

Ҳар кимки атога қўп риоят қилгай,

Ўғлидин анга бу иш сироят қилгай.

«Ҳайрат ул-аброр»даги қуйидаги мисралар ҳам миллий қадриятларимизнинг энг олижаноб фазилатлардан саналмиш қарияларга муносабат, уларга хизмат қилиш, кўнглини овлаш, дуосини олишга қаратилгандир:

Кимки улуғроқ анга хизмат керак,

Улки кичик анга шафқат керак.

Хизмат ила айлама тавқир ҳам,

Шанъат ила айлама таҳқир ҳам.

Буюк мураббийнинг ўғитича, ҳурмат ҳам, тавозе ҳам, шафқат ҳам ўз меъёрида бўлмоғи даркор. У миннатдан ҳам, хушомадгўйликдан ҳам узок

бўлиши лозим. Навоийнинг барча асарларида турли сабаблар билан кекса авлод ҳаёти тажрибаси уларнинг нурли, файзли сиймолари ифодаланади, улардан ўрганиш, сабоқ олиш лозимлиги уқтирилади. Истиқлол Навоий меросидаги ана шу жиҳатларни янада чуқурроқ ўрганиш имкониятларини кенгайтирди. Унинг нигоҳимиздан четда қолган асарлари ҳам ўрганила бошланди. Навоийнинг жаҳоний шухрати йилдан-йилга ошиб бормокда. Унинг Аллоҳга илтижо қилиб айтган қуйидаги орзулари амалга ошиб бормокда:

*Дегонимни улусқа марғуб эт,
Ёзгонимни қўнгулга маҳбуб эт.
Халққа зеби торақ айла они,
Уқуғонга муборак айла они.
Етти афлукни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт.*

Навоий сабоқлари, унинг улуғ асарлари ҳеч қачон бугунгидек кадр, мавқеъ топган эмас. Бу буюк хазина миллий мафқурамининг теран томирларидан бири сифатида истиқлолга хизмат қилмокда, қилаверади.

Дилором САЎЎИЙ

НАВОИЙНИНГ ТУРКИЙ ШЕЪРИЯТДАГИ ИХТИРОЛАРИ

Марказий Осиёда мўғул истибдодидан сўнг бошланган туркий юксалиш даврида туркий тилда бадий асарлар яратишга бўлган эътиёж кучайди. X-XII асрлар ўзбек диний адабиётида, хусусан, Хожа Аҳмад Яссавий ижодида туркий шеърининг асосий таркибий омилларидан бири бўлмиш халқчиллик анъанаси - бадий фикрнинг тил ва услуб жиҳатидан оддий халққа тушунарли, таъсирчан шеърини ифодаси кўзга ташланса, XIV аср бошларидаги адабий ёлгорликларда нафақат мавзу ва мазмун, балки шакл жиҳатидан ҳам ўзига хос турконаликка интилиш, аниқроғи, туркий кўшиқ услуби ва вазнига мурожаат этиш ҳоллари кузатилади. Носириддин Бурхониддин ўғли Рабғузийнинг "Қисас ул-анбиё" (1310/11) асарида туркий

қўшиқнинг шоён вазнларидан бири рамали мусаммани мақсурда ёзилган шеърнинг учраши бунга бир мисол бўла олади:

Кун ҳамалга кирди эрса, келди олам наврўзи,

Кечди баҳман, замҳарир қиш, қолмади қори бўзи... (I., 4, 103-6.)

Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг "Махзан ул-асрор" дostonи таржимасига киришар экан, туркий тилда ёзилиши лозим бўлган назмий асарларнинг бадий жиҳатдан юксак, яъни том маънода туркона бўлиши учун шеърнинг қўшиқ жанри билан уйғунлиги муҳим талаблардан бири эканлигини таъкидлаб, "Гулшан ул-асрор" дostonида ёзди:

Турк зуҳуридур ўчунда букун,

Бошла улугъ йир била туркона ун.

Рост қил оҳанги навоу ҳижоз,

Туз ётугон бирла шудургуни соз.

Турк сурудини тузук бирла туз,

Яхши аёлгу била кўкла қубуз.

Туркий тилдаги халқчил шеърятнинг туркий мумтоз шеърят даражасига етиш жараёни, маълум бўлганидек, XV асрнинг иккинчи яримларигача давом этди. Бу ижодий такомил жараёнига Алишер Навоий лирикаси яқун ясади. Навоий қадимги ўзбек тилининг тақдирини юзасидан Султон Ҳусайн Бойқаро амалга оширган сиёсат ва амалий тадбирларни ўзига хос йўсинда қўллаб-қувватлади. Ҳар икки тилда (форсий ва туркий) ижод қилиш иқтидорига эга бўлган Ҳусайн Бойқаро ўз асарларини, асосан, ўзбек тилида яратганлиги тасодифий эмас эди ва Навоий "Муҳокамат ул-луғатайн"да ёзишича, унинг томонидан "... илтифот ва ихтимом юзидин баъзи маънилар топиб, назм қилурга ҳукмлар ҳам жорий бўлди ва сўз услубига таъйинлар ва адосига таълимлар ҳам изхори бўлди" (I., 1, 207-6.). Бинобарин у "Мажолис ун-нафоис"нинг 8-мажлисида Ҳусайний газалларининг кофия ва радифларидаги ихтироларини таъриф этади. Навоий туркийгўй шоирлар ижодида кофия масаласига жиддий эътибор бериб (Атоий байтини эсланг), кофиянинг оҳанг жиҳатидан мувофиқ бўлишини

туркона (яъни, содда, халкона, оғзаки ижод намуналарига яқин) деб баҳолайди. Бироқ, бу ходисани классик шарқ шеърляти бадий қонуниятлари талаблари нуктаи назаридан танқид ("Ўлбғинаси") қилади. Шоирнинг Хусайний девонидан келтирган байтлари мазмунан туркона, қофиянинг асоси бўлмиш равий нуктаи назаридан эса классик адабиёт қофия назарияси талабларига жавоб берадиган бўлганлиги сабабли ҳам таҳсинга сазовор бўлади. Демак, шу муносабат билан Навоий Хусайнийнинг ижоди туркий шеърлятни мумтоз адабиёт поэтикаси қонун-қоидалари доирасига кириши учун қатта аҳамиятга эга бўлганлигини билвосита таъкидлайди. Туркий шеърлятнинг бадий қонуниятлар тизими талабларига яқин, табиий ривожини янада тезлатиш унинг адабий-эстетик ўзига хослиги ва ижтимоий фаоллигини ошириш учун нималарга эътибор қилмоқ кераклигини Навоий биринчи бўлиб англаб етди. Энг аввало, шоир туркона услубий асослардаги шеърлятнинг классик услуб даражасидаги такомил учун турконалик аъёналаридан қатта маҳорат билан фойдаланиб ижод қилди. Иккинчидан, туркий шеърлятни мустаъзод ва мусаммат қаби янги жанрлар билан бойитди. Бундан сўнг, бетакрор бадий тасвир усуллари ва фавқулудда таъсирчан бадий лавҳалар яратиш билан бир қаторда, татаббу ва тазмин санъатларининг ҳам янгича намоишини кўрсатди.

Шу ўринда Алишер Навоийнинг "туркона" атамасига бўлган муносабатини аниқлаб олмақ лозим кўринади. Навоий бу атамани ҳам ижобий, ҳам салбий маънода қўллайди. Таникли адабиётшунос Ё.Исҳоқов Навоийнинг туркона шеърлятга бўлган салбий муносабатини қуйидаги мулоҳазалар билан изоҳлайди: "...поэтик синтаксиснинг оддийлиги, енгил вазнларнинг (қўпроқ енгил вазнга эга рамал ва ҳазаж баҳри) қўлланилиши, қофия масаласида фольклорга яқинлик (яъни, аллитерацион-интонацион принципнинг сақланганлиги), жанр ҳукмронлиги (қўпроқ туюқ) поэтикаси (ғазалнинг ҳажми, композицияси, тематикаси) борасида ҳам ўзига хосликка эга. Лекин бундай характердаги шеърлар учун хилма-хил мураккаб фигуралар характерли бўлмаса-да, тажнис санъати муҳим мавқеъга эга. (11.,

5, 5-6.). Шоирнинг "туркона"га бўлган ижобий муносабатини эса "туркий" деб аталмиш кўшиқ турига нисбатан айtilган мулоҳазаларидан англаб олиш мумкин: "Яна сурудедурким, ани "туркий" дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубдур ва ул ғоятдин ташқари дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажойиз айш ахдиға судманд ва мажлисоро суруддур..." (I, 2, 131-6.). Кўринаётганидек, Навоий туркона шеърятга⁶ шакл ва поэтика талаблари нуқтан назаридан баҳо берганда салбий муносабат билдиради, мавзу, маъно-мазмун нуқтаи назаридан ёндашганда эса ижобий фикрлар баён этади. "Мезон ул-авзон" асарида шоир туркий тилдаги шеърларни "асосан, кўшиқлар" вазнлари нуқтан назаридан таҳлил этар экан, "туркий" деб аталмиш кўшиқ турига алоҳида тўхталади. Навоий юкорида келтирилган тавсифда "туркий"ни "суруд" деб атаган. Суруднинг бир маъноси – ашула, кўшиқ бўлса, иккинчи маъноси шеър – демакдир. Академик Б.Валихўжаев мулоҳазаларига кўра, Навоий "туркий"нинг ёзма адабиёт поэтикаси қонуниятларини қабул қилганлигига эътибор бериб, унинг шеърлик маъносига кўпроқ мойиллик кўрсатганлиги сезилиб туради. Шу нуқтаи назардан, "... шоир "туркий"га алоҳида шеър жанри сифатида қарайди ва унинг ўзига хос жанрий хусусиятларини ҳам кўрсатиб ўтади. Булардан биринчиси шундан иборатки, туркий эски ўзбек тилида ёзилиб, шу муносабатда туркий номи билан шуҳрат қозонган... Иккинчидан "туркий" "ғоятдин ташқари дилписанд ва руҳафзо ва мажлисоро суруддур", учинчидан, "туркий"да фикр равон тил ва бадий жихатдан нозиклик билан ифодаланган, ва ниҳоят, тўртинчидан, у рамали мусаммани максур вазнида ёзилган" (II, 2, 57-6.). Шу тарзда олим Навоийнинг "Мезон ул-авзон"да берган маълумотларига асосланиб, "туркий"нинг бошқа шеърый жанрлардан фарқ қилувчи ўзига хос хусусиятларини, қисқача бўлса-да, баён этади. Таъкидлаш жоизки, Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис" ва "Мезон ул-авзон" асарларидаги бошқа маълумотлар ҳам "туркий"нинг жанр хусусиятларини аниқроқ тасаввур этишга имкон беради.

Бобур ҳам халқ кўшиқларидан тархоний ва туркий турлари ҳақида маълумот берар экан, "Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида яна бир суруд чикдиким, "туркий"га-ўқ мавсу:л бўлди, анга ушбу вазни тақсим қилурлар, ул дағи икки даврда боғланибдур", - дейди. (I, 3, 155-6.). Демак, Алишер Навоий ва Бобурнинг илмий рисоаларида махсус қайд этилиб, муайян шакл ва мазмун ҳамда тематик жиҳатдан ўз киёфасига эга бўлган "туркий" шеър бу даврда лирик жанр даражасига кўтарила борган.

Шеърятда шакл ва мазмун муносабатлари масаласида мазмун етакчилигини доим таъкидлаган Навоий "туркий"ни янги мазмун ва ранг-баранг мавзулар билан бойитишни мақсад қилди. Яъни, Алишер Навоий "туркий"си факат ишқ ва муҳаббат билан боғлиқ бўлган қайфият баёни ёки тасвиридан иборат бўлиб қолмай, унда фалсафий муносабат кучаяди, ишқ ва муҳаббат тушунчаси, ёр ва унинг тасвири тушунчаси янада кенгаяди. Шу нуқтаи назардан, Навоийнинг "туркий" услубда муайян сюжет чизиғига эга бўлган якпора ва тадрижли ғазалларни кўплаб яратганлиги эътиборлидир. Хоссатан, "Илк девон"дан "Кеча келгумдур дебон...", "Ул паривашким...", "Ёғлиғинг, эйким, тикарсен..." каби ғазалларининг ўрин олиши фикримизга ёркин мисолдир.

Навоий "туркий"сининг яна бир хусусияти шундаки, шоир девонларида, бир томондан, ошиқона туркий шеърлар мавжуд бўлса, иккинчи томондан, "туркий"га хос вазн ва услубда битган ижтимоий, фалсафий ва сатирик ғазаллар ҳам учрайди.

Алишер Навоийга қадар яшаган ва унга замондош бўлган туркийғўй шоирлар ижоди, асосан, маълум маънода тематик жиҳатдан чегараланган "туркий" жанридаги шеърлар доирасида қолган бўлса (туюк жанрини истисно этганда), Навоий бу жанр имкониятларидан, вазни ва бадий тасвир услубидан фойдаланиб, янги мавзу ва шаклдаги ғазаллар яратди.

Алишер Навоий "Мезон ул-авзон"да кўшиқларнинг бир неча турини тавсифлаб беради, яъни, "Бириси "туюғ"дурким, ...", "Яна "кўшук"дурким, ...", "Яна "чинга"дурким, ...", "Ва яна турк улусида бир суруддурким, ани

"муҳаббатнома" дерлар...", "Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким... ани "мустаъзод" дерлар эмиш...", "Яна Ироқ аҳли тарокимасида суруде шоъеки...", ани "арузворий" дерлар...", "Яна сурудедурким, ани "туркий" дебдурлар" каби. Ана шу кўшиқ турларидан бўлмиш мустаъзоднинг Навоийга қадар ижод қилган шоирлардан фақат Гадоий девонида ягона намунаси учрайди.

Навоий мустаъзод услубида шеърлар битиб, ўзининг биринчи расмий девони "Бадоеъ ул-бидоя"га унинг учта намунасини киритади. "Ҳазоин ул-маоний" девонларининг ҳар бирига биттадан шу навдаги асарни жойлаштирган. Шоирнинг девонлари дебочаларида батафсил асослаб берган гадвинчилик (девон тартиб бериш) соҳасидаги бадий-эстетик тамойилларини назарда тутадиган бўлсак, унинг бу ходисадан кўзда тутган мақсади аён бўлади. Буюк шоир девон тартиб берганда имкон қадар барча лирик жанрлардаги асарларни киритмоқ лозимлигини таъкидлар экан, мустаъзодни ўзбек мумтоз шеърятининг лирик жанрларидан бири сифатида ўрнашиб қолишини мақсад қилади. Шу билан бирга, ўзидан кейин девон тартиб берувчиларга бу жанрда ҳам шеърлар ижод қилиш лозимлигини билвосита уқдиради.

Алишер Навоий ўзбек мумтоз поэзиясида мусаммат жанри тараққиётига асос солган ижодкордир. Навоийга қадар мусамматнинг фақат мустақил (табъи худ) шаклларидаги намуналаригина яратилган эди. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат тарихи ва ривожини муфассал тадқиқ этган олим Р.Орзибеков бу ҳақда шундай ёзади: "...Мусамматнинг тазмин усулидаги илк намуналарини яратиш билан Навоий ўз ғазали асосида мусамматлар яратиш аънанасини бошлаб берди. Алишер Навоий бошқа қатор лирик жанрларнинг реформатори бўлганидек, шарқ мусамматчилиги имкониятларини кенгайтди. У ўз ижоди мисолида бу соҳада ҳам ҳаётбахш адабий мактаб яратди. Мусамматнинг муҳаммас, мусаддас ва мусамман каби тазмин шаклларини кашф этди." (II, 3, 9-10-б). Олим кейинги йилларда Шайх Аҳмад Тарозийнинг "Фунун ул-балоға" номли

асари топилиши ва илмий жамоатчиликка тақдим этилиши муносабати билан Ёзган мақоласида гарчи Навоий ва Ҳусайнийнинг ижодида мусамматнинг ғазаллар асосидаги тазмин намуналарини яратиш усуллари кашф қилинган ва бадий ижод тажрибасига жорий этилган бўлса-да, унинг мустақил (таъби худ) намуналари XV аср 1-ярми туркий-Ўзбек шеърлятида ҳам мавжудлиги аён бўлганлигини қайд этади. Яъни, таъкилланишича, Ҳофиз Хоразмиёга замондош бошқа қатор туркийгўй ҳамда форс-тожик тилида қалам тебратган шоирлар ҳам мустақил мухаммаслар яратганлар, аммо: "Шу заминда Алишер Навоий даври адабий ҳаётида мусамматнинг тазмин усулида яратилган намуналари ҳам кашф этилиб, туркий-Ўзбек шеърлятининг жанр таркиби бойитилган". (II.,4, 50-6.).

Навоий "Бадоеъ ул-бидоя" девонига 5 та мухаммас киритган ва шулардан 3 таси Лутфий ғазалига, 2 таси ўз ғазалига битилган. Девондан жой олган 2 мусаддаснинг ҳар иккаласи ҳам Лутфий ғазалига ёзилган.

"Ғаройиб ус-сиғар" девонига киритилган уч мухаммаснинг биттаси Лутфий ғазалига, иккитаси ўз ғазалига боғланган. Девонга кирган бир мусаддас Навоийнинг ўз ғазалига битилган. Шунингдек, "Наводир уш-шабоб"даги уч мухаммасдан биттаси Лутфий, иккитаси ўз ғазалига, бир мусаддас ўз ғазалига боғланган.

"Бадоеъ ул-васат" девонига биттадан Лутфий ва ўз ғазалларига мухаммаслар, биттадан яна Лутфий ва Ҳусайний ғазалларига мусаддаслар жойлаштирилган.

"Фавойид ул-қибар" девонидан эса шоирнинг ўз ғазалларига боғланган икки мухаммаси, Лутфий ғазали олтилантирилган бир мусаддас ва яна шоирнинг ўз ғазали саккизлантирилган бир мусамман ўрин олган. Демак, Навоий ҳаммаси бўлиб Мавлоно Лутфий ғазалларига уч мухаммас ва икки мусаддас, Ҳусайний ғазалига битта мусаддас ва ўз ғазалларига етти мухаммас, икки мусаддас ва бир мусамман боғлаган. Навоийнинг ўз ғазалларидан ижодий фойдаланиб, янги лирик жанрлардаги асарлар яратганлиги ҳақида навоийшунос А.Абдуғафуров ўз мулоҳазаларини шундай

баён этади: "Хазойин ул-маоний"даги қолган ўн мусаммат Навоийнинг ўз ғазаллари асосида яратилган. Навоий биринчи галда ўз замонасида шухрат қозонган ғазалларини мухаммаслар шаклига келтирган.

Шоир мусамматларини девонларига бир хил тартибда жойлаштирган. Яъни, мустазоддан кейин, мухаммаслар, ундан кейин мусаддаслар, сўнгра мусамман ўрин олган. "Хазойин ул-маоний" девонларининг аввалги иккитасида учтадан мухаммас ва биттадан мусаддас, кейинги иккитасида иккитадан мухаммас ва иккита мусаддас ("Фавойид"да биттаси мусамман) киритилган. Шоир рия қилган яна бир эстетик қонуният шуки, барча девонларда Мавлоно Лутфий ғазалларига боғланган мусамматлар биринчи ўринда келтирилади. Девон таҳлили соҳасида мукамал бадий-эстетик принципларни ишлаб чиққан Навоий шу йўсида мусаммат жанрларининг девон композицияси учун муҳим таркибий унсурлардан бири эканлигини таъкидлаб, унинг туркий тилдаги ажойиб намуналарини намойиш этади.

Навоий девонларида яна бир эътиборга молик жиҳат мавжуд. Бу ҳодисани бадий усуллардан тазмин ва татаббу қилиш санъатида шоирнинг тутган ўзига хос услуби, деб баҳоласак бўлади. Масалан, шоир "Наводир ун-нихоя"га қирган етти байтли 575-ғазал матлаъидан фойдаланиб, "Хазойин ул-маоний"га етти байтли янги ғазал ёзиб киритади. Буни Навоийнинг ўз ғазалига қилган татаббуси дейиш лозим. Шоир ғазалнинг матлаъини айнан келтириб, унинг вазни ва учта қофиясини янги контекстда сақлаб қолади. Ғазаллар ишқий мавзуда бўлиб, мазмунан ҳам бир-бирига жуда яқиндир. Айни усулни у "Наводир ун-нихоя"даги 546- ва "Хазойин ул-маоний"даги 433-ғазалларида ҳам қўллайди. Яъни, бу ғазалларнинг матлаълари айнан бир хил бўлганидек, ҳажм жиҳатидан ҳам улар бир хил, етти байтlidir.

Тазмин ва татаббу санъати ишлатилган "Хазойин ул-маоний"даги 433-ғазалда аввалги ғазалнинг вазни, радифи ва бешта қофияси сақланган. Иккала ғазал ҳам тасвир асосига қурилган бўлиб, семантик-эмоционал тасвир ғазаллар композицияси асосини ташкил этади. Ғазалларни байтма-байт текширадиган бўлсак, биринчи ғазалда тасвирланган бирор образ ёхуд

бадий лавҳа иккинчи ғазалда ҳам худди шу тасвир объекти ёки у билан боғлиқ воқеаларни янада ёрқинроқ, кенгроқ ифодалаб келади. Икки шеърда мазмунли мос бўлган байтларнинг қофиялари ҳам бир хил. Энди байтларни ёнма-ён қўйиб, муқояса қилиб кўрайлик.

Аввало, кўнгул образи билан боғлиқ лавҳа:

Теманг кўнгулунг қаниким, ҳажрдин беҳуш эдим,

Қай сори боргонни ул бехонумоним билмадим.

("Наводир ун-нихоя", 3-байт)

Ул пари то жилва қилди борди кўнгулум, ваҳ, қайн,

Бўлди ул оввораи бехонумоним, билмадим.

("Хазойин ул-маоний", 5-байт)

Ёрнинг таъна қилиши билан боғлиқ лавҳа, "Наводир ун-нихоя", тўртинчи байт:

Васлидин сўз деб бу янглиз таънига хуш келмасин,

Билмадим, эй қотили номехрибоним, билмадим.

"Хазойин ул-маоний", учинчи байт:

Демадингму, дема рашқимники, боқтинг гайрима,

Билмадим, эй кофири номехрибоним, билмадим.

Мақтаъдан олдинги байт икки ғазалда ҳам ижтимоий-фалсафий фикрлар ўзанида, шоирнинг фоний бўлмок, ўзлигидан кутулмок хусусидаги мушоҳадалари асосига қурилган.

"Наводир ун-нихоя", олтинчи байт:

Ўздукимдин ранжа эрдим ичкали жоми фано,

Беҳуд ўлдум ўйлаким ному нишоним, билмадим.

"Наводир уш-шабоб", олтинчи байт:

Дўстдин билдим нишон, то топмадим ўздин нишон,

Лек ўздин токи бор эрди нишоним, билмадим.

Ғазаллар мактаъларида мазмунан лирик қахрамон – шоирнинг рухий ҳолати баёнида тафовут кўринади. Биринчи ғазал мактаъида ошиқнинг

тушкун, шикоятомуз холати тасвирланса, иккинчи ғазал мақтаги оптимистик рух билан суғорилган:

"Наводир ун-ниҳоя", еттинчи байт:

*Эй Навоий, ошиқ ўлгонда дедим қолвай ниҳон,
Бўйлаким оламни тутқай дostonим, билмадим.*

"Наводир уш-шабоб", еттинчи байт:

*Эй Навоий, ёр кўнгли меҳрму қилди аён,
Ё асар қилди анга ўтлуғ фигоним, билмадим.*

шу ва бошқа жиҳатларига кўра биз, "Хазойин ул-маоний"га киритилган мазкур ғазални татаббу санъатининг ўзига хос гўзал намунаси деб баҳолаймиз.

Шунингдек, ғазалларига ўз байтларини тазмин қилиш ходисаси бошқачарок шаклда шоирнинг яна бир ғазалида учрайди. "Наводир уш-шабоб"даги 468-, 469-ғазалларнинг иккинчи байтлари айнан ўхшаш, матлаълари эса мазмунан бир-бирига жуда яқин. Бу ғазаллар мисолида ҳам Навоий татаббуънинг ижодий намунасини, иқтизо санъати ва тазмин санъатининг салх шаклини намойиш этади. Яъни, 468-ғазалга татаббуъ қилиб яратилган 469-ғазалнинг иккинчи байти тазмин қилиниб, аввалги ғазал матнидан айнан олингандир. Тазминнинг салх шакли эса ғазалнинг матлаъи:

*Ваҳки, ўтлуғ чехра очиб хонумоним ўртадинг,
Оташин лаълингдан айтиб нукта, жоним ўртадинг (468-ғ).
Оташин рухсори очиб хонумоним ўртадинг,
Хонумоним худ не бўлғай жисму жоним ўртадинг (469-ғ.).*

Тўртинчи байти:

*Ўт аро қил тўлғониб куйгондек ул юз шавқидин,
Нечаким тоб урди жисми нотавоним ўртадинг (468-ғ).
Тўлғониб куйсам ажаб йўқ ўтқа тушган шўъладек,
Чун фироқ ўтида жисми нотавоним ўртадинг (469-ғ.).*

ва мақтаида ишлатилган:

Эй Навоий, то белу оғзи хаёли айладинг.

Бору йўқ, яъники пайдову ниҳоним ўртадинг (468-ғ.).

То Навоийдек белу оғзинг хаёли бирла мен,

Ушбу йўқ савдода пайдову ниҳоним ўртадинг (469-ғ.).

Ғазалларнинг ҳар бири алоҳида ўз тасвир усули, ихчам, яхлит композициясига эга бўлган ғазаллар эканлигидан далолат беради. Ғазалларнинг бири (468) “Наводир ун-ниҳоя”га 354-ўринда, иккинчиси (469) “Бадоеъ ул-васат”га 358-ўринда ўзгартиришсиз киритилган. Демак, Навоий ғазалларини девонларига тартиб билан жойлаштиради экан, уларнинг семантик структураси, композицион тузилишига алоҳида эътибор берган. Бунинг натижасида ғазал композицияси билан боғлиқ бадий санъат усулларининг (татаббуъ, тазмин) ўз ғазалиётида ижодий ривожланишига ва бу соҳадаги анъаналарнинг янги-янги ўзанларда тараққий этишига имконият яратган.

Хулоса шуки, донишманд адабиёт назарийтчилиси ва мутафаккир шоир Алишер Навоий беназир лирикада ўзбек шеърятининг қадимий анъаналари ва бадий ўзига хосликларидан ижодий фойдаланиб улкан ижодий муваффақиятларга эришган ва бу ҳол авлодлар учун алоҳида ибрат ва хос мактаб вазифасини ўтайверади...

Муслихиддин МУҲИДДИНОВ

ИНСОН АХЛОҚИ ТАСВИРИДА АДАБИЙ АНЪАНА ВА ИЖОДИЙ ЎЗИГА ХОСЛИК

Инсоннинг ахлоқий ғазилатлари ҳамиша шарқ шоирларининг диққат марказида бўлиб келган. Адабиёт сўзининг “адаб” сўзидан олингани ҳам бунинг ёркин далили. Муслмон Шарқида етишган қайси бир шоир ижодини олиб кўрмайлик, унда, албатта, панд-насихат оҳангидаги асарларга дуч келамиз. Зеро, адибларимиз адабиётни тарбия воситаси деб қараганлар. Ҳоҳ соф лирик асарлар бўлсин, ҳоҳ воқеа-ҳодисалар, афсона-саргузаштлардан иборат эпик асарлар бўлсин, уларда “маъвиза”, яъни ўғит-насихатлар характеридаги қисмлар бўлган. Алишер Навоий “Бадоеъ ул-б.идоя” девонига

ёзган сўзбошида бундай дейди: "... бу девонда ҳамду наът ва мавъизадан бошқа ҳар шурангез ғазалдинким, истимоъи мохвашларга мўжиби саркашлик ва ғамкашларга боиси мушаввашлиғ бўлмай, бирор-иккирор насихаторо ва мавъизатосо байт иртиқоб килиндиким, аларнинг ламъайи рухсори иффат бурқаъидин кўп ташқари ломеъ бўлмағай, то буларнинг вужуди хирмани ул барқ ихрокидин билкулл зоеъ бўлмағай, йўқким бу ғазаллар ғазолалари жилвагарлик соз, балки пардадорлик оғоз қилсалар, бу байтларнинг насихатсоз воизлари ва мавъизалардоз носихлари монeъ бўлғайлар".

Навoий фикрини тушунтирадиган бўлсак, мазмуни шуки, одатда ғазал ошиқона мавзуга бағишланган бўлади, ошиқлик дардининг пўртаналари китобхонни ҳаяжонга солади. Лекин унинг ёнида битта-иккита насихатомуз байтлар келтирилса, ўқувчи ишк тўлқинлари билан бирга, муҳим тарбиявий хикматлар, насихатлардан ҳам баҳраманд бўлади. Шунинг учун дейди у, мен девонимда ҳамд-наътлардаги насихатли фикрлардан ташқари, ошиқона ғазалларимга ҳам насихат маъноли байтлар киритдим.

Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, ахлоқий мавзудаги адабиёт ўзи алоҳида бир йўналишдир. Буни шарқликлар "панднома" деб юритганлар. "Қобуснома" (Кайковус), "Қутадғу билиг" (Юсуф Хос Ҳожиб), "Ҳибат ул-хакойиқ" (Аҳмад Югнакий), "Гулистон", "Бўстон" (Шайх Саъдий), "Маҳбуб ул-қулуб" (Алишер Навоий), "Баҳористон" (Абдурахмон Ҷомий), "Ахлоқи Муҳсиний", "Анвари Суҳайлий" (Кошифий) шулар жумласидандир. Шунга монанд "Ҳамса"ларнинг биринчи дostonлари ҳам "панднома"ларга мазмунан яқин.

Dostonларнинг тузилиши ҳам ўзига хос. Шунга кўра, илмий адабиётда бу дostonлар "фалсафий-ахлоқий" асарлар деб юритилади. Бизнингча, бу дostonларни "сўфиёна-фалсафий асарлар" деб номлаш маъқулроқ. Чунки улардаги фалсафий қарашлар, асосан, сўфиёна дунёқарашни ифодалаб келган. Яна бир фикрни айтиш зарур. "Ахлоқий асар", "ахлоқий ғоя" деганда, одатда, кўпроқ уқтириш, ўғит оҳангидаги асарларни назарда тутамиз. Назаримда, бу – масалага тор қарашдир. Бутун адабиёт ахлоқий тарбия

воситасидир, бу ният баъзан уктириш, баъзан лирик хиссиётларни тасвирлаш, баъзан публицистик кўтаринки, эхтиросли шеъринят, баъзан тамсил-гимсоллар қиёфасини кўтариш орқали амалга оширилган. "Махзан ул-асрор", "Маглаъ ул-анвор", "Тўхфат ул-ахрор" ва "Хайрат ул-аброр" дostonларида бу восита-усулларнинг кўпидан фойдаланилган. Лекин ҳар бирида бу хусусият ўзга йўлда давом этган. Инсон ахлоқи ҳақидаги улуғ шоирларнинг карашлари уларнинг умумий фалсафий-сўфиёна фикрларидан ҳосил бўлган. Низомий, Хусрав Дехлавий, Жомий ва Навоий инсон ахлоқида ўрта аср кишиси нуқтаи назаридан, ўзларигача жамланган илму ҳикмат асосида, сўфиёна маънолар талаби билан муносабатда бўлганлар.

Шоирлар, таъкидлаганимиздек, инсонни барча махлуқотларнинг афзали, шарифи деб таърифлаб, уктирадиларки, одам ўзига муносиб ишлар билан шуғулланиши, ўз номини ёмон, тубан хулқ-атвор билан булғамаслиги керак. Ҳасад, хирс, пасткашлик каби одатлардан ҳазар этмоқ лозим, дейди Амир Хусрав. Шоир ўз замонасининг воқеа-ҳодисаларини кузатган, одамларни ўрганган ва шу хулосага келганки, қалби бўш, маънавий-ахлоқи нолайик одамлар кўпроқ амал, мансабга интиладилар. Аммо бу уларнинг пастлигини яшира олмайди:

Паст нагардад ба таманно баланд,

Гарчи ба ангушт по баланд.

(Паст орзу билан улуғ одамга айланиш даргумон, бўйини баланд қилиб кўрсатиш учун ҳар қанча бармоқларига тиралиб чўзилса ҳам).

Одамнинг мартабаси унинг ақли, шахсий қобилияти, ҳиммати-ҳамияти ва иродасига қараб кўтарилиши керак. Ўз насли, ота-бобосининг обрўси, қариндош-уруғ орқасидан манманлик қилиш гирт аҳмоқлик, дейди у:

Одами аст аз пайи коре бузург,

Гар накунад инт – ҳиморе бузург.

(Одам ўз хайрли ишлари билан улуғдир. Агар буни қилмаса – қатта эшакдир).

Чинакам инсоний фазилатлар билан зийнатланган, инсонни севиш, уни шарафлаш "Хайрат ул-аброр"нинг ҳам туб моҳиятини ташкил этади. Чунончи:

*Конию ҳайвони агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари олий сифот.
Барчасини гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонни шариф айладинг.*

Алишер Навоий инсонга, унинг фаолияти ва кирду корига қараб баҳо беради. Унингча, инсон жамиятга наф келтириши, фойдали ишлари билан кадрли, янада фазилатли. Кишиларга зиён етказадиган, жамият тинчлиги, осойишталигини бузадиган, сийрати суратига номувофик кимсалар чин инсон эмас. "У жамиятнинг ҳар бир аъзосидан – шохми, гадоми – Инсон номига "муносиб" бўлишликни талаб қилади", деб ёзади истеъдодли олим А.Абдуғафуров, Навоий ҳақида. Навоий буни турли табақага мансуб шахсларнинг типик хусусиятларини ўзаро зид қўйиб очиб кўрсатган (одил ва золим шох, тўғри йўл кўрсатувчи ва риёкор шайх, олим ва жоҳил, вафоли ва вафосиз кишилар ва ҳоказо). Яхшиликнинг, одамийликнинг мезони – халқ манфаати учун хизмат қилиш, унинг ғами-ташвиши билан яшаш:

*Одами эрсанг, демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.*

Бундай хикматона фикрлар "Маҳбуб ул-қулуб"да ҳам анча.

Навоий ўзгалар ғами билан яшайдиган, ҳиммати баланд, хожатбарор, адолатшиор, инсонларни шарафлайди. Бинобарин, шоир адолатли ва золим шох, рост қавл ва риёкор шайх, қарамли (саховатли) ва ҳасис одам, одобли ва беадаб киши, олим ва жоҳиллар хусусида тўхталар экан, уларнинг инсоният жамияти учун фойда ёки зарарини кўрсатиб беради. Масалан, ўн биринчи мақолатда илмнинг фазилати ва нодонликнинг қасофати ҳақида сўз боради. Аммо шоир бобни тўғридан-тўғри:

*Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез,
Хордурур олиму жоҳил азиз, -*

деган байт билан бошлайди. Чунки замона – зулм маскани. У разил, жохилларга мансаб-мартаба беради, уларни юксакка кўтарди. "Билик аҳли"га эса ранжу азоб беради.

Феъл ёмон рафиъ айлабон,

Хужмига оламни мутеъ айлабон.

Ёмон одам бошқаларни ўзига мутеъ этса, яхшилар, оқил, донолар хор, лаълдек қимматли, кўнгли пок одамлар "кўхи боло остида ғамнок" яшайдилар. Навоий хулқи, рафтори даррандалик бўлган ноқаслар шох саройида иззат-хурматда яшайдилар, дейди.

Шоир илм олишнинг машаққатли азобларини тасвирлайди. Қашшоқ, оч-ялонғоч муллаваччалар аянчли аҳволда мадрасаларда куну тун таҳсил кўриб, илм ўрганадилар, мақсадга эришиш учун барча нарсадан, хатто ҳаёт неъматларидан ҳам воз кечадилар:

Гурбат аро ҳоли ёмондин ёмон,

Ҳар не йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Илм – амал, мансаб воситаси эмас, балки халққа хизмат қилишнинг энг тўғри ва самарали йўли. Навоийча, олим дунё молига меҳр кўймаслиги керак:

Солмаса кўз жафои дунё сори,

Боқмаса туз дунёи фони сори.

Они шараф гавҳарининг кони бил,

Гавҳару кон ҳар не десанг, они бил.

Шу тариқа Навоий билим ва билимдонликни инсоннинг муҳим фазилатларидан бири сифатида кўрсатади, тарғиб этади.

Илм ҳақидаги боб Хусрав Деҳлавийда ҳам бор. "Матлаъ ул-анвор"нинг иккинчи мақолати шу мавзуга бағишланган. Хусрав ҳам илмни улуғлаб, жаҳолатни танқид қилади. Унингча, илм – қоронғу кечада йўл кўрсатувчи чироқ, маёк. Чирोगи – маёғи бўлмаган одам қудукка тушиб кетади. Илмли одам зарру гавҳарга эътибор қилмайди, ҳам илм ва ҳам бойлиги бор одам камдир. Олим ўз илми билан улуғ, жоҳил агар шоҳу султон бўлса ҳам, дунёни эгалласа ҳам авомдир, пастдир:

Гарчи кашад гов жаволи гўҳар,

Бор зиёдат шавадаш, не хунар

(Хўқизга гавхар копи ортилган билан, юки ортади, лекин хунари ортмайди).

Хусрав ўзини билимдон кўрсатишга уринган ёдон кишилар, ясантусан қилиб юрадиган одамлар устидан кулади. Шоир олим билан жохилни турли кўринишларда солиштириб, хақиқий илм эгасининг фазилатларини бир-бир санаб ўтади. Илмда хийла, манманлик, ялқовлик, мақтанчоқлик зиён келтиради. Илм оламан деган одам майпарастлик, ишқбозликдан воз кечиши керак:

Илм чунон хон, ки зи паси зиндағй,

Хоби ту бошад шарафи бандағй.

(Илмни шу қадар ўргангинки, ўлганингдаи сўнг, сенинг уйқунг одамийлик шарафи бўлсин).

Хуллас, олимнинг аъмоли ҳам, хулқи ҳам покиза бўлиши керак.

"Матлаъ ул-анвор"нинг учинчи мақолати сўз фазилати таърифига бағишланган. Хусрав Дехлавий анъанага мувофиқ сўзнинг инсон камолоти учун аҳамиятини махсус таъкидлайди. Унингча, инсонни ҳайвондан ажратиб турган сифатлардан бири – бу унинг нутқи, тили. Аммо шоир сўзи кенг маънода олиб қараган: сўз – алоқа воситаси бўлмиш тил, сўз – дунёни англаш воситаси, ақлнинг иродаси, сўз – маънавий-бадний етуқлик, фаросат, заковат белгиси. Инсоннинг тили мўъжизалар яратишга қодир, у барча бунёдкорликларнинг, ижод ва истеъдоднинг қалити.

Ақл, билим сўз орқали ўз қудратини намоён қилади. Ақл сўз бир-бири билан опа-сингил, ўз навбатида иккаласи жонга кўқалдош:

Ин хираду нутқ, ки з-они туанд,

Ҳар ду ду ҳамшираи жони туанд.

(Бу ақл ва нутқким, сенинг мулкнингдирлар. Иккаласи жонингнинг сингилларидирлар).

Ақл – инсоннинг буюк қудрати, ҳазинаси. Аммо бу ҳазинанинг қалити тил, нутқдир. Дехлавий сўзни илоҳий неъмат, мутлак руҳнинг файзи деб таърифлайди. Сўз кишининг дилига гулгула солади, бардамлик бағишлайди, ҳаётга муҳаббатни оширади. Ишқ розининг изхори, кўнгилдаги яширин сирлар, буюк ҳикматлар ҳам сўз воситасида дунё юзини кўриб, ажиб савдолар

кўзгата олади. Бас, сўз инсон беазаги, камолоти нишонаси экан, бошқа ҳамма нарсадан уни азиз ва мукаррам тутиш керак.

Бадий сўзнинг кадринаи кўтариш: лозим. Зеро, сўз хар қандай қимматбаҳо ганжинадан ҳам қимматлироқ:

*Чанд зи поси дирам афти ба ранж,
Поси сухан дор, ки он сат ганж.
Аблаҳи ар сурфаи зар мекуни,
Сурфаи гуфтор кун ар мекуни.
Гарчи туро риштаи гавҳар басест,
Гар ба маҳал сарф магардад хасест.
Мард, ки у тажрибаи кор кард
Ҳарчи ҳамма чиз ба ҳинжор кард.*

(Дирам – олтин кетидан қувиб, бунча азоб чекасан. Сўзни йиғ, сўзни эҳтиёт қил, чунки ганж шудир. Зардан ҳамён тўлдирсанг – аблаҳсан, ҳамён тўлдирмоқчи бўлсанг, сўздан ҳамён қил. Ўзингга бор шода гавҳар етарли бўлса ҳам, агар уни ўз вақтида сарфламасанг, хас билан баробардир. Тажрибали эрлар, ҳамма нарсанинг харажатини меъёри билан қиладилар).

Шундай қилиб, шоир хазинани эҳтиётлаб сарфлаш қандай фойдали бўлса, сўзни ўз ўрнида эҳтиёт қилиб қўллашни, бўлар-бўлмасга вайсамасликни маслаҳат беради. Шоир беҳуда гапириш кишининг обрўсини тўқади, бебурд қилиб кўяди, дейди. Шунинг учун сўзни ҳам маънодор қилиб сўзлашга интилиш яхши. Маъноли, нозиксўзни эса тушунадиган, қадрига етадиган фаҳмли, идрокли одамлар тушуниб завкланадилар. Бундай суҳбатларнинг тарбиявий аҳамияти катта.

Дехлавий рост сўзлашни, сўз билан ишнинг (амалнинг) мувофиқ келишини таъкидлар экан, ёлғончиликни қаттиқ танқид қилади.

*Лаъл, ки он рост кунанд аз дуруғ,
Қадр надорад ки надорад фуруғ.*

(Агар лаъл ҳам ёлғондан ясалган бўлса, яъни сунъий, сохта бўлса кадрланмайди. Чунки ясама лаълнинг товланиши ҳам йўқ).

Ёлгончининг ишида барака бўлмайди, халқни алдаш билан ёмон йўлга бошлайди. Хуллас, ёлгончи жамият учун зарарли одам. Қизиги шундаки, шоир Ўзи шоир бўлгани ҳолда шоирларни ҳам ёлгончилар сирасига қўшган.

Қавли се кас нест ба даҳр устувор,

Шоиру, қуръазану ахтаршумор.

(Дунёда уч кишининг сўзига эътиمود йўқ, шоир, фолбин ва мунажжим).

Афғидан, Дехлавий бунда маддоҳлик билан кун кўрадиган золим ҳонларни адолатпаноҳ деб мактаб мукофот оладиган қасидагўй шоирларни назарда тутати. Чунки улар ҳақиқатан ҳам йўқ сифатларни қаторлаштириб, баландпарвоз ташбеҳлар билан шоҳу вазирларни таъриф-тавсиф этиб, эвазига мукофотлар оладилар. Шу маънода Амир Хусрав адабиётни аслзодалар эрмагига айлантирган, унинг обрў-эътиборини тўккан таъмагир шоирларга нисбатан салбий муносабат билдиради. Шунингдек, у фолбинлар ва мунажжимларни ҳам, фирибгар кишилар сифатида тилга олади, қаттиқ танқид қилади.

"Ҳайрат ул-аброр"да ҳам сўз ҳақида алоҳида фасллар бор. Навоий ўн тўртинчи ва ўн бешинчи бобларни махсус сўз таърифига бағишланганидан ташқари, ўнинчи мақолатда (ростлик таърифидаким, вужуд уйи бу туз стун била барпой) ҳам ростлик ва ёлгончилик хусусида фикр баён этади, "Шер ва Дуррож" ҳикоясини келтириш орқали ёлгоннинг кулфатини, мусибатини кўрсатиб беради. Ўн тўртинчи фаслда эса сўз кадри, унинг аҳамияти, инсонни улуғлаши хусусиятини баён этади:

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,

Рух даги тан аро сўздин ҳалок.

Тиргузуб ўлганни каломи фасиҳ,

Ўзига жонбахш лақаб деб Масиҳ.

Боис ўлуб ман сўзи бедодга.

Туҳмат ўлуб ўртада жаллодга.

Сўз ўликни тиргизиши ҳам, аксинча, одам ўлдириши ҳам мумкин. Шоҳларнинг бир оғиз сўзи зулмни авж олдиради ёки адолатни барқарор этади.

Навойй бадийй сўз устида тўхталиб, шундай ёзади:

*Дафтари назмида чу шерозадур,
Гул варақи гулшан аро тозадур.
Узди чу шерозасини дафтари,
Ел учурур ҳар варақин бир сари.
Назм анга гулшанда очилмоғлиги
Наср қаро ерга сочилмоғлиги.*

Бу ўринда шеърый асарнинг прозадан устунлиги таъкидланган. Сўзда маъно бирламчи аҳамият қасб этиши керак. Шунингдек, сўзнинг хусни, чиройли шаклга солинган бўлиши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

"Матлаъ ул-анвор"нинг навбатдаги мақолати тақво ва унинг фазилатига бағишланган. Унда шахвоний нафсни тийиш ва қаноат ҳақида гап боради, шаробхўрликнинг хунук оқибатлари қораланади. Боб куйидаги байтлар билан бошланади:

*Эй шуда бозичаи дасти ҳаво,
Карда равое ба раҳи нораво.
Жаҳли вубол-инчи паришонияст,
Тарки худо-инчй мусулмонияст.*

(Ҳою хавас қўлида ўйинчок бўлиб, нораво, нодуруст йўлга кирган одам, гуноҳ қилишга жаҳд қиласан – бу қандай паришонлик, худони танимайсан – бу қанақа мусулмонлик?!).

Фаслни шу каби огоҳлантиришлар билан бошлаган муаллиф, ҳаромдан парҳез қилмайдиган, тақвосиз, бетавфиқ одамларнинг қилмишларини бир-бир баён этади, уларни бу ёмон йўлдан қайтаришга даъват-далолат қилади. Табибга мурожаат этишдан олдин одам ўзини ўзи даволаши, яъни ўзини ўзи эҳтиёт қилиб, ифлос, ношоиста одатлардан ҳазар қилиши даркор. Кишиларнинг қадри семизлиги, қанча овқат ейиши билан эмас, балки ақлу фаросати, амалий – фойдали ишлари билан ўлчанади. Шу сабабли тақво, яъни қаноат қилишнинг, тийинишнинг фойдаси катта. Айни фазилатларгина кишини ёмон йўлга киришдан саклайди, иродасини мустаҳкамлайди.

*Лавс чу нур шуд ба ҳалокат кашад,
Об чу нур гашт ба хокат ғашад.*

(Ифлослик, палидлик ортса, сўзсиз кишини халокатга олиб боради. Агар сув тошса сени тупрокқа олиб боради, яъни гўрга тикади).

Ифлослик нафснинг ёмонлиги; тан роҳатига ўчликдан ҳосил бўлади. Бу ҳол бора-бора жонни азоблаб, мажруҳ этади, руҳ сўниб, танни идора қиллолмай қолади. Нопокликнинг фожеали белгилари сифатида шоир шаробхўрлик ва фоҳишабозликни кўрсатади. Булар инсон умрини заволга учратиб, унинг шаънини булғайдиган иллатлардир:

*Чист шароб? - обишарромехта,
Нақди кабоби намакаш рехта.
Хурдани май ҳар бадшерост сар,
В-онки бадаш мехўрад он худ батар.*

(Шароб нима? - Ёмонлик қўшилган сув, тузи тўкилиб кетган, бемаза кабоб. Май ичиш ҳар қандай ёмонликнинг боши – бошланишидир, ёмон нарсани истеъмол этган эса ёмондан – ёмон).

Хусрав Дехлавий маст одамларнинг ифлос уст-боши, сассиқ вужуди, ёмон қилиқларини нафрат билан тилга олар экан, бу билан ўқувчиларнинг ҳам нафратини қўзғатишга интилган. Маст – хаммага масхара, обрў-эътибори йўқ одам. Бундайларнинг тавозеъсига ишониш кийин, чунки бу тавозеъ бода ундириш учун бўлган хушомаддир.

Майпараст одамни шоир девга ўхшатади. Чунки дев инсоннинг акси. Дев – ёвузлик, бузгунчилик ва фалокат келтирувчи куч. Май ҳам шундай. Маст одамда субут, собитқадамлик бўлмайди: "Мастию собитқадами кай бувад?" (Мастлик билан собитқадамлик ўзаро мувофиқ эмас). Дехлавийнинг уқтиришича, май билан зино, яъни фоҳишабозлик бир-бирини чакирадиган иллатлар. Майпарастлик бўлган жойда фоҳишабозлик ҳам бўлади:

*Шурбу зино тира кунад роёр,
Шоҳиду май суст кунад пойро.
Шишай май, к-ўст ба ҳамли фасод,
Чист, к-аз он "умми ҳабоис" назод.*

(Ичиш ва зино қилиш ақлу хушни хиралаштиради, ўйнаш билан май оёқни ҳолсизлантиради. Фасод юки билан ҳомиладор бўлган май шишаси "умму-л-хабоис" ("фалокатлар онаси") туғмай, бошқа нима қиларди). Бу икки

ишга ружуъ кўйган одамнинг ўзи ҳам тез орада фалокат ва ифлосликлар уясига айланиб қолади, иши чаппасига кетади, одамлар ундан ҳазар қила бошлайдилар. Айниқса, ёшлар бундай маишатларга ўч бўладилар. Бйрок ўзларининг ботқоққа ботиб қолганларини сезмайдилар. Фахш билан шуғулланган одам ўзининг ёшлик қуввати жамланган ноёб гавҳарларини беҳуда сарфлаб, бора-бора ожиз нотавон бўлиб қолишини билармикин?!

Қатра, ки аз пушти дурушти ту рехт,

Гавҳари аз муҳраи пушти ту рехт.

Гавҳари силки ту чу рафт аз миён,

Муҳраи маҳмал шуд аз ресмон.

(Сенинг қаттиқ оркангдан томган қатралар – орка суягинг ичидан сизиб чикқан гавҳарлардир. Белингдан тоза тизилган гавҳарларинг кетгандан сўнг, юмшок баҳмал белбоғингнинг ипи қолади, холос).

Шаҳватдан лоф урган одам мард эмас, мардлик ўз нафсини тия билиш, уни бошқара олишдир.

Кўринадики, Хусрав Дехлавий маишатпарастликни, майхурлик ва фоҳишабозликни инсоннинг салбий хислатлари қаторига қўйибгина қолмай, балки инсон зотига нолойик деб ҳисоблаган. Бу фикрлар шоир яшаган XIV аср ҳаёти учун ҳам, ундан кейин ҳам, ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотган эмас. Хусрав Дехлавий бундай одамларни кўп кўрган, хусусан, юкори табака вакиллари орасида майхўрлик, бузуклик авжида эди. Шоирнинг аччик танкиди, ҳажвининг тиғи шуларга қарши қаратилган эди:

Зард нахоҳи зи зино руйро,

Парда фикан чашми зино жўйро...

Расми сагонаст ба ҳар сў нигоҳ,

Шери сарафканд хироманд ба роҳ.

(Зино қилишдан юзим саргаймасин, обрўйим кетмасин десанг, зинога ўч кўзингга парда тут. Ҳар томонга қараш итларнинг одатидир, бошини куйи солиб шер ўз йўлида кетаверади).

Аммо улуғ шоир алам билан дейдики, девсифат, ичида шайтон уя курган, нияти фаҳму фалокат бўлган одамлар эътиборда, амал-мансаб эгаси:

Ин чи замон аст, ки дар ҳар тараф.

Ҳаст ба фисқ аҳли жаҳонро шараф.

Ҳар нафасе кори гунаҳ нештар,

Хоркӣ дин бошад аз ин бештар.

(Бу қанақа замонки, ҳар тарафда аҳли дунё фисқу фасад билан шараф тономқда. Ҳар нафасда гуноҳ ишлар кўпаймоқда, бундан дину диёнат баттар хор бўлмоқда).

Баъзан, эса бундай одамларни, яъни номигагина такводор кишиларни валий деб улуғлаш ҳоллари ҳам бўлган. Дехлавий ёмонлик, паст ишлар билан шуғулланиш айб бўлмай қолди, ёмонликнинг чироғи ёник, бошқача айтганда, уларнинг чироғи ифлосланган ёғ билан ёниб турибди, дея ҳасрат чекади:

Вой, на як бор ки сад бор вой,

3-ин ҳамма габрони мусулмоннамой.

(Бир эмас, юз бор вой, ўзларини мусулмон санаган габр – кофирлар дастидан дод).

Хусрав Дехлавий мусулмонлик деб, ўзида яхши хислатларни мужассам этишни, ёмон йўлга қадам қўймасликни тушунган. Шу сабабли у ёмон одатларни дину имондан чиқиш деб таърифлайди. Унингча, худопарастлик ва комил мусулмон бўлиш билан яхши ахлоқли бўлиш айна бир ишдир. Шоирнинг бу каби қарашлари, мангу ғоялари асрларнинг ижод аҳли томонидан давом эттирилди. Жумладан, улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг "Ҳайрат ул-аброр" дostonида бу мавзулар янги замонга, янги муҳитга мослаб, ўзга оҳанг, ўзга ранг билан талқин қилинган. Навоий бу мавзуларнинг ҳар бирига алоҳида бир боб – мақолот ажратади. Чунончи, бадмаст майпарастлар, зинокорлар, риёкор шайхлар мазаммати ва бошқалар шулар жумласидандир. Масалан, шоирнинг май ва майхўрлик ҳақидаги фикрларини кўздан кечирайлик.

Шуни айтиш керакки, Низомий, Хусрав Дехлавий, Саъдий, Ҳофиз ижодларида ҳам май ва майхўрлик ҳақида гап кетса-да, лекин уларда бу нарса муҳокама мавзусига айланмаган ва каттик қораланмаган. Алишер Навоий эса Баҳром Гўр образи орқали майлараст шохнинг фожиасини кўрсатиб, Бойқарони ундан сабоқ олишга чақиради. Чунки, майхурлик, айшу ишратга берилиш XV аср Ҳиротида авж олган эди. Фақат султон саройидагина эмас,

бошқа жойларда ҳам хоким-амалдорлар, сипохийлар, хатто дин арбоблари, шайху қозилар бўш вақтларини базми-жамшидлар уюштириб, майхурлик қилиш билан ўтказганлар. Чоғир ичиш бора-бора аҳолининг қўйи табақалари ҳаётига ҳам кириб келган. Энди хонадонлару хонақоҳларда тунни бедор ўтказган мастларнинг, шовқин-суронлари, бебошликлари қўплаб кўнгилсиз воқеаларга сабаб бўлган. Бу улуғ гуманист Алишер Навоийни ташвишга солмасдан қолмасди. Шунинг учун ўз асарларида бадмастликнинг хунук оқибатлари, фожеаларини кўрсатиш билан фалокатларнинг олдини олмоқчи бўлади.

Икки буюк шоирнинг инсон хилқати, ахлоқи ва бурчи ҳақидаги қарашларида муштараклик мавжуд бўлиб, уларнинг фикрлари бир-бирини тўлдиради. Навоий устозларининг ўлмас гуманизмини изчил ривожлантирган ва инсон шарафи, одамийлик хислатларини қаттиқ ҳимоя қилган. Хусрав Дехлавий ҳамда Алишер Навоий ғояларининг асрлар оша яшаб келаётгани ва бугун ҳам бизга сабоқ бўлаётганининг сабаби ҳам мана шундадир.

Файзуллоҳхон НАБИЕВ

ХУЛҚ ИЛА ОЛАМ ЭЛИНИ ШОД ҚИЛ...

Алишер Навоий мислсиз мунаввар қалб, мўъжизавий сўз ва сўнмас салоҳият соҳиби. У бутун умрини, онги-шуурини, амалий ва ижодий фаолиятини инсонга, инсониятга, уларнинг ахил-иттифок, ўзаро ҳамкор, ҳамфикр яшашларига, шу орқали осойишта, фаровон ва бахтли-саодатли ҳаёт кечиришларига бағишлади.

Инсоннинг инсонга, кенг маънода, дунё аҳлининг ҳеч қачон бир-бирларига ғайрлик – душманлик қилмасликларига, низо-нифоққа бормасликларига, аксинча, чинакам инсоний фазилатлар билан: меҳр-шафқат, меҳр-муруват ва меҳр-оқибат билан, ўткинчи дунё уйида қўлни қўлга берганлари холда, ахил-иноқ, дўстона умргузаронлик кечиришларига даъват-далолат қилади. Шундагина дунё уйи обод бўлади, дунё ахли эса саодатманд яшайди, ҳақиқий инсоний мурод-мақсад кушойиш топиб, оламда энг улуғ неъмат – эҳният – тинчлик қарор топади, ўз-ўзидан, фитна-

фужурлар, низо-нифоқлар, кин-адоватлару турли хил айирмачиликлар барҳам топади. Бу, Навоийча, бани башар олдида турган азалий ва абадий бурч, буюк масъулият. Инсон, инсоният ана шу шарафли бурчга бир умр содик қолиши, инсонча яшаши, меҳнат қилиши, маърифатли, маданиятли бўлиши, турли касб-корни, хунарларни ўрганиши ва наслларга уларнинг таълимини бериши, шу орқали эзгулик нурларини таратиши, дунё тараккиётини таъмин этиши шарт-зарур. Бу – масалаларнинг масаласи, масалаларнинг чорсуси. Катта-кичик йўллар келиб чорсуда, дейлик, дунё чорсусида, чоррахасида туташганидек, дунё ахлининг ҳам барча орзу армонлари айнан бош масалага – эмниятга, тинчликка бориб туташади, умумий тараккиётга боғланади.

Ва энди, ўз-ўзидан, бош ғоя ойдинлашиб, асл маъно англашилади. Бу – дунёвий сиймо, умумбашарий ғоялар куйчиси, тарғиботчиси бобокалон шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг абадий орзуси, сўнмас армони эди. У бутун онги-шуурини, ҳаёти-фаолиятини ана шу эзгу ишга бахшида этти, бани башар ахлининг саодатманд яшашларини орзу қилди ва деди:

Олам аҳли билингиз иш эмас душманлиг,

Бир-бирингизга ёр ўлунг, иш эрур ёрлиг!

Яъни, инсондан, унинг яралишидан мурод низо-нифоқ, душманлик эмас. Аксинча, бу ақл – нур соҳибидан мақсад – бир-бирларига ёрлик – дўстлик қилишлари, ўзаро ҳамфикр-хаммаслак яшашлари, меҳр-мурувват кўрсатишлари. Демак, буюк инсонпарвар ва мураббий шоирнинг фикри-ўғитича, дунё халқларидан талаб қилинадиган бош масала – ёрлик – дўсту биродарлик, бир-бирларига қайноқ меҳр-оқибат улашиш. Шу билан дунё уйи, дунё “чаман”и – гулшани яшнаб туради, ёшариб барқ уради. Бу ҳол, ўз-ўзидан кишиларни инсонча яшашга, эзгу амаллар, аниқ мақсадлар билан яшашга ундайди, истикболга чорлайди:

Бу чаман ўлмогида мавжуд анга,

Бор эди инсон гули мақсуд анга!

Мутафаккир Навоийнинг таъкидлашича, дунё – ер юзи гўё бир “чаман”, чаманзор – ҳадсиз-худудсиз боғистон – боғу бўстон. Аммо унда гулларнинг гули, гултожиси бор. Бу – ИНСОН! Қолган гуллар Инсон гулига тенг келолмайди. Инсон, энг аввало, азизу мукаррамлиги билан, гўзаллиги ва нафосати билан, акли-зақоси ва юмшоқ феъли, табиати, одобу тавозуси ва меҳру муруввати билан, фасоҳатли тили, самимий сўзи, алалхусус, бир-бирларига ва ҳаётга кайноқ меҳру вафоси ва садоқати билан, хушу хулқи, камтаринлиги, маърифати ва касбу кори ҳамда меҳнати ва ижодкорлиги билан гулшандаги барча гулларни ожиз-лол қолдиради. Чунки бу гул – ИНСОН, инсон гули. Зотан, у битмас-туганмас фазилатлар, хосса-хусусиятлар соҳиби. Олам уйи, борлиқ – коинот шунинг учун бино қилинган ва шу сабабли у яшнаб-жилваланиб, ҳаёт нафаси уфуриб-мавжланиб туради. “Инсон гули” эса унда абадий гуркираб, бўйи-ҳидларини – яхшилиқларини таратиб туради. Зеро, навоийча, олам, оламлар ва уларнинг яралишидан мақсад чинакам фазилатлар, гўзал ва хайрли амаллар соҳиби – ИНСОН. Бинобарин, олам, оламлар, алалоқибат, борлиқ-коинот, уларнинг бағридаги жамики жисмлар, жонлар – набототу ҳайвонот олами унга фидо, нисор бўлса арзийди. Навоийча, инсон, фақат инсонгина бунга лойиқ:

Оламу одам фидонг ўлсунки борсен, эй ҳабиб,

Сен гараз инсондин ар оламдин инсондур гараз.

Бобоқалон шоир айна ғояни – бетакрор мажозий-ташбиҳий, ахлоқий-таълимий, буларнинг манбаи-маншаъсидаги фалсафий-тасаввуфий ғояни, ғояларни умрининг охиригача ва барча асарларида юксак бадиий тарзда тажассум этади. Шу ўринда айна масалага доир яна бир далил-хужжат келтирамиз:

Бу гулшан ичраки, йўқтур бақо гулига сабот,

Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от.

Лавҳада таъкидланишича, дунё-борлиқ бир гулшан. Ундаги мислсиз гуллар, гулларнинг гули, яъни инсон ҳамма нарсани: ердаги, қўлдаги жамики жисмларни, жонларни ва ҳатто, малакларни ҳам ўзининг бемисл ва бетакрор

кўрку ифори билан, чинакам инсоний фазилатлари билан абадий ўзига жалб этади, мафтун қилади. Бироқ, надоматки, ана шу гулшан гулларига “бақо” (бўжкийлик) йўқ, сабот-турғунлик йўқ. Шу жумладан, дунё гулшанида гулларнинг гули, гултожиси бўлган инсонга ҳам... Баҳор келди дунё гулшани, ундаги гуллар, чечаклар, бутун наботот олами, ҳатто ҳайвонот дунёси гуллаб-гуркираб, яшнаб-ёшариб кетти. Шу тариқа баҳор, ёз, куз фаслларида ҳаммаси ўсиб-улғаяди, гулшан – дунё-олам гулга, гулларга бурканади, бўстонга айланади. Аммо куз аёқлагач, гуллар, чечаклар хазонга учрайди. Энди гулшан сўлиб-сарғаяди, ўз кўрки тароватидан айрилади, дунё-борлик гўё мотамсаро қиёфага киради...

Шу тариқа турфа гуллар, чечаклар нес-нобуд бўлади, фанога юз тутади. Вақти-соати келиб инсон ҳам гулшанни, ҳаётни тарк этади. Бу – азалнинг сири, синоати, ҳаёт ҳақиқати.

Ўлим – ҳақ, унга чора йўқ. Қарилик – давосиз дард, унга шифо йўқ. Навоий азалнинг бундай аччиқ қисматидан ғамга ботади, сўнгсиз дард, алам чекади. Натижада, у ҳаётнинг ҳам шафқатсиз синов ва ҳам бемисл ибрат манбаи эканлигига имон келтиради. Энди янада жадалроқ тадорикка киришади, абадиятга юзланади. Бани башар наслини ҳам шу йўлга – абадий шаън, шараф йўлга бошлайди. Зеро, дунё – фоний, ўткинчи, ҳаёт – кизб, ёлғончи, умрга эътимод, ҳаётга ишонч йўқ. Шундай экан, инсон, дейди шоир, ҳаёти ҳолида яхшилик билан яшаши, ўзидан яхши ном қолдириши, “ажаб саодат” – буюк бахт. Хайрли амаллар эса соҳибига шараф келтириб, унинг номини абадиятга муҳрлайди.

Алишер Навоий азал ва абаднинг айна ҳақиқатини бадий нисбатга айлантирар экан, теран тафаккур ва кенг мушоҳада орқали бадий-фалсафий кашфиёт яратади. Ҳаёт ахлини – тирикларни эзгу мақсадларга чорлаб ўзидан неку ном қолдиришга далолат қилади. Бунинг оқибати эса хайрли.

Байт айна хосса-хусусиятлари билан, яъни чуқур ғоявий-бадий моҳияти ҳамда адабий-эстетик қиммати билан алоҳида аҳамиятга эга. Бу – буюк мутафаккир, мураббий ҳамда санъаткор шоир Алишер Навоийга хос

чукур ғоявий, юксак бадий, теран фалсафий инкишоф, қатъий хотима-хулоса.

Англашиладики, инсонни икки хайрли амал, яъни яхшилик ва яхши сўз мангуликка мушарраф этади. Бинобарин, инсонни қайноқ қалб билан севган шоир, ўз-ўзига хитобан дейди:

Юз жафо қилса манга бир қатла фарёд айламон,

Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам.

Лавҳа – севги изхори, ҳазрати инсонга бўлган сўнгсиз меҳрининг, оқибатнинг тажассуми. У – оташин қалбнинг абадий саси, садоси, мунаввар кўнгулнинг амри, нидоси. Унда шоир дунёқараши, инсонга бўлган самимий муомаласи, элга етган жафога нисбатан фарёду доди, зулму ситам аҳлига қарши нафрати-ғазаби, алалоқибат, ўз даври ижтимоий муҳитига, муҳит аҳлига кизгин муносабати, содда, мухтасар тарзда ўз акси-ифодасини топган.

Элга зулм қилиш, дейди Навоий, аслида, ўзига ўзи зулм қилиш. Бу эса нодонлик, нодонликкина эмас, телбалик. Бу борада Навоийнинг фикри қатъий, нияти, амали шоён:

Хушрак эл бедодин ўзимга бедод айласам!..

Шулар орқали, биз, инсонпарвар шоирнинг дил амрини, азалий мақсад-муродини, асарларининг маъно ва моҳиятини, алалоқибат, навоиёна даҳо ва нажиб инкишофни теран англаймиз. Уларни ўзимизча кашф этамиз.

Байт – шохбайт, чинакам навоиёна байт. Мисра ҳам. Уларда ҳамма нарса: мавзу ҳам, маъно ҳам, бадиият ҳам ўзига хос, гўзал, бетакрор. Айтиш жоизки, лавҳалар – байтлар, мисра ҳам бадииятнинг навоиёна нақшин-нигори.

Эзгу амалнинг иккинчисини сўз дедик. Бу ҳақда Навоий йигитлик чоғида, аниқроғи Самарқандга сургун қилинган ва у ердан устоди Саййид Ҳасан Ардашерга ёзиб йўллаган соғинчномасида – маснавийда шундай деган эди:

Кўнгул дуржи ичра гўҳар сўздурур,

Башар гулшанида самар сўздурур.

Ёш шоирнинг байтда қайд қилишича, “кўнгул дурж” – қалб хазина. Сўз эса унинг қимматбахо гавҳари. Башар гулшанида – инсоният гулшани, бўстонида сўздан ортик “самар” – фойда, сўйлик йўқ. Навоийча, сўз бебахо бойлик. Инсон – сўзи билан, яъни ширин сўзи, ширин муомала-муносабати билан Инсон. Сўз – инсоннинг бемисл зеби, зийнати. Ўзга ҳеч бир нарса, ҳатто ганжина, дафиналар ҳам инсонни чин, юмшоқ, самимий, ширин, маъноли ва таъсирчан сўзчалик зийнатлай олмайди. Ўз-ўзидан англашиладики, дунёнинг жамики бойликлари сўзга, сўз бойлигига тенг кела олмайди. Балки, сўз улардан ортик. Бинобарин, ҳадиси муборакда шундай далил, ҳужжат келади: “Сўзда – сеҳр, шеърда – хикмат бор”. Таъбир жоиз бўлса, айгиш мумкинки, аслида дунёни сўз бошқариб туради, дунёни (бу ўринда тинчлик) сўз тутиб туради. Сўздан юмшоқ, яъни ширин, тотли, шифобахш неъмат, айни пайтда, сўздан қаттиқ, сўздан кескир (ўлдирувчи) қурол йўқ. Шунга кўра халқ “Тиг яраси битади, сўз яраси битмайди”, дея башорат қилади. Чунки сўз инсоннинг танасидан ўтиб, тўғри қалбига тегади, шу оркали бутун аъзойи танга жароҳат етказади. Қалбни вайрон, танайи вужудни хароб қилади, хаста қилади. Бу дард – оғир дард. Унинг тайёр доридармони, дўкони йўқ. Бунинг бирдан-бир малҳами – сўз. Зеро, яхши сўз – малҳам, давосиз дардга ҳам даво. Ширин сўз – жонбахш. У инсонга янгидан ҳаёт, куч-қувват бағишлайди, ўзига бўлган ишончни, яшашга бўлган иштиёқни орттиради. Демак, ҳамма нарса сўзловчига, унинг ўз қалби уммонига шўнғий билишига ва ундан янги-янги маъно дурларини тера олишию, янада муҳими – уларни ўзгаларга, айниқса, хаста-беморларга, кўнгли шикаст топганларга, етим-есир, бева-бечоралару ғариб-мискинларга нисор эта билишига боғлиқ. Бу эса, буюк мураббий Навоийча, амалларнинг амали, амалларнинг энг хайрлиси, энг ажрлиси. Аслида, бундан ортик савоб, муқофот йўқ... Энди муаллифнинг давосига ўз далилини келтирамиз:

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон ўлса обод айлағай!*

Каъбатуллоҳ шикаст-рехт топса ва ҳатто бузулса ҳам уни таъмирлаш, тиклаш мумкин. Бироқ, қўнгул қаъбасини тиклашнинг ва ҳатто шикаст-рехтини таъмирлашнинг имкони йўқ. Чунки бу – Аллоҳнинг иши. Агар у ирода қилсагина, ўз уйини – бандасининг калбини асл ҳолига келтириши, нурлантириб қўйиши мумкин. Шундай экан, банда қалбга озор беришдан, Аллоҳнинг Байтини бузишдан, яъники гуноҳи азимдан сакланиши керак... Ҳаётда доимо хушёр ва хуш сўзу хушфёъл бўлиб яшаш лозим.

Шу тариқа Навоий инсонни яхшиликка, яхши хулққа, инсоний одоб-ахлоққа, тўғри ва ширин сўзликка, меҳнат ва маърифатга чакиради. Инсоннинг кимлигини унинг хулқидан, айти хулқини безайдиган сўзидан, хуш табиати ва самимий муомала-муносабатидан билиш мумкин.

Сўз, шоирнинг фикрича, қалбдан, унинг қаъридан қайнаб чиқади. Зеро, қалб – хазина, сўз – ганжина. Ақл – ушбу хазинанинг соҳиби, хазинабони. Агар сўзлагувчининг қалби мунаввар ва юмшоқ бўлса, табиийки, унинг сўзи ҳам нурли, ширин ва таъсирли бўлади. Ва бундай сўз кишиларга ҳузур, ўзига ва ҳаётга нисбатан ҳурмат ҳисларини тоширади. Чунки “Яхши сўз – жон озиги!”. Бунинг акси – “Ёмон сўз – бош қозиғи”. У сўзлагувчига ҳам, тинглаувчига ҳам кулфат келтиради, ўртага низо-нифоқ солади. Демак, сўз катта кучга, қудратга, инсон руҳи, жони билан боғлиқ сеҳрга эга. Шу сабабли у кишига қувонч, шодлик, айти пайтда, кулфат, мусибат ҳам келтиради. Яхши сўз кишиларни ҳаётга, яшашга чорлаб, сўз соҳибига нисбатан ўзгалар ҳурматини оширса, ёмон, кўпол сўз, энг аввало, тинглаувчининг сўзлагувчига нисбатан ғазаби-нафратини тоширади. Шу билан бирга, ҳаётга ва эзгу ишларга бўлган меҳрини совутади. Халқдаги улуг нақл: “Яхши сўз билан илон инидан, ёмон сўз билан пичоқ кинидан чиқар” аслида, ушбу ҳақиқатга ишора. Бугина эмас, мутафаккир шоирнинг марҳамат қилишича, сўз – нажот, сўз – ҳаёт:

Ҳам сўз ила элга ўлумдин нажот,

Ҳам сўз ила тоғиб ўлук тан ҳаёт!..

Сўз, аслида, хазина. У шунчаки хазина эмас, балки битмас-туганмас хазина, сўнги йўқ бойлик. Ҳар қандай хазина, бойлик камайиши, ҳатто тугаб кетиши мумкин. Аммо сўз хазинаси ҳеч қачон тугамайди. Тугамайдигина эмас, ҳатто заррача камаймайди ҳам. Бу ҳақда Навоий “Ҳайрат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг хайрагланиши”) достонида қатта хайрат билан шундай ёзади:

Маъдани инсон гуҳари сўздурур,

Гулишани инсон самари сўздурур.

Шеърда сўз – қимматбаҳо гавҳарга, қалб – гавҳар тўла маъданга – хазинага, дафинага қиёсланапти. Бу ўринда, биз, бобоқалон Навоийнинг деганидан ташқари, демокчи бўлганига ҳам эътиборни қаратишимиз керак.

Ҳеч ким ўз бойлигини беҳуда сарфламайди, уни елга совурмайди. Бойлигини ўз ўрнида, билиб, қатъий ҳисоб-китоб билан ишлатади, фойдани кўзлайди. Шундай экан, бу гавҳарни – сўз бойлигини ҳам авайлаб-асраб сарфлаш, тасарруф этиш зарур. Токи бу хазинадан ўзи ҳам, ўзгалар ҳам фойда кўрсин. Шундагина у қомиллик сари интилган, кишилар олдидаги ўз инсоний бурчини адо этган бўлади. Аксинча, унинг хайвондан фарқи йўқ:

Инсонни сўз айлади жудо хайвондин,

Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин!

Фақат нодон ва жоҳиллар, хайвонсифатларгина ундан ўринсиз фойдаланиши ва, бу билан, ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам зиён-заҳмат етказиши мумкин. Бундайлар ҳақида Навоий ҳазратлари афсус-надомат билан:

Олдига келганни емак хайвоннинг иши,

Оғзига келганни демак нодоннинг иши, -

дея, кишиларни жаҳолатдан қайтаради.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, сўзнинг, сўзларнинг энг афзали – чини, тўғриси. Сўзловчининг фазилати эса самимий, ширин сўзлаши билан бирга, рост, тўғри сўзлаши. Бу билан кишилар қалбини ишонч ва қувонч нурларига тўлдиради, кишилар олдида ўзининг ҳам обрў-эътиборини орттиради. Буни дунёнинг ҳеч бир бойлиги билан тенглаштириш мумкин

эмас. Зеро, бойлик топилиши мумкин, обрӯ-эътиборни топиш қийин. Унинг бозори йўқ, обрӯ, самимият сотилмайди. Шуларни назарда тутар экан, ҳассос шоир ўз-ўзига хитоб қилиб:

Сўзда, Навоий, не десанг рост дегил,

Рост наво нагмага пардоз дегил, -

дея, кишиларни рост сўзлашга, мунаввар эзгу мақсадга чақиради...

Алишер Навоий ижодиётининг етакчи хусусиятларидан яна бири – АДОЛАТ. Адолат, ўз номи билан, адолат. Инсон ҳаётда ва ҳатто ҳар бир ишда адолат деб, адолат истаб, ҳаётда ҳар бир масалада адолат тантана қилишини соғиниб яшайди. Ва бирон бир кишига баҳо бериши лозим бўлса, унинг ёши ва жинсига, бойлиги ва камбағаллигига, мансабдор ва ёхуд оддий инсонлигига қараб эмас, энг аввало, унинг ҳулқига, одоби ва ширин сўзига, муомаласи ва адолатига қараб баҳо берилади.

Адолат – ҳаёт, адолат – саодат манбаи. Адолат эгаси эса чинакам саодат соҳиби, иқбол эгаси. У адолати билан кишиларга ҳаёт, саодат улашади, уларнинг дардига малҳам беради. Бу ҳақда адолатнинг буюк жарчиси ҳазрат бобокалонимиз шундай таълим берадилар:

Аدل айлаки, ул халқ ҳаёти бўлмиш,

Ҳам адл ила эл сифоти бўлмиш...

Далолат қилинишича, адолат – халқ ҳаёти манбаи, мангу бир сарчашма. Кимки бу сарчашмадан қониб-тўйиб ичса чинакам ҳаёт, турли кўнгилсизлик ва мусибатлардан нажот топади, жисми-жони қувончга тўлади...

Хулоса қилиб айтиш жоизки, аини фазилатлари билан Навоий мероси мангу яшаб қолади, сўнмас нур-зиё таратиб туради...

Абдулҳаким ШАРЪИЙ ЖУЗЖОНИЙ **АФҒОНИСТОНДА НАВОИЙШУНОСЛИК**

Афғонистон тарихида ғазнавийлар ва темурийлар даврлари, айниқса, XV аср олтин давр ҳисобланади. Мазкур аср Марказий Осиё, махсусан, бугунги Афғонистон ҳудуди учун Шарқ ренессанси (Уйғониш даври)нинг

иккинчи босқичи деб тўғри баҳоланган. Ушбу тараққиёт босқичига темурий шахзодалар, айникса, икки улуғ зот – адолатпарвар подшо Султон Хусайн Байқаро, буюк вазир² ва улуғ шоир Мир Алишер Навоий раҳбарлик қилиб келганлар.

Темурийлар давлатининг улкан, марказларидан бири бўлмиш Ҳирот шаҳри темурий шахзодалар фаолияти билан шундоқ бир фан ва маданият ўчоғига айландики, Ўрта Осиё, Эрон, Ироқ, Озарбайжон ва бошқа ўлкалардан илм толиблари ва санъат мухлислари билимларини ошириш мақсадида бу ерга келиб истиқомат қиларди. Ҳирот ўзининг мовий гумбазлари, юсак миноралари билан, донг таратган йирик мадрасалари, хонақолари ва меҳмонхоналарида уларни кутиб олиб, илму маърифат эшикларини очиб берарди.

Алишер Навоий ҳимояси остида Абдурахмон Жомий каби аллома ва шоир Саййид Қосим Анвор каби олим, шоир ва нақшбандия тариқатининг йирик вакили ва бошқа кўп фан ва санъат арбоблари ўз ўлкаларидан келиб, Ҳиротдан бошпана топган эдилар. Навоийнинг моддий ва маънавий ҳимояси ва раҳбарлигида маърифат ва санъат гуллаб яшнади, темурийлар даврига хос миниатура мактабига асос солинди, меъморчилик тараққиёти юсак босқичларга кўтарилди, мусиқа ривожланди, ўзбек тили ва адабиёти такомилнинг чўққиларига кўтарилиб, туркий тилнинг бебаҳо ва мисли кўрилмаган шоҳ асарлари ижод қилинди. Ушбу тилнинг буюк ҳомийлари сифатида Навоий ва Хусайн Байқаро уни давлат тили даражасига кўтариш мақсадида тинимсиз кураш олиб бориб, назарий ва амалий жиҳатдан ўзбек тили муҳолифларига илмий ва катъий жавоблар бердилар.

Ушбу давр Афғонистонда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, ўсиш ва ривожланишни жадаллаштириш, йирик бинолар ва иншоатларни қуриб битказиш учун қулай шароитлар яратиб берди. Ихтиёридин тарихий қалъаси ва Ҳирот жомеъ масжиди бутунлай қайтадан қурилиб мустаҳкамланди ва замон такозосига мувофиқ безатилди. Гавҳаршодбегим томонидан қурдирилган катта ва чиройли «Гавҳаршодбегим мадрасаси»

яқинида қурилган «Мусалло» ийдгоҳ масжиди ўзининг осмонўпар миноралари ва равоқлари билан Ҳирот шаҳрининг азамат рамзига айланди. Ихлосия мадрасаси, Халосия хонақоси, ҳашаматли кўликлар, шохона саройлар, шиғохон ва китобхоналар, гавжум расталар ва қарвонсаройлар, шаҳарнинг ҳуснига ҳусн қўшиб туради.

Ҳирот шаҳридан ташқари Жўзжон, Балх, Таҳор, Мозори шариф ва Машҳад каби жойларнинг ҳар бирида Навоий қурдирган 370 букъаи хайр (хайрли ва манфаатли қурилма ва иншоотлар)ни, шунингдек, Гавҳаршодбегим қурдирган баъзи обидаларни қўриш мумкин эди. Масалан, Машҳад шаҳрига ажойиб сув келтириш иншооти, Нишопур яқинида Қосим Анвор қабри устидан қурилган чиройли бино, Сарипул дарёси устида қурилган икки қаватли мустаҳкам ва баланд кўприк, Мозори шарифда Ҳазрати Алининг рамзий қабри устида Навоий маслаҳатига биноан Ҳусайн Байқаро томонидан бино этилган буюк обидаларнинг ҳар бири ҳозирда ҳам салобат тўкиб туради.

Навоий бажарган буюк ишлар уни Афғонистон халқи учун сеvimли тарихий шахсиятлардан бири даражасига кўтарган. У ва одил султон Ҳусайн Байқаро ҳақида халқ ичида ажойиб ривоятлар мавжуд. Улардан бири «мулло Мамаджон ва Оиша» романтик ҳикояси ундаги чиройли қўшиқлар билан оғиздан оғизга ўтиб юради. Навоий Афғонистонда халқлараро дўстлик рамзи, инсонпарварлик симболи ва маърифатпарварлик тимсоли бўлиб келган.

Навоий асарларига кизиқиш ҳар доим мавжуд бўлган. Асарлар давомида маҳаллий мактабларда ўзбек тилида савод чиқариш учун Машраб, Ҳувайдо, Хожа Аҳмад Яссавий асарлари каторида Навоий девони ҳам ўқитилиб, уни Туркистонда нашр этилган ва қўлёзма нусхаларидан фойдаланишади.

Афғонистонда Темурийлар ва Навоий ёдгорликларини қўролмайдиган кимсалар ҳам йўқ эмасди. Масалан, Амир Абдурахмон буйруғига биноан «Мусалло» жомеъ масжиди XIX аср охирида Буюк Британия вакили генерал Лимесдан томонидан Гавҳаршодбегим мадрасаси билан бирга портлатилиб, ер билан яқсон қилинди ва Ҳирот халқининг қаттиқ эътироз,

нафрат ва қаршилигига сабаб бўлди (М.Ф. Ғубор. Афғонистон тарих ўзанида. Кобул, 1967. 684-бет).

Ундаг кейин 50 йиллар муқаддам айрим амалдорлар 'Ихтиёриддин қалъаси ичида қурилган ҳамсаройни бузиб тупроғини ташиш ва Мусаллодан қолган бешта минорани қулатишга уринган бўлсалар, кейинроқ Хирот ҳокими Абдулло Маликёр даврида барча ёдгорликлар сақланиб қолди, Мусалло миноралари ва Ихтиёриддин қалъаси ЮНЕСКО ҳимояси остига олинди.

Унинг ҳокимлиги даврида хиротлик машҳур маърифатпарвар савдогар марҳум Ҳожи Ғулом Ҳайдар Мухторзода ҳиммати билан Алишер Навоийнинг абадий ётаржойи устида чиройли бир макбара қурилди. Темурийлар тарихи мутахассиси машҳур олим ва шоир марҳум устод Фикрий Салжукий ёзган шеърий китъасида ушбу бинонинг қурилган йили тарихи (1374 ҳижрий йили) «Шуд обод қабри Алишер Фоний» (Алишер Фоний макбараси обод бўлди) мисраси орқали чиқарилиб, мазорда ёзиб қўйилди. Фикрий Салжукий Хиротда яшаган фазилатпарвар салжукийлар оиласига мансуб эди.

Биринчи маротаба Афғонистон матбуотида 1952 йиллар «Ватан» номли мустақил газетада ўзбек шоирлари марҳум Назихий Жилва ва Назар Муҳаммад Наво ташаббуси билан қуйидаги матлаъли: «Кўкрокимдур субҳнинг пироханидин чокрок», «Кипригим шабнам тўқулган сабзадин намнокрок» Навоийнинг машҳур ғазали нашр этилди. Бу Афғонистон матбуотида босилган биринчи ўзбекча шеър эди.

Биринчилардан бўлиб «Амир Алишер Навоий ва у қолдирган меъморий ёдгорликлар» сарлавҳали катта мақола ёзиб, «Хирот» адабий журналида нашр этган Фикрий Салжукий эди. У мазкур мақолада, шунингдек, ўзининг «Мазороти Хирот» ва «Хиёбони Хирот» номли қимматли китобларида Навоий даврига тегишли кўпдан кўп меъморий ёдгорликлар ҳақида муфассал маълумотлар берган.

Машхур адабиётшунос ва тадқиқотчи олим мархум Сарвархон Гуё Эътимодий хинд олими Саййид Муҳаммад Абдулло каламига мансуб «тўққизинчи хижрий асрда Афғонистон машхур вазири» сарлавҳали мақоласини Ҳиндистоннинг Лоҳур шаҳрида чиқадиган «Ўринтал коллеж магазин» номли журналдан (1935 й, 36-сон) форс тилига таржима қилиб, «Кобул» журналининг учинчи йили, 12-сонида (1313 ҳ.й) нашр қилдирди. Мақола катта ҳажмли бўлиб, унда Навоийнинг сиёсий фаолияти, илмий адабий ижоди ва 15-асрда белгилувчи роли ҳақида қимматли маълумотлар берилган эди.

1977 йили каминанинг ташаббуси билан биринчи мартаба Афғонистонда ўзбек тилида «Юлдуз» номли ҳафталик газета нашрдан чиқа бошлади. Унинг биринчи масъул мудири ўзбек зуллисонийн шоири Муҳаммад Амин Учқун, сўнгра Ойхон Баёний ва Абдулло Рўйинлар эди. Газета ўзбек тили ва адабиёти, миллий ва тарихий қадриятларимизни тиклаш, айниқса Навоийни танитиш, бир қатор асарларини нашр этиш соҳасида муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Навоийнинг 550 йиллигини нишонлаш арафасида «Мир Алишер Навоийнинг фарҳангий (маданий) анжумани (уюшмаси)» давлат томонидан расман рўйхатдан ўтиб, 1991 йил иш бошлади. Шу йилдан бошлаб, «Юлдуз» газетаси анжуман нашриётига айланди.

1981 йил Ўзбекистонда Навоийнинг 550 йиллиги олдидан унинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб тадқиқот ўн йиллиги ўтказиш ҳақида қарор қабул қилиниб, мазкур муддат жараёнида бир қатор фаолиятлар олиб борилиб мушоиралар ва адабий йиғилишлар ўтказилди.

1991 йил феврал ойида улуг шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг 550 йиллигини Афғонистон Фанлар Академияси томонидан нишонлаш учун давлат қарори эълон қилинди.

Кобулнинг «Ориёно» меҳмонхонасида икки кун (9-10-феврал) давом этган халқаро илмий симпозиумда Ўзбекистондан филология фанлари докторлари Асомиддин Ўринбоев ва Абдурашид Абдуғафуров,

Тожикистондан олимлар Аълохон Афсаҳзод ва Амри Яздон Алимардоновлар иштирок этган эдилар. Симпозиумда Навоий ҳаёти ва унинг асарлари ҳақида форс, пашту ва ўзбек тилларида 20-дан ортиқ мақолалар ўқилди ва илмий баҳсу мунозараларга бой бўлиб ўтди. Навоий байрамига атаб Кайковус Камол томонидан чизилган «Ҳирот тонги» номли катта ва чиройли расм лавҳаси, шунингдек, Змарай Шерзод томонидан ишлаб чиқилган симпозиум рамзи Ориёно меҳмонхонаси залига зийнат ва шукуҳ бағишлаганди.

Афғонистон матбуоти ва телерадиокомпанияси Навоий 550 йиллиги тантанасини самимий кутиб олиб, унга бағишлаб давра суҳбатлари, интервьюлар ўтказиб, мақолалар босиб, симпозиум жараёнини нашр этиб турди.

Улардан ташқари, умуман олганда, йиллар давомида Алишер Навоийнинг яшаган даври, сиёсий ҳаёти, ижоди ва илмий фаолиятига бағишлаб ёзилган ёки таржима қилинган мақолалар, шунингдек, унинг нашр этилган асарларини куйидагича тасниф қилиш мумкин:

А. КИТОБ ВА РИСОЛАЛАР

-ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИНИНГ САНЪАТИ. Ушбу китоб темурийлар маданиятига бағишлаб атоқли афғон олими марҳум Абдулхай Ҳабибий томонидан форс тилида ёзилган ниҳоят муҳим асар бўлиб, 1018 бетлик катта ҳажмда 2535 йил (Эрон подшолиги санаси) Эронда нашр этилди. Унда, жумладан, Навоийнинг тарихий ўрни, санъат ривожига қўшган хиссаси ва санъат соҳасидаги истеъдоди ҳақида сўз юритилади. Устод Ҳабибий «Захириддин Муҳаммад Бобур подшо» ва «Афғонистон Ҳиндистон кўрагонийлари даврида» номли машҳур китоблар муаллифи ҳамдир.

-«НИЗОМИДДИН АМИР АЛИШЕР НАВОИЙ ФОНИЙ» номли тўплам 1968 йил Навоийни танитиш мақсадида «Тарих анжумани» томонидан нашр этилди. Доктор Муҳаммад Яъқуб Воҳидий томонидан нашрга тайёрланган ушбу тўплам икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида Фикрий Салжуқийнинг катта мақоласи, Гўё Этимодий таржима қилган катта мақоланинг матни, пашту тилида «Осиё цивилизациясида Ҳиротнинг

таъсири» сарлавҳали Абдулхай Ҳабибийнинг мақоласи, доктор Воҳидийнинг «Амир Алишер Навоийнинг асарлари» рўйхатига жой берилган.

Тўпламнинг иккинчи қисмида Навоий-Фонийнинг танланган форсий ва туркий шеърлари, уларнинг туркча ва ўзбекча таржималари, насрий асарларидан парчалар, шунингдек у ёзган форсча қасидалар матни берилган. Китоб Навоий асарларига бағишлаб чизилган миниатюралар билан безатилган. Муқаддимада Абдулхай Ҳабибий «Биз буюк Амир Алишер Навоийнинг кўп қиррали шахсияти билан фахрланамиз, уни янги авлодга танитиш бир заруратдир», - деб таъкидлайди.

-«ФАСЛИЙ АЗ ХУЛОСАТ УЛ-АХБОР». Темурийлар буюк тарихчиси Хондамир Алишер Навоий номига атаб ёзган «Хулосат ул-ахбор фи ахволил-ахёр» номли муҳим китобнинг Ҳирот шаҳридаги барча ёдгорликлар ва Алишер Навоий билан муносабатда бўлган барча кишиларнинг таржимаи холи ҳақида ёзилган мустақил боби марҳум Гўё Эътимодий томонидан танлаб олиниб, 72 бетлик фойдали қўшимчалар ва изоҳлар билан 1967 йилдан бошлаб, икки мартаба давлат матбаасида нашр қилинди. Эътимодий муқаддимада ушбу асар 21 йил муқаддам «Ориёно» журналида узлуксиз нашр бўлганини эслатиб ўтади. У мазкур асар Ҳиндистон, Эрон, Покистон, Ўзбекистон ва Тожикистонда илму адаб аҳлига манзур бўлди деб таъкидлайди.

-«АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ СИЁСИЙ ҲАЁТИ». Бартольд каламига мансуб ушбу рисола профессор доктор Мир Хусайншоҳ томонидан форс тилига таржима қилиниб, «Иттилоот ва култур» вазирлиги томонидан нашр қилинди.

-«АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ СИЙМОСИ». Муҳаммад Ҳалим Ёрқин ва Шафика Ёрқин томонидан ёзилган ушбу рисола Алишер Навоийнинг 550 йиллиги муносабати билан 1991 йил нашрдан чиқарилди.

-«НАВОИЙ» романи. Ойбек асари ушбу мақола муаллифи томонидан форс тилига таржима қилиниб, 1974 йилдан 1976 йилгача «Жвандун» журналида 90 фойизи шоирнинг ҳаёти ва ижодига атаб чизилган график

расмлар ва Ойбекнинг таржимаи холи билан бирга нашр қилинди. Кейинроқ турли сиёсий ўзгаришлар юз бергани сабабли охириги қисми нашрдан қолди.

- Навоийнинг бир қатор ғазаллари доктор Равон Фарҳодий томонидан форс тилига таржима қилиниб, нашр этилди.

Б. МАҚОЛАЛАР ВА ШЕЪРЛАР.

Афғонистон матбуотида йиллар мобайнида юздан ортик илмий-тадқиқий мақолалар улуғ шоиримизнинг кўп қиррали ижодиёти, илмий-амалий фаолияти, ўзидан қолдирган хайрия ёдгорликлари ҳақида кўп олимлар ва ёзувчилар томонидан ёзилиб, «Жвондун», «Миллиятхойи биродар», «Ирфон» журналлари, «Ҳевод», «Анис», «Бедор», «Қалам», «Юлдуз», «Тўғри йўл», «Ислом йўли», «Нидойи Ислом», «Ойнаи Сарипул», «Жўзжонон», «Форёб», «Армуғон» газеталарида нашр этилиб келди. Улар жумласидан айримлари:

А.Ш.Жўзжоний каламига мансуб мақолалар:

«Алишер Навоий – буюк инсонпарвар шоир» сарлавҳали мақола «Парчам» газетаси 1968 йил 14 октябр Алишер Навоийнинг 525 йиллигига бағишлаб нашр қилинди.

- Навоий илмий симпозиумида ўқилган «Хамса – барҳаёт асар» номли мақола ўша йили «Жвондун» журналининг иккита сониди ва ундан кейин Эрондаги «Шеър» журналида нашр қилинди.

- «Навоий – янги адабий мактаб асосчиси». «Ҳевод» газетасида, «Навоий ва Шарқ ренессанси», «Қалам» газетасида (1991 йил).

Бурҳониддин Номик:

«Навоий ва хамсачилик». «Савғот» газетаси, 1996 йил, январ.

Нажиб:

«Мен туркча бошлабон ривоят, Қилдим бу фасонани ҳикоят» номли катта илмий мақола, «Савғот» газетаси, 1995 йил, декабр.

Муҳаммад Ҳалим Ёркин:

«Навоий – буюк мутафаккир шоир», «Ҳевод» газ., 1991 йил, феврал.

Абдул-Али (Анвар) Аҳрорий:

«Амир Алишер – темурийлар даврининг зуллисонайн шоири». Биринчи қисм, «Паймон» журнали, АҚШ, Нью-Йорк, 3-сон, 1999 йил.

Абдулманнон Тошқис:

«Буюк шоирнинг ҳаёт ва ижод йўли». «Қарлиғоч» газетаси, Алмония, Берлин, 1999 йил.

Андхўйлик шоир Муҳаммад Амин Матин ёзган 80 байтлик қасида «Юлдуз» газетасида нашр этилди. Унда жумладан, бундай дейилади:

«Айлаган тасхийр сўз иқлимини чекмай черик,

Мир Алишери Навоийдек суҳандон бизда бор».

Ушбу шеър ўзбек тилида ёзилган энг катта қасида бўлиши мумкин.

Доктор Файзулло Аймоқ:

«Навий шеърларида халқ сўзлари», Юлдуз, 1980 йил.

Ёзилган юздан ортиқ мақола ва шеърлар муаллифларидан куйида айримларини эслатиб ўтамиз: Алим Баёт, Адхам Шамс ўғли, доктор Файзулло Аймоқ, Яъқуб Ваҳидий, Муҳаммад Ҳалим Ёркин, Шафика Ёркин, Жалолиддин Сиддиқий, Зариф Сиддиқий, Матин Андхуий, Ойсултон Хайрий, Ойхон Баёний, Абдулғаффор Баёний, Зикрулло Ишонч, Нурулло Олтой, Шоғулом Ахмадий Ғулом, Муҳаммад Олим Лабийб, Абдулло Руийн ва бошқалар.

В. НАШР ЭТИЛГАН НАВОЙИ АСАРЛАРИ.

«НАВОЙИ ХАМСАСИ». Ушбу шоҳ асар улуг шоирнинг 550 йиллиги муносабати билан Афғонистон Фанлар Академияси томонидан ёзувчи, адабиётшунос ва тадқиқотчи олим марҳум Абдул-Ғаффор Баёнийнинг сазй ва эҳтимоми билан 1901 Тошкент тошбосма нусхаси ва Хива нашри асосида айрим камчиликлари тўғриланиб, давлат матбаасида катта тиражда араб алифбосида нашр қилинди ва Навоий мухлислари учун мислсиз совға бўлди.

Навоийнинг «Махбуб ул-қулуб» асари, шунингдек «Муҳокамат ул-луғатайн» рисоласи араб алифбосида доктор Воҳидий томонидан нашрга тайёрланиб, Фанлар академияси томонидан босмадан чиқарилди.

- Мажолис ун-нафоис»нинг анча боблари «Назм ул-жавоҳир» ва «Лисон ут-тайр»нинг бутун матни, шунингдек, Навоийнинг шеърлари ва насрларидан танланган парчълар, газаллар ва мукамал шеърлар “Юлдуз” газетасида нашр қилиниб келди.

- «Арбаин» (40 ҳадис таржимаси) «Ислом йўли» газетасида нашрдан чиқди. (1991 йил).

- Навоийнинг «Мезон ул-авзон» рисоласи Абдулло Рўин тайёрлаган матн асосида истеъдодли ёш олим ва шоир Муҳаммад Олим Лабийб ёзган олимона муқаддима билан нашр этилди.

Охирги йилларда улуғ шоирни эъзозлаб унинг порлоқ инсоний сиймосини кўрсатиш мақсадида бир қатор катта ишлар олиб борилди. 1994 йил Шибирғон ва Мозори шариф шаҳарларида Навоий туғилган куннинг 553 йиллигини нишонлаш мақсадида катта анжуманлар бўлиб ўтди, уларда ўзбек, форсий ва пушту тилларида кўпдан кўп илмий маърузалар ўқилди. Рассомлар томонидан Навоий ҳаётига бағишлаб, турли туман лавҳалар яратилди ва шеърлар ёзилди, Шибирғон педагогика институтига Амир Алишер Навоий номи берилди. Кобул шаҳрида бир кўча унинг номи билан аталди.

Улуғ шоирни эъзозлаш мақсадида унинг таклифига биноан султон Хусайн Бойқаро томонидан Ҳазрати Алининг рамзий қабри устида қурилган йирик тарихий обида ва ундан кейин Аштархонийлар томонидан унга қўшилган катта гумбаз, миноралар ва равоқларнинг асосий ремонт иши генерал Абдурашид Дўстим ташаббуси билан бошланиб тугатилди. Шуқуҳли бинонинг катта сахнида оппоқ мармар тош тахталари ётқизиблиб, унинг атрофидаги катта парк фавворалар, ҳовузчалар билан безатиблиб, катта маблағлар сарфлаш билан дам олиш боғига айлантирилди. Генерал Дўстим томонидан мақбаранинг ички дарвозаси устига 12 кг.лик холис олтиндан тайёрланиб муқаддас калима ёзилган лавҳа ўрнатилди.

Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб яратилган қимматли бадий асар хиротлик машхур миниатурист, марҳум устод Муҳаммад Саййид

Машғал томонидан қалб кўри билан ишлаб чиқилган миниатюралар альбоми таҳсинга сазовор иш бўлди. Рассом Хирот ҳудудида яшовчи темурийлар қабиласига мансуб бўлиб, Навоий давридан қолган бадиий ёдгорликларни таъмирлаш ва Камолиддин Бехзод асос солган темурийлар миниатюра мактабини тиклаш йўлида катта хизматлар қилиб келиб, кўпдан кўп шогирдлар тарбия қилган. 22 миниатюрадан иборат бўлган мазкур альбомда Навоийнинг ёшлигидан бошлаб умрининг охириги дамларигача ниҳоят маҳорат ва истеъдод билан тасвирланган. Албомнинг муқовалари нозик кумуш лавҳалар билан копланиб, уларнинг юзида ҳам чиройли миниатюралар «минокорлик» услубида ишланган эди.

Шундай қилиб, Афғонистон олим ва шоирлари ва санъат арбоблари томонидан уларнинг тили ва миллатидан қатъий назар навоийшунослик соҳасида кенг кўламли илмий, адабий, ва бадиий ишлар қилиниб келинган. Афғонистонлик ўзбек, тожик зиёлилари оғир шароитларда, хориж мамлакатларида ҳам бу соҳада ўз илмий текшириш ишларини олиб бордилар. АҚШ, Нью-Йорк шаҳрида доктор Иноятулло Шахроний имтиёзида чиқаётган «Паймон» номли илмий адабий журнал ва Берлин шаҳрида Абдул Маннон Тошқин бош муҳаррирлигида чиқарилган «Қалдирғоч» газетаси бунинг гувоҳидир.

Афғонистон навоийшунослари форс, урду, ўзбек, турк, инглиз тилларида ёзилган адабиётларга асосланиб, ўз илмий текширишларини олиб бориб, Навоийнинг асарларидан тўғридан-тўғри фойдаланиб келмоқдалар. Бу ўринда ўзбек навоийшунос олимларининг илмий ишлари фойдали манба бўлиб хизмат қилмоқда. Агар биз Афғонистонда навоийшунослик, ўзбек навоийшунослиги мактаби ютуқларига асосланиб ривожланаётган бир янги йўналишдир десак, муболаға қилмаган бўлаемиз.

Нусратулла ЖУМАХЎЖА

**АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИЁТИДА ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ
БОШҚАРУВИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ**

Йигирма биринчи аср ёшларини ватанпарварлик руҳида тарбиялашда, уларни маънавий камол топтиришда Навоийнинг миллий давлатчиликка оид қарашлари катта аҳамиятга эга. Баркамол авлод йили давлат дастурини амалга оширишда Навоийнинг бу борадаги фикр-ғояларидан, панду насиҳатларидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, бугунги ёшларимиз келажакда ҳарбий зобитлар, давлат хизматчилари, Ватан посбонлари бўлиб етишишлари шубҳасиз. Шунда Навоийнинг давлат ва жамият бошқаруви йўналишидаги ҳаётий-фалсафий фикрлари асқотиши табиий. Навоийдаги ватанпарварлик ва халқпарварлик туйғулари ёшларимизнинг доимий ҳамроҳига айланса, лашкар бехатар, Ватан сарҳадлари беҳавотир, осойишта бўлади, деган умиддамиз.

Алишер Навоийнинг давлат ва жамият бошқарувига ижодий муносабати доимий долзарб ҳамда ўта ҳаётий муҳим муаммодир. Ушбу мавзу янги бозор иқтисодиёти шароитларида, хусусан, йигирма биринчи асрнинг дастлабки ўн йилида ҳали етарли даражада ёритилган эмас. Аслида, миллий давлатчилик асосларини барпо этишнинг маънавий масалалари ҳамиша Алишер Навоийнинг диққат марказида турган. Зотан, у улуг шоир ва буюк мутафаккир бўлиши билан бирга, атоқли давлат арбоби ҳамда йирик мулкдор шахс сифатида ҳам фаолият кўрсатган. Ҳозир ҳам у яшаб ижод этган Ҳирот шаҳрида халқ уни фахр билан "Амири кабир" сифатида эслайди.

Бизнинг ёшлигимизда давлат ва жамият бошқарувига, мулкка муносабат батамом бошқача эди. Бу борадаги нуқтаи назар коммунистик мафкура асосига қурилган эди. Ўрта мактабнинг ўнинчи синфида буюк пролетариат ёзувчиси Максим Горькийнинг "Она" романи ўқитиларди. Романнинг бош қаҳрамони Павел Власовнинг суддаги нутқи ҳар бир ўқувчига ёдлатиларди ва унинг нутқи қандай ўзлаштирилганлиги баҳоланарди. Нутқ қуйидаги сўзлар билан бошланарди:

" – Биз – социалистлармиз! Бунинг маъноси шуки, биз хусусий мулкка қаршимиз!". Бунда коммунистик мафкуранинг нуқтаи назари яққол ифодаланган. Бозор иқтисодиёти тизимининг нуқтаи назари эса бунга

тамоман тескари. Бозор иқтисодиёти хусусий мулк тарафдори. Бозор иқтисодиёти тизимида ҳар бир кишининг хусусий мулк орттириши, хусусий мулкка эга бўлишигина эмас, балки уни кўпайтириши, йирик мулкдорга айланиши қонун билан кафолатланган. Мулкдорлик ҳукуқи жамиятнинг барча қатламлари, тоифаю табақа вакилларига берилган. Хусусий мулкдорликни рағбатлантириш, такомиллаштириш йўлга қўйилган. Хусусий тадбиркорлик ва фермерлик ҳаракатларига кенг йўл очилган, банклардан кредит олиш, сармоя орттириш ва уни ривожлантириш, мулкдорлик талабгорларини хомийлик йўли билан қўллаб-қувватлаш имкониятлари яратилган. Мустақилликнинг ўтган ўн тўққиз йилида аввалдан сармоёга эга бўлмаган кўплаб оддий одамлар ва хунармандлар ушбу имкониятлардан фойдаланиб, мулкдор бўлишга улгуришди. Масалан, оддий тупроқдан сопол буюмлар ясашни санъат даражасига кўтарган, ўнлаб жаҳон мамлакатлари музейларида ижод намуналари сақланса-да, шўро даврида қосақи оқармаган, санъатини ривожлантиришга сармоя топа олмаган ғиждувонлик усто Ибод Нарзуллаевнинг авлодлари бугун яхшигина мулкдорга айланган ва дунё кўرғазмаларида хорижий кулоллар билан тенг рақобатлашиш салоҳиятига эга. Бундай мисоллар кўп. Бундай мулкдорлар қанча кўпайса ва кучайса, давлат ва жамият ҳам шунчалик бойийди, кучаяди.

Янги тизим қонуниятлари, ўз-ўзидан, жамиятда мулкдорлик руҳиятини шакллантиришни тақозо этади. Хўш, унда замонамиз қаҳрамонлари кимлар бўлади? Замонавий ёшларимизнинг маънавий қиёфаси, ахлоқи, маданияти қандай шаклланади? Табиийки, янги бозор иқтисодиёти шароитларида ёшларимиз маънавий-ахлоқий қиёфасини мусавффо сақлаш, уларда маънавий баркамоллик мужассамлашган мулкдорлик маданиятини шакллантириш долзарб масала бўлиб қолади. Бозор иқтисодиёти тизими мулкдорлар жамияти тарафдори экан, замонамиз қаҳрамони, у қайси соҳа ва касб эгаси эканлигидан қатъи назар, мулкдорлар тоифасига мансуб бўлиши қонуний ҳолдир. Мана шу ўринда Навоий сабоқларида зарурият сезилади. Яъни, бозор иқтисодиёти тизимида шаклланаётган фуқаролик жамияти маънавий

баркамол инсонлардан таркиб топиши, бошқарувдаги давлат хизматчилари эса маънавий комил инсонлар бўлиши такозо этилади. Бундай сифат даражасига эришиш учун эса Навоий ўғитлари сув билан ҳаводек зарур. Навоийнинг бу борадаги қарашлари, айниқса, "Ҳайрат ул-аброр" достонининг учинчи мақолотида қиёмига етказиб ифодаланган. Хўш, Навоий наздида, мулку мамлакат эгаси ким? Унинг маънавий сифатлари оддий халқ вакиллари билан қандай нисбатда? "Шоҳнинг мунглағ мушаввашлар била не нисбати?".

*Бил муниким, сен доғи бир бандасен,
Кўпрагидин ожизу афғандасен.
Эрмас алар туфроғу сен нури пок,
Хилқат аларгау сенга тийра хок.
Барча жаворих била аъзода тенг,
Сурати навъию ҳаюлода тенг.
Лек ҳунар ичра, камол ичра ҳам,
Хулқу хушу лутфи мақол ичра ҳам.
Ҳам равиши адлу ҳам инсоф аро,
Ҳилму ҳаёву бори авсоф аро,
Шаръ тариқида ибодатда ҳам,
Ҳақ йўлида тақвию тоатда ҳам.
Сен тушубон йўл нажаҳидин йироқ,
Кўпраги сендин юрубон яхшироқ.*

Навоийнинг ушбу фикрларини фақат шоҳгагина эмас, балки барча давлат хизматчиларига, мулкдор раҳбарларга нисбатан татбиқ этиш мумкин. Албатта, раҳбарлар – жамиятнинг етакчилари. Аммо, улар Навоий фикрича, алоҳида ҳолатда қўпчиликнинг бири. Табиий салоҳиятларига кўра, улар бошқа жамият аъзолари билан тенг. Ҳатто, уларга насиб этмаган айрим фазилатлар бошқаларда бўлиши мумкин. Навоий бошқалардаги афзалликларга қиёсан, шоҳни камтаринлик ва хокисорликка даъват этади. Мутафаккирнинг бундай талаби бизнинг янги давлатчилигимиздаги

тамоийилларга ҳам тўғри келади. Ўзбекистон Конституциясига биноан: "Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир"(7-модда). Ҳақиқатан ҳам, давлат раҳбарларининг битмас-туганмас шаҳираси халқ оммасида мужассамдир. Ҳар бир раҳбар шахс халқ орасидан етишиб чиқади ва хизмат вазифасини бажариб бўлганидан кейин яна асл Ўзанига – халқ бағрига қайтади, оддий фуқарога айланади. Навоий сабоғида ана шу оддий ҳақиқатни назардан қочирмаслик, ўзини халқдан юқори қўймаслик, халқдан йироқлашмасликка нозик ишора бор.

Раҳбарият халқнинг бир қисми эканлиги, ўзини халқдан устун қўйиши ноўринлиги ҳозирги методологиямиз асосларида ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, Президент И.А.Каримов ўз нутқларида раҳбар маънавияти масалаларига қайта-қайта мурожаат этади. Мисол тариқасида унинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги сўзлари диққатга сазовор: "...Айрим (раҳбар-Н.Ж.) ходимларнинг махсус хизмат либосини кийиши билан бирланига юриштириши, хулқ-атвори ўзгариб қолади. Уларнинг онгида "Биз давлатнинг ўта ишончли одамларимиз, қолганлар эса биз назорат қилиб туришимиз лозим бўлган омма, ҳолос", деган кайфият пайдо бўлади. Бу, ахир, ўтмишга, шўролар даврига хос бўлган ахлоқий тубанлик асорати эмасми? Давлат муассасалари ... ходимлари бир ҳақиқатни қулоғига қўйиб олсинки, улар ҳам мана шу халқнинг бир қисми, ҳеч кимдан, оддий одамлардан ортиқ жойи йўқ." Раҳбар ходимлар одамларни назорат қилиши эмас, балки уларга хизмат қилиши керак, дея уқтиради юртбошимиз. Давлат бошқаруви ходимларининг халқ олдидаги масъулияти масаласида ҳам Алишер Навоий ҳозирги давлат ва ҳуқуқ нуқтаи назари билан яқдил. Ушбу масала Асосий Қонунимизда қуйидагича ечимини топган: "Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар" (2-модда). Навоий ҳукмдорнинг халқ олдидаги масъулиятини қуйидагича бадиий талкин этади:

*Бўлди раият галаву сен шўбон,
Ул шажари муспиру сен боғбон.
Қўйни шўбон асрамаса ою йил,
Оч бурилар тўмасидур бори, бил.
Боқмаса деҳқон чаманин туну кун,
Нахли тарин англа қуругон ўтун.
Бўрини доғи галадин дур қил,
Сув берибон боғни маъмур қил.
Ғам есанг, ул гала манофиъ беруур,
Боғ гулу меваи нофиъ беруур.
Гала тугансау қуруса шажар,
Худ санга қолмас яна нафъу самар.*

Навой талқинича, подшоҳ раият, яъни халқнинг тинч ва осойишта, тўқ ва фаровон яшаши учун масъулдир. Халқ – пода бўлса, шоҳ – чўпон, халқ – боғ бўлса, подшоҳ — боғбон. Қўйларни чўпон ою йил йиртқич ҳайвонлардан қўриқламаса, бари бўриларга ем бўлади. Халқни ҳукмдор ўғри, босқинчи, юлғич, порахўрлардан ҳимоя қилмаса, халқ ҳимоясиз қолади, адолатсизлик авж олади, давлат ва жамият таназулуга учрайди. Боғбон мевали дарахтларини парваришламаса, қуриган ўтинга айланади-қолади. Бу ҳолда нафакат боғ гулу мева беришдан тўхтайдди, балки халқнинг насибаси қурийди. Бугина эмас, ҳукмдорнинг ризқи ҳам қирқилади. Бундай фожианинг олдини олиш учун, бўрини подадан қувиш, боғни эса суғориб, обод қилиш керак. Яъни, раҳбар давлат ва жамият таркибини нопок кимсалардан тозалаши зарур.

Мутафаккир золим ҳукмдорнинг зулми ва гуноҳлари жазосиз қолмаслигидан огоҳлантиради, махшар кундаги ҳисоб-китобга ва дўзах азобига мустаҳик бўлишига иқрор этади:

*Ким не кишиким, санга маҳкум эрур.
Зулминга бечораву мазлум эрур.
Ғарчики йўқ шавкату сармоёси,*

*Сендин эрур ортуқ анинг пояси.
Негаки, чун ҳашр куни зулжалол
Золиму мазлумни айлаб савол.*

Ҳашр куни (Қиёмат куни. –Н.Ж.) Яратгувчи зот золим билан мазлумни сўроқ қилганида, мазлум юксалади, золим эса афтода холга тушади. Унда жабрдийда молу мартабаси бўлмаса ҳам, золим ҳукмдордан юкори мақомда туради. Унга меҳр-мурувват, бунга эса хор-зорлик юзланади.

*Анга эваздур, санга шармандалиқ,
Анга бийиклик, санга афгандалиқ,
Тип чекиб ул ханжари пўлоддек,
Очилибон савсани озоддек.
Санга бинафша киби қадди нигун,
Бош кутара олмай уётдин забун.
Анга нишоту санга андуҳу гам,
У л санга андоққи, анга сен бу дам.
Ҳар не хато қилгонинг ўлгоч ҳисоб,
Бўлгусидур ҳар бирига юз азоб.*

Яъни, у қанчалик кўп хатога, гуноҳга, зулмга йўл қўйган бўлса, охиратда шунчалик азоб-уқубат тортади. Унга фақат биргина восита – у зулм етказган мазлумнинг кечирими нажот бахш этиши мумкин. Умид фақат шундан:

*Қилмаса мазлум гуноҳинг биҳил,
Дўзах ародур ватанинг муттасил.
Афвин анинг тутмасанг уммид сен,
Билки, тамуғ ўтида жовид сен.*

Агар жабрдийданинг афвига сазовор бўлолмаса, золим дўзах ўтида абдий куйиши муқаррар. У кимгаки бир ингичка илчалик зиён етказган бўлса, махшарда унинг қатли учун илонга айланади:

*Кимгаки бир ришта етурдунг зиён,
Қатлинга ул риштани билгил йилон.*

Зулм учун жазо муқаррарлигини уқтираркан, шоир ҳукмдорни ҳушёрлик билан зулмпешаликдан воз кечишга ундайди. Зулмни даф этишнинг бирдан-бир оқилона йўли адолат ўрнатиш эканлигини мазкур мақолотга илова қилинган ҳикоятда маҳорат билан тасвирлайди Навоий.

Навоийнинг давлат ва жамият бошқаруви ҳақидаги ғоялари унинг лирик асарларида ҳам ўзига хос ўрин тутаяди. Мана бу асарда ғазабкор шох ва унинг хизматидаги амалдорларнинг аянчли аҳволи ниҳоятда таъсирчан тасвирланган:

*Жаҳон ганжига шох эрур аждаҳо,
Ки, ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тирилмак эрур –
Маош айламак аждаҳо комида.*

Шоирнинг бадий талқинича, шох жаҳон хазинаси устида ётган бамисоли бир аждаҳо. У қаҳру ғазабга минганида, гўёки оғзидан олов пуркайди. Шунинг учун, унинг паноҳида бирор амалга эга бўлиш, яъни унинг маслағи билан яшаш бамисли аждаҳо ҳалқумида туриб тирикчилик ўтказиш билан баробардир. Бундай амалдорларнинг маскани шунинг учун ҳам таҳликали ва омонатки, аждаҳо – шохнинг қаҳри келганида, ё ҳалқумидаги лукмани билиб-билмай ёқиб юборади ёки ютиб юборади. Шунинг учун ҳам шох саройига ўралашган амалдорларнинг аксарияти ё беному нишон йўқ бўлиб кетади ёки маънавий-руҳий мажруҳ бўлиб оддий одамлар орасига қайтади ва гумном бўлади.

Бозор иқтисодиёти маънавияти ҳам навоиёна адолатли бошқарувни тақозо этади. Навоийнинг ўзи маърифатли мулкдор бўлган ва маърифатли мулкдорликни ёқлайди. Агар ёш тadbиркор маънан баркамол, кўзи тўқ, саховатли, олийҳиммат бўлмаса, нафси унга ғолиб келади. Бойлик орттиришнинг эса чек-чегараси йўқ. Оқибатда, бундай мулкдорлик маънавий инкирозга олиб боради. Навоий эл шод, мамлакат обод бўлишининг асосий шартини қуйидаги асариде катта бадий жасорат билан намоиш этган:

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,

То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас.

То зулму ситам жонига бедод ўлмас,

Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Демак, бўлғуси мулкдорларни маънавий камол топтириш учун уларнинг маънавий-рухий оламидан ҳирсу ҳавас, нафсу ҳаво каби бузгунчи тамойилларни барҳам топтириш, зулму ситамнинг жон таслим этишига эришиш зарур экан. Шундагина, Навоий орзу этганидек, жамиятда маънавий баркамол мулкдорлар синфи шаклланади, эл шод, мамлакат обод бўлади.

Каромат МУЛЛАХУЖАЕВА

НАВОЙНИНГ БИР ҒАЗАЛИДА РАНГЛАР МОҲИЯТИ

Рангларнинг инсон рухий оламига таъсири масаласига қизиқиш, уни бадий тафаккур ва ижод жараёни мураккабликлари билан боғлаб ўрганиш узок тарихга эга.

Бадий асарда қўлланилаётган ранг ҳамиша муайян мақсадни назарда тутади. Чинакам санъаткор борликда мавжуд рангларни такрор яратмайди, балки уларни қалбидан ўтказиб, рухнинг рангларини жонлантиради, шеърга кўчиради. Ранглар гўё нур ва зулмат аро курашнинг бир кўринишига, ижодкорнинг борлик ва ўзлигини англаш истагидаги интилишлари ифодачисига айланади.

Ранглар ҳар бир ижодкорнинг фикр доираси ва даражасига мувофиқ қўлланиб келинган. Шу боис соддарок асарларда рангларнинг рамзийлик хусусиятини тушуниб олиш анча осон кечади. Дейлик, оқ ранг ёруғликни, бахт-саодатни, қора ранг азоб-машаққат, мотам ва ёвузликни ифодаласа, кизил, сариқ ва бошқа ранглар қувонч, висол, хижрон сингари кайфиятлар воситачиси бўлиши мумкин. Ушбу ранглар турмушда (кийим-кечак мисолида), ҳаётда (махсус байроқлар, рамзлар мисолида) ҳам кайфиятга таъсир қилиш, рухлантириш ва бошқа мақсадларда кенг қўлланилган. Ранглар замонлар ўтиши билан, гарчи оддий, кундалик турмушда дастлабки рамзий мазмунини йўқотмаса-да, инсоннинг рухий-маънавий имкониятлари

билан бирга камол топди. Муайян таълимотлар, шу жумладан, тасаввуф таълимоти ҳам ранглар ҳақидаги ўз фалсафасини яратди. Масалан, юкорида таъкидлаганимиз дастлаб қайғуни, мотамни ифодалаган қора ранг орифона шеърятда тириклик, унинг моҳиятини англаб бораётган инсон – солиқ учун муборак рангга, хайрат ифодачисига; эзгулик, ёруғлик ифодачиси бўлган оқ ранг эса шу солиқнинг Ҳаққа ёвуқлашаётганлигини англатувчи рамзга айланди. Сўфийликдаги айрим тариқатлар солиқдаги руҳий-шуурий ўзгаришларни, уларнинг тадрижий такомилни ранглар воситасида, аниқроғи, уларнинг тасавбурида ҳосил бўладиган ранглар билан боғлаб кузатганлар.

Тасаввуф таълимоти вакиллари Ҳақни ўз ҳуснини жилвалантириб оламни яратган зот сифатида идрок этганлар, Уни дунёнинг асосида ётган нур, яратилмиш нарсалар эса ана шу нур – Ҳақнинг нуридан пайдо бўлган, деб тушунадилар. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида Сукрот тилидан шундай дейди:

Ангаким қолди ғам шомида жовид,

Бурун субҳ ўлди толеъ хуршед.

Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,

Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар.

Илохий муҳаббат Қуёшнинг ўзига, мажозий муҳаббат унинг нурига киёсан тушунтирилган бу байтда, нурдан Қуёш сари интилишга, яъни мажоздан Ҳақиқатга ўтишга ишора бор.

Сўфийлик адабиётида кўпинча Ҳақ ва унинг муҳаббати Қуёшга – нурга, моддий дунё унга қарама-қарши тарзда зулматга (зиндон, соч, тузоқ, қафас каби тимсоллар воситасида) киёсланар экан, моддийлик бандларидан халос бўлиш истагида нурга талпинаётган солиқнинг қалби, руҳи, онгу шуури мақсадига эришгунига қадар бир қанча ҳолу мақомларни тадрижий тарзда босиб ўтиб, камолот даражасига эришиши таъкидланади. Буни *талаввун*, яъни ранг-баранглик деб номлайдилар. Ишқнинг мана шу тил билан ифодалаб бўлмас авж лаҳзаларини шоирлар ранглар воситасида ифодалаш

йўлини тутадилар. Демак, ранглар шоир учун янги имкониятлар яратади. Кўпгина шоирлар ранглардан муайян даражада фойдаланганлар. Алишер Навоий ижодиде эса ранглар тасвирдан бадий восита сифатида фойдаланиш поэтик усул даражасига кўтарилган. Масаланинг айрим жиҳатларига эътиборни қаратган навоийшунос олим Ёкубжон Исмоқов “Навоий поэтикаси” рисоласида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирар экан, Навоийгача бўлган ғазалчиликда лирик қаҳрамон кечинмаларини билвосита ифодалаш учун ранглар тасвирдан поэтик восита сифатида фойдаланиш элементар ҳолда бўлиб, махсус поэтик усул даражасига кўтарилмаганини таъкидлайди. Олим “Ҳазойин ул-маоний” куллиётида ранглар изчил қўлланилган 31 та ғазал мавжудлигини, ушбу ғазалларда ранглар асосан ошиқ ахволини бўрттириб кўрсатиш, кечинмаларни реал воқелик таъсирида ифодалаш, табиат манзаралари ифодасига асосий ўрин бериш ҳамда маъшуқа кийимининг ранги, унинг ошиққа таъсири каби рамзийлик хусусиятларига эга бўлган ғазаллар сифатида туркумлаш мумкинлигини эътироф этади.

Ушбу ғазалларни ботиний мазмуни асосида – рангларнинг тасаввуф таълимотида тутган ўрнига асосланиб текшириш шоирнинг бадий маҳоратини ўрганиш билан бирга, дунёқарашининг айрим жиҳатларига ҳам назар ташлашга имкон беради.

Рангларга уйғун ошиқона ғазаллар айнан солиқ руҳиятидаги ўзгаришларга бориб туташишини кузатиш мумкин. Бу масалада эса тасаввуф таълимотига оид адабиётларда муайян фикрлар мавжуд. Жумладан, А.Қурбонмамедов “Тасаввуфнинг эстетик доктринаси” рисоласида сўфийларнинг рангларга алоҳида эътибор берганликлари ҳамда унинг инсон онгига таъсир кўрсатишда катта ҳиссий ва руҳий кучга эга эканлигини айтади. Унингча, тасаввуфнинг ранглар “назарияси” бу фалсафий-эстетик таълимотни чуқурроқ англаш учун қўшимча, бинобарин, муҳим гносеологик функцияни бажаради. Ранг мураккаб рамзий талқинга эга бўлиб, бутунлай фалсафий-сўфиёна мазмун касб этади.

“Исломда сўфийлик тариқатлари” асарининг муаллифи Дж. Трименгэм Ас-Санусийнинг “Салсабил” асарига асосланган ҳолда “Етти мақом”нинг анча кенг тарқалган схемасини тақдим этади. Унга кўра, зангори ранг эхтиросларга мойиллик ҳолатини, сарик ранг ишқ аҳволини, қизил ранг эхтиросни, оқ ранг тавҳид ҳолатини, яшил ранг ибтидо ёки ўтиш ҳолатини, қора ранг ҳайратни ва рангсизлик Ҳақ билан биргаликни англатади. Бошқа бир манбадан ранглар ҳақида куйидаги маълумотни олиш мумкин: “Ранглар сўфийнинг рухий ҳолатлари, Оллоҳ томон сафаридagi даража – босқичларни билдириб туради. Рангларнинг хилма-хиллиги ва алмашилиб туриши солиқнинг аҳволини, шуурий кечинмаларининг давом этаётганини ифодалаб, у ҳали талаввун, яъни ботиний-тафаккурий кечинма-ўйларнинг алғов-далғовда, турли-тумандалигини англатади. Рухнинг рангдан рангга кўчиши ривожланишдан нишондир. Ушбу жараён охир-оқибатда рангсизлик ҳолагига, яъни тамкинга олиб келади. “Тамкин” ҳолатига кирган сўфий “талаввун”дан кутулиб, Ваҳдат оламига кўшилади”(2, 175).

Энди ушбу фикрлар тасдиғини Навоийнинг бир ғазали – “Фавойид ул-кибар” девонидаги 388-ғазал мисолида кўрайлик. Бу ғазал шеърят ихлосмандлари, олимлар назаридан четда қолмаган, албатта. Бирок, биз аввал айтилган фикрларни такрорламаган ҳолда ушбу ғазални шарҳлашга жазм этдик.

Ранг билан боғлиқ кўплаб ғазалларда учрайдиган ёрнинг либоси рангларига эътибор қилиш усули билан бошланган ғазалнинг биринчи байтидаёқ ошиқ-шоир изтироблари ишқнинг қувончу машаққатларга тўла рангларида жилваланаётганини кўрамыз:

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сариг, яшил,

Шуълайи оҳим чекар ҳар ён қизил, сариг, яшил.

Шоирнинг ранг тасвири муҳим ўрин эгаллаган ғазалларини бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Шулардан бир гуруҳи одатда маъшуқа тавсифи билан бошланади, аниқроғи, шоир маъшуқа либоси рангини тасвирлар экан,

ошикнинг аҳволи ёки дунёнинг кўринишини шу рангларга мувофиқлаштириб боради. Юқоридаги байтда айнан шу ходисани кўрамыз.

Байтнинг мазмуни: *Жонон – ёр қизил, сариг, яшил ранглардаги кийимда намоён булар экан, уни кўриб чеккан оҳларим шуъласидан ҳар томонга қизил, сариг, яшил шуълалар сочилади.*

Эҳтимол, ошикнинг аҳволини бўрттириб ифодалаш учун восита бўлган ранглар хақидаги фикрларни шу жойда тўхтатиш ҳам мумкиндир. Бироқ, ғазалнинг кейинги байтлари, айниқса, мақтаъдан олдинги байт унинг ботинига назар ташлашни – ғазалдаги ранг ва тимсоллар маъноларини кенгроқ ва чуқурроқ тушуниш заруратини тақозо этади. Маъшука кийимининг рангини ифодалаётган *қизил, сариг, яшил* тушунчалари биринчи мисрада ранг-барангликни англатар экан, ўз навбатида “хилъат” сўзининг, унга боғлиқ холда “жонон” тимсолининг маъно доираси кенгайди. Энди бу ранглар оламни, борликни, яъни унинг яратувчиси – жононнинг жилвасини ифодаламоқда. Жонон – сўфиёна мазмунда ёр – хақиқий ёр, яъни Оллоҳнинг кайюмият – барқарорлик ва абадийлик сифатларини ифодалайди.

XIV асрда Махмуд Шабустарий шундай ёзган эди: “Ул зотнинг лутфидан икки олам ёришди. Унинг марҳаматидан инсон хоки гулзорга айланди”.

Байтдаги гулзор фақатгина инсонга эмас, у яшаётган маконга ҳам тегишлидир. Гулзорнинг хусусиятлари эса кизил, сариг яшил ранглар билан боғлиқки, у азалий ва абадий, мутлақ барқарор зот нурининг оламда жилваланиши – намоёиши сифатида идрок этилиши мумкин.

Бу оламни кўрган, англай бошлаган ошик “оҳ” чекар экан, “талаввун”, (рухнинг рангдан рангга кўчиши) ҳолатига тушади. Бунинг сабаби, жонон жилвасидан – Ҳақ гўзаллигининг борликдаги намоёишидан хайратланиш. Зеро, Мутлақ гўзалликка талпинаётган ошик-солик унинг дунёвий намоёишини ҳам англаб ета бошлаётгир. Биз, бу рангларни *хайрат* тушунчасига жамладик, бироқ уларнинг ҳар бири ўзигагина хос бўлган маъно-мазмунга (ҳам) эга. Ушбу ранглар ифодалайдиган мазмун хусусида

турли манбаларда турлича фикрлар берилган. Жумладан, “қизил ранг солиқнинг руҳи вужуддан ажрала бошлаганини билдирса, сариқ ранг солиқ қалбида муҳаббатнинг қўзғалиши ва унинг Оллоҳ ёди билан лашшига тўғри келади, яшил ранг валийликдан нишона. У сирларнинг сирига, ғайбга ошноликни билдиради ва солиқнинг асл моҳиятларга етишаётганини ҳам англатиши мумкин”(2, 175). Яна бир манбада қизил ранг эҳтирос ҳолатини, сариқ ранг ишқ ҳолатини, яшил интиҳо ёки ўтиш ҳолатини англатиши айтиб ўтилган(6, 128). Бошқа ўринларда ҳам бу рангларга эътибор берилган бўлиб, жумладан, асосан, (кўпроқ) Ирокийнинг фикрларига асосланган туркча тасаввуф истилоҳлари луғатида, Сажжодийнинг “Мусталиҳоти урафо” ва бошқа асарларда айтилган фикрлар ушбу рангларнинг солиқ руҳий аҳволдан, унинг камол топишидан далолат беришига ишонттира олади. Ранглар ифодасининг охирида келадиган яшиллик ҳақиқий ваҳдат билан билан бирлашган мутлақ комиллик, деб тушунтирилар экан, ранг-барангликни ифодалаётган айнан мана шу ғазалда ҳам қайсидир маънода изчиллик, тадрижийлик борлигини кўрсатади. Ранглар инсон қалби ва Ҳақиқат ўртасидаги муносабатлар, мувофиқлик даражасининг ифодаси ҳамдир. Демак, биринчи байтда ишқ оташида ёнган, Ҳақ маърифатидан хабар топа бошлаган, ғайб сирларига ошноликка интилиб, асл моҳиятга етишаётган ёки етишиш истагига тушган ошқнинг бу оламда ранго-ранг жилваланган ана шу ёрнинг (жонон – Ҳақнинг) олдидаги руҳий аҳволи ифодаланган. Буни байтда қўлланилган “ох” сўзи ҳам тасдиқлайди. “Ох” – тасаввуф луғатларида ишқ ғулғуласининг тил билан ифодалаб бўлмас авж лаҳзалари сифатида изоҳланади. Шундай қилиб, ишқнинг зўридан уни ифодалаш, таърифлаш кийин бўлгани учун ҳам шоир рангларга мурожаат қилади.

Кейинги байт:

Гулшан эттим, ишқ саҳросин самуми оҳдин

Ким, эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сариғ, яшил.

Ишқ саҳросини оҳим самумидан (оҳимдан таралган қайнок шамолдан) бир гулшанга айлантирдимки, энди бу даштда қизил, сариғ, яшил шамоллар

эсмоқда, деган мазмун ботинида ўзгачарок маънолар мужассамлашганини аниқлашимиз мумкин. “Гулшан” – “гулзор” тасаввуф луғатларида солиқ калбининг камол топишига ишора бўлса, “иш. саҳроси” рухоний олам сифатида эътироф этилади. Демак, байт замирида ошиқнинг рухоний оламини ишқнинг авж лаҳзаларида камол топтиришга ишора борки, бу ана шу кўнгилда эсаётган – ўзидан дарак бераётган қизил, сариғ, яшил рангларда бадий ифода этилмоқда.

Шишадек кўнглумдадур гузори хуснунг ёдидин,

Тобдоннинг аксидек алвон қизил, сариғ, яшил.

Байтдаги “гобдон” (тобадон) деб, уйга ёруғлик тушиши учун эшик тепасига ўрнатилган туйнукка нисбатан айтилади. Ҳаётий деталга мурожаат қилган шоир ул зот хуснининг гулзорини эслаганида, шишадек кўнглида кечаётган ҳолатни туйнукдан уйга тушаётган ёруғликнинг турли рангларга (қизил, сариғ, яшил) эврилишига киёслаб тасвирлайди. Ошиқ кўнгли шишадек тиниқ, ранглардан холи. У ишқдан латифлашиб бораётган кўнгилга ишора. Зеро орифона адабиётда кўнгил алоҳида мавқега эга. Уни Ҳақнинг жилваси акс этиши мумкин бўлган маскан сифатида ҳам талқин этадилар. Жумладан, Навоийнинг ўзи “Ҳайрат ул-аброр” достонида шундай ёзади:

Каъбаки оламнинг ўлуб қибласи,

Қадри йўқ андоқки кўнгул каъбаси;

Ким бу халойиққа эрур саждагоҳ,

Ул бири Холиққа эрур жилавоҳ...

Демак, сурат тиниқ аксланиши учун шиша (кўзгу) ҳам тоза бўлиши лозим. Ишқ уни кимё бўлиб поклади. Хусн – гўзаллик. Тасаввуфда уни “зотдаги камолки, Ҳақдан бошқада бўлмайти”(Ироқий), яъни илоҳий гўзаллик, деб тушунтирадилар. Оламдаги барча гўзалликлар ва гўзаллар унинг гўзаллигидандир. Гўзал ҳам, ошиқ ҳам унинг ўзидир. Гулзор – мутлак ўларок калбнинг фатҳи ва ирфонга очилиши, деб изоҳланади. Бу байтдаги хусн гулзори – Мутлак гўзалликка интилиш йўлида камолотга эришган калб (ошиқ калби) Мутлак ёр хуснининг гўзаллигини ёд этар экан, шишадек

хамон кўнглида кизил, сариғ, яшил ранглар акс этади. Нега ошиқ ранглар ичра саргардон? Ранглар ошиқ қалби ва Ҳақ орасидаги муносабатлар, мувофиқликлар даражасини англатар экан, Мутлақ гўзаллик ёдида қалбида кечган кечинмалар – талаввун мақсад ҳали олис эканлигини кўрсатади.

Кейинги байт:

Оразу холинг била хаттинг хаёлидин эрур,

Кўзларимнинг оллида даврон қизил, сариғ, яшил.

Ушбу байтда ошиқнинг аҳволи маъшуканинг узвлари билан боғлаб тушунтирилар экан, шоир *ораз, хол, хат* каби тимсолу тушунчаларни қўллайди. Бу тимсолар биргаликда қўлланилганда маъшуканинг чехрасини тасаввур этишга имкон бермоқда. Демак, байтни сени – сенинг чехрангни (юқорида хусн ва қалб эди, бу ўринда, дейлик, чехра, юз) эслаганимда, кўзимга даврон, яъни дунё гўзаллашиб (ранг-баранг) бўлиб кўринади, деб тушуниш мумкин. байтнинг богиний маъносини англаш учун эса баъзи сўз ва тушунчаларнинг сўфиёна маъносига эътибор қаратамиз. Жумладан, *ораз* – илоҳий гўзаллик манбаи; *хол* – ваҳдат нуқтаси ёхуд ваҳдат сири; *хат* – Ҳақ чехрасининг ошкор бўлиши ва мутлақ тажаллиётнинг зуҳури. Байтнинг биринчи мисрасида ёрнинг орази(юзи), холи ва хатти хаёлда, яъни ошиқ илоҳий гўзаллик манбаи, ваҳдат сири ва (Ҳақ чехрасининг намоёиши) мутлақ жамол тажаллиёти зуҳури ҳақида хаёл сураяпти, ўйлаяпти, ҳали уларни кўргани ёки уларга етишгани йўқ. Шунинг учун ҳам кўз ўнгида ҳали ҳамма нарса: даврон (ҳодиса – касрат олами) ранг-барангликда – кизил, сариғ, яшил рангларда намоён бўлмоқда. Демак, ошиқ ҳали ҳам талаввун ҳолатида (кўнгли етиши лозим бўлган нарсага хаёлда етишаётир, холос):

Лаългун май тутқил олтун жом бирла сабзада

Ким, булардин яхши йўқ имкон қизил, сариғ, яшил.

Лаългун май кизил ранг билан, олтун жом сариғ ранг билан сабза яшиллик билан ифодаланаётган байтнинг зохирий маъносидан имкон борлик билан уйғунликда, бошқа воситалар эса бу йўлда қўмаклашувчи воситалар эканлиги анча осон тушунилади. Байтнинг орифона маъносини тушуниш

учун баъзи сўзларнинг орифона мазмунини аниқлаштириб оламиз, яъни: *май* – тажалли нури, ишк; *жом* – пирнинг қалби, худо акс этган маскан, илоҳий нур манбаи; кизил, сариғ(олтун), сабза, яшиллик) тушунчаларининг ботиний маънолари янада кучайган. Жумладан, бу ўринда кизиллик маърифат билан, олтун(сариглик) – ишк билан, яшиллик – Оллоҳ маърифатидан руҳнинг софланишига боғланган ҳолда кучайган, деб айтиш ўринлидир. Демак, байтнинг мазмуни: *“Соф руҳ билан илоҳий нур манбаининг ишқи йўлида ишк маърифатидан баҳраманд этким, бундан бошқа имкон қолмасин”*.

Энди бу йўлга мутлақо шўнғиб кетиш, фақат шу иш билан банд бўлиш истаги уни бутунлай чулғаб олган. Бу қараш кейинги байтда янада ривожлантирилади:

Фақр аро беранглик душвор эрур беҳад вале,

Хирқада тикмак эрур осон қизил сариг, яшил.

Байт Расулulloҳ с.а.в.нинг “Фақрлик – фаҳримдир” деган машҳур ҳадисини ёдга солади. Ҳақиқат йўлига кирган солиқ учун фақрлик – шараф. Ҳақдан бошқа барча нарсадан мосуво бўлиш, моддий маънодаги ҳеч бир нарсага эҳтиёж сезмаслик унинг муҳим белгиси. Бироқ, уни зоҳиран намоийш этиш билан ботинни фақрлик биносига айлантириш мушкул. Байтдаги беранглик, яъни рангсизлик сўзининг моҳиятини англасак, унинг мазмуни ойдинлашади. Руҳининг инкишофи ранглар воситасида тушунтирилаётган солиқ берангликка энг сўнгги босқичда эришади. Яъни, у *талаввун* ҳолатидан *тамкинга* ўтади. Бу мавқеъга (у рангсизлик ёки оқ ранг воситасида ифодаланади) етишгач, унинг руҳи Оллоҳ ҳузурда бўлади. Яъни, фано бўлиб, боқийликка юз тутади. Бу солиқ учун энг машаққатли, шунинг билан бирга, шарафли йўл. Бунга етишиш учун солиқ зангори, сарик, кизил, яшил, қора сингари рангларда ифодаланиши мумкин бўлган изтиробу қувончларнинг машаққатини бошидан ўтказмоғи лозим. Демак, байтни шундай изоҳлаш мумкин: *“Бу йўлда берангликка – мақсадга эришиш жуда мушкул”*.

Сўнгги байт:

Эй Навоий, олтину, шингарфу зангор истама,

Бўлди назминг рангидин девон қизил, сариг, яшил.

Одатда, девон тузилганда, унга Ҳассомлар турли рангларда безак беришлари, олтин суви югуртиришлари мумкин. Навоийнинг девонида эса бунга эҳтиёж йўқ. Чунки шоирнинг ўзи таъкидлаётганидек, шеърларида жилваланган ранглар девонни безаб улгурган. Мана шундай зохирий маъно англашилган байтда, албатта, бундан чуқурроқ – ботиний маъно ҳам мавжуд. Зеро, аввалги байтлардаги мукамаллик ғазални фақат зохирий маънода тушунишга имкон қолдирмайди. Демак, олдинги байтдаги берангликни мақсадга етиш мазмунига боғлаб тушунадиган бўлсак, байтнинг ботиний мазмунъ шундай: *эй Навоий, сен олтин, шингарф, зангор, яъни қизил, сариг, кўк(бу ўринда яшил маъносиди) изтиробу қувончларнинг машаққатини истама, улардан ошиб ўтишга ва мақсадга интил, чунки сен буларни бошингдан кечирдинг ва шеърларингда акс эттирдинг, элга ошкор этдинг.*

Эхтимол, байтда, умуман, ғазалда бундан ҳам теранроқ маънолар яширингандир...

ИсмаТ САНАЕВ

НОДИМ ЗИЁВУДДИНИЙ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ

Зарафшон водийсида яшовчи ўзбек ва тожик халқларининг дўстона муносабатлари тарихи бениҳоя қадимий. Икки миллат адабиёти вакиллари ўртасидаги тажриба алмашишлар туфайли юксак санъат намуналари даражасидаги асарлар майдонга келди ва жаҳон маданияти хазинасига нодир дурдона бўлиб қўшилди. Қардошлик муносабатларининг шаклланиши иккала халқ тарихини бойитди, юксалиш учун янги уфқлар очди. Шунингдек, адабиётлар ўртасидаги мустаҳкам алоқа ривожланишнинг кенг ва раван йўлларини очиб берди, юксак натижаларга эришилди. Е.Э.Бертельс таъкидлаганидек, "... форс ва тожик тилида мавжуд бўлган адабиётлар шу вақтдан бошлаб фақат Ўрта Осиёда яшовчи тожик аҳолисининг бойлиги бўлиб қолмай, у ўзбекларнинг иккинчи адабий тили бўлиб қолаверади... XIX асрдаги Ўрта Осиё адабиётини ўрганишда бу ҳолни ҳисобга олиш ва ўзбек, тожик

адабиёти тарихини ёзишда ҳар икки адабиётнинг бир-биридан ажралиб қолмаслиги учун ҳар иккиси устида баробар иш олиб боришга тўғри келади"¹.

Тилни билиш – дилни билиш, айти вақтда элни билишдир. "Адабиётимизнинг энг улуг намояндаси" (А.Фитрат) Алишер Навоий ўзининг ҳам форсча-тожикча, ҳам ўзбекча шеърлари билан Самарқанддаёқ танилган. Улуғ мутафаккир илм қайси тилда бўлмасин, ўша тилда уни ўрганишга даъват қилиб:

Ибрию юнонию сурёни ҳам,

Ҳинду агар сўрса, билиб они ҳам...,-

дея, тафаккур оламини кенгайтириш зарурлигини уқдирган. Илм гўё муҳит. Унинг сарҳадлари кенг, туби чуқур, умр эса жуда қисқа. Ўрганиш, билиш муваффақиятлар калитидир. Чунки ҳар икки миллат ҳаётига оид "асарлар қайси тилда ёзилган бўлишидан қатъий назар, ўзбек ва тожик халқлари адабиёти тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади"².

XIX асрда яшаб ижод этган Нодим Зиёвуддиний Зарафшон водийсининг зуллисонайн шоирлардан биридир. Ўзбек ва тожик тилларини ҳамда уларнинг тарихини, адабиётини яхши билган Нодим зуллисонайнлик анъаналарини муваффақият билан давом эттиради.

Нодим Зиёвуддиний Шарқ шеърляти анъаналарини давом эттириб, гўзал шеърлар битган ва уларни тўплаб девон тузган. Каттакўрғон ва унинг яқин атрофида яшовчи шоирлар асарларини тўплаган Абдулхамид Мажидийнинг куйидаги маълумоти диққатга сазовор: "Ҳозир менинг қўлимда ўнга яқин шухрат тутмаган шоирларнинг девон, ҳикоя, дoston ва бошқа майда-чуйда нарсалари сақланади. Булардан мукамал девон эгалари: Шавқий, Вайсий, Валий, Нокис, Нодим, Вола, Дабирий, Махдий, Аҳкар, Салохий деган шоирлар бўлиб, девон тузмаганлари: Муфтий, Хокий, Ҳомид, Тоиб ва Таржимон каби шоирлардир"².

¹ Бертельс Е. Э. Персидская литература в Средней Азии. Советское Востоковедение. т V, – Москва-Ленинград 1948 –стр.22.

² Валиқўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1993, 176-6

Нодим Зиёвуддиний асарларини мавзу жиҳатдан уч гуруҳга ажратиш мумкин. Булар: ишқий, ижтимоий-фалсафий ва диний-тасаввуфий шеърлар. Шоир асарларининг асосий йўналишини ҳалоллик, адолат учун кураш, покиза муҳаббат ҳамда комил инсон тўғрисидаги фикрлар ташкил қилади. Шоирнинг инсон, дўстлик, меҳнат, ишқ, ҳижрон, висол, май мавзусида яраган қатор асарлари XIX аср ўзбек шеърининг ажойиб намуналаридан ҳисобланади.

Ишқ – Шарқ ғазалчилигида энг қадимий мавзулардан бири. Шоир асарларида самимий севгини шарафлайди, ошиқнинг бегубор ва покиза туйғуларини жўшқин мисраларда юксак маҳорат билан тажассум этади:

Эй хуш улким, васли жомидин кўнгул масрур эди,

Ҳажр захрин нуги этиб, ҳижрон даги махмур эди.

Ғазалида висол лаззатидан баҳраманд ошиқнинг ички кечинмалари тасвирланган. Нодим Зиёвуддиний адабиётнинг турли жанрларида қалам тебратган. Ҳозирча шоирнинг ўзбек ва тожик тилларида ёзган 8 та ғазали аниқланди. Алишер Навоий жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшган буюк даҳо. Унинг ижод мактабидан баҳраманд бўлмаган бирорта ҳам ўзбек шоири йўқ. Академик В.Абдуллаев таъкидлаганидек, “Навоий мухлислари фақат азим шаҳар Самарқанддагина эмас, балки унга сиёсий-маъмурий жиҳатдан боғлиқ бўлган атроф вилоятларда, хусусан, Жиззах, Ғаллаорол, Зомин, Жомбой, Ургут, Оқдарё, Каттакўрғон, Зиёвуддин мавзеи доираларида ҳам кўп эди. Қадимий Мовароуннахрнинг тарихчи ва шоирлари асарларида Миёнколот номи билан машҳур бўлган бу гўзал жойлар ўзининг кўп асрлик илмий-адабий анъаналари билан ҳамшиша қалам аҳллари илхомлантириб келган... жуда кўп миёнколлик шоирлар яратган адабий анъаналар XIX асрга келиб янада жонланади... Ургутда Хумулий, Азизий; Янгиқўрғонда Эшонхожа Вола; Зиёвуддинда Нодим Зиёвуддиний; Каттакўрғонда Муҳаммад Шариф Шавқий, Муҳаммад Очилдимурод Мирий каби шоирлар етишган ва ҳар қайси ўзига хос овозда ижод этган, хилма-хил асарлар ёзган”¹

¹ Абдуллаев В. Сайланма. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982, 85-бет.

Нодим Навоий ижодига катта ҳурмат билан караган, буюк мутафаккирни ўзига устоз деб билган, унинг изидан бориб, Шарк шеъритига хос анъаналарни ўзлаштирган ва давом эттирган. Мумтоз адабиётга бўлган юксак эътикод шоир ижодининг ҳар томонлама шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Бунга мисол қилиб Нодимнинг Навоийга эргашиб ёзган "ҳануз" радиофили ғазалини келтириш лозим. Маълумки, Алишер Навоийнинг

Қуйди жоним ўртаниб, ул ёр келмайдур ҳануз,

Жон рамаққа еттию дилдор келмайдур ҳануз,-

матлаъли ошиқона ғазали мавжуд. Ва унда самимий севги ва муҳаббат, шу билан бирга, ҳажр азоблари куйланади.

Назирагўйлик – қадимий анъана. Чунки "назира айтмай, пайров қилмай, татаббуъ тутмай бировдан ёки бирор нарсадан ўрганмай устодликка кўтарилиш бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Назира – бу тақлид эмас¹.

Нодим назираси хусусияти шундаки, бу устозлардан ўқиб-ўрганишнинг ижодий махсули. Айни вақтда устозга нисбатан юксак ҳурмат, эъзоз:

Ҳолими сўргали ул гамхор келмайдур ҳануз,

Фурқатидин қуйди жисмини ёр келмайдур ҳануз.

Бахтим шулдурки, жон этсам қудумига нисор,

Нега ул шўхи ситамқирдор келмайдур ҳануз.

Мен ўлубмен муддатедур деви ҳижрони асир,

Не сабабдин ул парирухсор келмайдур ҳануз.

Талх ўлмиш ёрсиз комимга жоми хушгубор,

Лаблари чун лаъли шакарбор келмайдур ҳануз.

Жоми май қўлга олиб, зулфин ҳамойил айлабон,

Лутф этиб ул чехраси гулнор келмайдур ҳануз.

Ваҳким гулшанда фарёд айларам чун андалиб,

Ғунча янглиг чодирин зангор келмайдур ҳануз.

¹ Абдуллаев В. Сайланма. - Тошкент. Адабиёт ва санъат, 1982. 174-бет.

*Нола айлармен чу қумри зор йиғлаб ёдида,
Қомати чун сарви хуширафтор келмайду ҳануз.
Мунча ҳам булҳавас Сўлма бировнинг ёрига,
Мунча ёрим деганинг бекор келмайду ҳануз.
Назм этиб Нодим неча абёт тун бўлди ярим,
Жаҳд айлаб ул санамни гулнор келмайду ҳануз¹.*

Ғазалда хижрон азобларини тортаётган ошиқнинг дарду аламлари ифодаланган. Ўз парирухсорининг васлига етишга ташна ошиқ ёрининг келмаётганлигидан изтироб чекади. Висолга муштоклик уни шу куйга солган. Ёр келса, унинг босган қадамларига жонини нисор этишга ҳам тайёр ва - буни шараф деб билади. Чунки "деви хижронга асир" бўлган ошиқнинг ёрсиз ҳаёти – ҳаёт эмас. Ёрсиз ҳаётнинг завқи, лаззати йўқ, дунё қоронғи. Энди "лаъли шакарбор"нинг "зулфин ҳамойил айлаб", "лутф этиб" келмаётганлигидан изтироб чекади, Ўртанади. Гулшанда булбулдай фарёд қилади, аммо ўша дилдор "гунча янглиғ чодирини зангори"ни олиб жамолини кўрсатмайди. Ёр васлидан бенасиб ошиқ гоҳо гумонлар исқанжасида фиғон чекади. Лекин умид шуъласидан кўнгли ёришади: шеърлар ёзиб ўзини овутади, байтлар битиб тунни ярим қилади. Фақат ўша ёрнинг "жаҳд айлаб" келмаётганлигидан куяди. Ёр васлига интизорлик туфайли ошиқ хижрон ғамини, фиқоқ азобини тортиб соғинчда яшайди..."

Навоий услуби ва оҳангига мос битилган бу ғазал Нодимнинг юксак маҳоратидан далолатдир. Нодим Алишер Навоийнинг турли мавзудаги 7 ғазалига мухаммас боғлаган. Шоир устоз асарларини чуқур ўрганиб, буюк сўз устасидан таъсирланиб, жўшқинликни ғазаллар матни ва руҳига мохирлик билан сингдирганлиги учун ҳам мухаммасларда навоийёна талқин ва ифода ўз тажассумини топган.

Нодим Алишер Навоийнинг

Жонга чун дермен: на эрди ўлмакинги кайфияти

Дерки, боис ўлди жисм ичра маризнинг шиддати.-

¹ Уша манба, 368-369-сах

матлаъи билан бошланадиган ғазалига куйидагича мухаммас боғлаган:

*Тутмади ғамгин хаёлим эл ичинда улфате,
Давр соқисидин ортар кулфатим ҳар соате.
Васл жомин истадим, тўлмиш ичинг шарбате,
Жонга чун дермен: на эрди ўлмакинг кайфияти?
Дерки, боис ўлди жисм ичра маризинг шиддати¹.*

Нодим Навоийнинг ҳар бир ғазалидаги юксак ғояни, бадий етукликни сақлашга эришади. Нафис ва сержозоба мисралар ўқувчига завқ, сурур бағишлайди:

*Чекмиш азалда сурагинг устоди қудрат беҳалол,
Кўз кўрмади амсол анга ҳусн аҳли ичра бир гўзал,
Беҳзод тортолмас ани гар айласа юз йил жадал,
Гўё хату ҳолингни тарҳ этганда наққоши азал,
Шингарфу зангор ўрнига лаълу зумуррад қилди ҳал².*

Кўринадики, Нодим мутафаккир шоир мисраларига ҳамоханг мисралар яратган, ўзига хос ижодий муваффақият қозонган. Бу эса Нодимнинг мохир сўз устаси, салоҳият соҳиби эканлигини кўрсатади. Яна бир далил:

*Ҳар на кифрик ўқи кўксам сатҳини этмиш шараҳ,
Ўзгалар май жомидин, мен лаълидин топтим фараҳ
Базм аро гул васфида Нодим мунг билгил асаҳ,
Манга гулруҳ соқию булбулга гул тутмиш қадаҳ,
Маст эрур ул ҳам Навоийдек, вале шайдо эмас³.*

Шоир ижодига хос хусусиятларидан яна бири унинг ғазалида ўз-ўзига мурожаат қилишидир. Бунда у, асосан, ғазал мақтаъида мурожаат билан қалбини очади, дилидаги ҳис-ҳаяжон, орзу-интилишларини баён қилади.

Масалан:

*Сўрадим устоди хираддинким: недин туидим йироқ?
Айтди: эй Нодим, азалдин бу санга мақдур эди.*

¹ Уша манба, 739-сах.

² Уша манба, 552-сах.

³ Уша манба, 387-сах.

Таъкидлаш ўринлики, Нодим Шарк мумтоз шеъриятидаги “илми аруз”, “илми қофия”, “илми бадий” конун-қоидаларини чуқур билган, улардан ўз ўрнида усталик билан фойдаланди.

Нодим Зиёвуддиний асарларини ўқиб, ўрганиш жараёнида шу нарса маълум бўладики, у ўз ижодида шу нарса маълум бўладики, у ўз ижодида дунё (олам, жаҳон, даҳр) гул, булбул, кўнгул, бағри кон лола, муҳаббат, вафо тимсолига кўплаб мурожаат қилади, улар воситасида ўзига хос ижодида янгиликлар яратади.

Умуман, ўз замонасининг илғор кишиси, ноёб истеъдодга эгаси Нодим Зиёвуддиний ўзбек шеърятининг гўзал намуналарини яратди, наслларга мерос қолди.

Зиёда МАШАРИПОВА

КЎНГИЛЛАР НОЛАСИ ЗУЛФУНГ КАМАНДИН НОГАҲОН

КЎРГАЧ..

Алишер Навоий шеъриятида халқ ижоди анъаналарини ўрганган адабиётшунос олим М.Ҳакимовнинг маълумотларига қараганда, улуг мутафаккирнинг шеърый ва насрий асарлари таркибида уч мингдан зиёд халқ мақоли, таъбирлари, ҳикматлари мужассам бўлган. Бу, бир томондан, шоирнинг халқ ижоди ва анъаналарини жуда чуқур билишини, иккинчи томондан эса халқ ҳаётига нақадар яқин бўлганини кўрсатади. Халқ ҳикматларидан баъзилари Навоийгача ва Навоий даври ўзбек мумтоз шоирларининг ижодида учраса-да, деярли асосий қисмини Навоий биринчи марта жонли тилдан ўз ижодига кўчириб, тарих саҳифаларига ёзди ва келгуси авлодларга мерос қилиб қолдирди.

"Ҳазойин ул-маоний"да халқ мақоллари ва ҳикматлари алоҳида байтлардагина эмас, балки бутун-бутун ғазаллар бошдан-охиригача ирсоли масал ёки тамсил усулида яратилганини кўрамай.

"Ғаройиб ус-сиғар"даги "Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач", "Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд", "Ишк аро душвордур бўлмок киши ҳамдарди шох"; "Наводир уш-шабоб"даги

"Музтари кўнглум аро ул юз хаёли айланур" деб бошланувчи ғазаллар бутунлай мақол ва ҳикматлар мазмунига асосланиб яратилган.

"Ғаройиб ус-сиғар" девонига кирган шундай ғазаллардан бирини намуна сифатида ўрганиб чиқайлик.

*Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоққи, қушлар қичқиршиқайлар йшлон кўргач.
Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,
Балиг захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.
Кўзум қон ёш тўқар, нетиб кўнгул захмин яшурайким,
Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач.
Бўёлгон қон аро жон пардаси етгач ғами ҳажринг,
Кўнгул богида баргидурки, ол ўлмиш хазон кўргач.
Хадангинг захми ичиндин балоларни югон ёшин,
Эрур тифлини олгай, қуш балосин ошиён кўргач.
Кўнгуллар нақшини торож этарга ёнмогинг бурқач,
Анингдекдурки, юз бозлар қароқчи карвон кўргач.
Юзин зулф ичра то кўрдум ўлуб васлига етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтти ҳар қаён кўргач.
Эрур чин олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас эл комин раво аила ўзунгни комрон кўргач.
Навоий, хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач.*

Шоир ғазалларида ирсоли масал ёки тамсил каби бадий санъатлар, асосан, параллелизм усули билан биргаликда қўлланади. Ва яна ўз фикрини асослаш учун муҳим ҳаётий далил, далиллар келтиради.

Параллелизм усули халқ оғзаки ижодиётида, айниқса, дostonлар ва қўшиқларда энг кўп тарқалган усул бўлиб, инсоннинг ички руҳий ҳолатлари, табиат ҳодисалари бевосита турмуш лавҳалари билан қиёсланиб, таққослаб кўрсатилади.

Алишер Навоий фольклордаги мазкур усулни ўз ижодига фақат татбиқ қилибгина қолмасдан, балки бу усулни бойитган, шеърнинг асосий бадий қуролларидан бирига айлантирган.

Айни ғазалда ҳам шу усул қўлланган бўлиб, унда шоир лирик қахрамоннинг руҳий ҳолатларини ҳаётий ҳодисалар билан ёнма-ён (параллел) қўйиб тасвирлаганки, бу ҳол тасвирнинг ниҳоятда жонли ва ёрқин чиқишига сабаб бўлган:

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,

Эрур андоққи, қушлар қичқаришқайлар йилон кўргач.

Ёрнинг соч ўримларини кўриб, ошиқнинг нола чекиши деярли кўпчилик мумтоз шоирлар ижодида учрайди. Лекин ушбу байтнинг ўзига хослиги шундаки, Навоий тасвирида ошиқнинг фарёд ва нолалари кучли, тоқат қилиб бўлмас даражада. Бу фарёд гўё илон инига бош сука бошлагач, жон талвасасида қичқира бошлаган қушларнинг нола ва фарёдига ўхшайди. Ошиқ кўнглидан кўтарилган нолани бу хилда ҳаётий манзара орқали гавдалантириш натижасида Навоий лирик тасвири ички руҳий характер касб этган. Шарқ шеърлятида ёрнинг қалди ҳақида гап борганда, албатта, сарв дарахти элатиб ўтилганидек, унинг сочи таърифланганда илон билан боғлиқ фикр келтирилади. Навоий ушбу аънанани сақлаган ҳолда мазкур байтда бутун бир жонли лавҳа яратган.

Маъшуканинг зулфи тузукка, айни пайтда илонга ҳам ташбеҳ қилинган. Бу ўринда шаклий ўхшашликдан ташқари, вазифа жиҳатидан ҳам ўхшашлик мавжуд. Илон қушларни овласа, маъшуқа зулфи ошиқ кўнглини банд этиш учун қўйилган тузук. Шундай экан, кўнгиллар ноласи ҳам, қушларнинг фарёди ҳам табиий. Бир байтда бутун бир ҳаётий лавҳа яратилганки, бу лавҳа, ўз-ўзидан, ошиқ руҳий ҳолатини образли тарзда акс эттиришга хизмат қилган.

Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,

Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.

Қонли кўз ёшларим кўнгиш чокини (ярасини) элга фoш этиб кўйди. Бу ҳoлат гўё одамларнинг дарёда қон кўриб балиқнинг жарoҳатланганини фaҳм этишларига ўхшатилади.

Ошиқнинг изтиробларини англаш билан барoбар, кўз олдимизда ҳаётда учрайдиган дарёдаги қонли сув, ярадор балиқ билан боғлиқ бўлган яна бир лавҳа намоён бўлади.

Кўзум қон ёш тўқар, нетиб кўнгул захмин яшурайким,

Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач:

Кўзим қонли ёшлар тўкиб турганда қандай қилиб кўнгиш яраларини яшира оламан, Ахир, овда ярадор бўлган ўлжа (сайд)ни унинг қонли изларидан топиб оладилар-ку!..

Кўз олдимизда кўзларидан қонли ёш тўқаётган ошиқ ва овчилар ўқи туфайли ярадор бўлиб, қонли излар қолдириб кетаётган жонивор ҳолати акс этади. Ёнма-ён кўйиб тасвирланаётган ҳар икки ҳoлат ҳам ниҳоятда ачинарли, ҳайратомуз.

Бўёлгон қон аро жон пардаси етгач гами ҳажринг,

Кўнгул боғида баргидурки, ол ўлмиш ҳазон кўргач.

Ғаминг ҳажри билан қонга бўялган жон пардаси гўё ҳазон фаслида қип-қизил тусга қирган барглари эслатади. Ҳазонга учраб, қизил тус олган, узилиб тушиш ҳoлига келиб титраб турган барг... Бир қарашда бу ҳoлат табиатда ҳар йил такрорланадиган оддий бир ҳодиса. Гап шундаки, оддий бўлиб кўринган ҳаёт ҳодисаси сир-синоатларга тўла борлиқнинг шафқатсиз қонуниятлари нозикфаҳм санъатқор қалами билан инсон қисматининг чигалликларини акс эттирувчи фалсафий умумлашма даражасига кўтарилган.

Хадангинг захми ичиндин балоларни югон ёшин,

Эрур тифлини олгай, қуш балосин ошиён кўргач.

Яъни: вужудимда ишқинг камони отган ўқдан пайдо бўлган захмларни, балоларни гўҳтовсиз кўз ёшларим юваётир. Бу гўё ёш болаларнинг қуш уясини кўриб унинг полапонларини олишларини эслатади. Заҳм ичи –

ошиён, балолар – куш болалари, кўз ёшлар – болалар параллел шаклда келган.

*Кўнгуллар нақшини торож этарга ёпмогинг бурқаб,
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи карвон кўргач.*

Ушбу байтдаги ҳолат ва манзара янада тиниқ, янада ҳаётий. Ошиқлар кўнглини талон-тарож қилмоқ учун юзларингга парда ташлаб олибсан. Не ажабки, қароқчи ҳам карвонни талаш учун юзига ниқоб кийиб олади. Айниқса, ўрта асрларда кенг тарқалган юзига ниқоб тортиб карвон йўлларида пайдо бўлувчи қароқчиларнинг тажовузкорлиги ҳақидаги ҳаётий лавҳа ҳам Алишер Навоий тасаввур оламининг бепоёнлиги, манткиий мушоҳадаси натижасида ошиқ ва маъшуканинг ўзаро муносабатлари рухий кечинмаларини очишга хизмат қиладиган бадий тасвир воситасига айланган. Биринчи мисрадаги мавҳум тасвир иккинчи мисрадаги ажойиб образли ифода орқали катта ҳаётий манзара касб этган.

*Юзин зулф ичра то кўрдум ўлуб васлига етмасмен,
Ғалат эрмиш юзурмоқ, кеча ўтти ҳар қаён кўргач.*

Қоп-қора зулфларинг ичида юзингни кўрдим, аммо ўлгунча васлингга ета олмаслигим аён. Негаки, кечаси ловуллаб турган оловга юз урмоқ, жуда яқин бориш хатарлидир, куйдириб кул қилади. Бу ўринда ер юзи – илоҳий нур манбаининг ўзи; узун сочлари (зулфи) – моддий дунё, фироқ тузоклари, тўсик. Айни пайтда ёр юзи – ўт, оловга ҳам қиёсланган, шунинг учун унга яқинлашишнинг имкони йўқ. Тасаввуфий истилоҳлар, анъанавий ифода ва ташбеҳлар замирида ёр васлини орзу қилиб илоҳий ишқ дардида ўртанаётган ошиқнинг изтироблари, нотинч калбнинг фиғон ва фарёдлари изчил ва мунаввар ифодаланган.

Хуллас, ғазал поэтик асосга қурилган. Бу байтларни кузатиш асносида, биз, ошиқнинг шахсий кечинмалари билан бир қаторда, ранг-баранг ҳаёт лавҳаларини ҳам кўрдик... Илонни кўрганда чиркиллашиб фарёд қилган қушлар, дарёда қон кўринганида яралангани маълум бўлган балиқлар, ерда қон излари.ни қолдирган сайдлар, ҳазон фаслига юз тутиб кизи. тусга қирган

барглар, кушларнинг уясидан полапонларини олаётган болалар, карвонни кўрганда юзини бекитиб талончиликка ҳозирланган қарокчилар, қоп-қоронғу тунда ловуллаб ёнаётган олов, аланга. Келтирилган хилма-хил манзаралар ниҳоятда ҳаётий. Булар, аслида, бизга яхши таниш. Аммо улар шоирнинг буюқдор қалами остида янғидан жило топиб, ўқувчиларни янада завқлантиради, ҳайратга солади. Шу тарика байтларнинг барчаси тамсил санъати асосига қурилган. Тамсил "мисол келтириш" маъносини билдириб, байтнинг биринчи мисрасида ифодаланган фикр далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётий бир ҳодисани мисол қилиб келтиришга асосланган санъатдир. Биринчи мисрадаги фикр билан келтирилган мисол ўргасидаги муносабаг – мантикий алоқа кўпинча киёсий йўналишда бўлиб, ижодкор диққати ҳам бадний тафаккур билан ҳаётий воқелик орасидаги ўхшашликка асосланган бўлади. Бунинг ёрқин далилини эса юқоридаги байтларда кузатдик, иқроп бўлдик.

Мазкур байтларда ҳаёт ва борлиқнинг турфа кўринишлари намоён бўлади. Навбатдаги байтда эса шоир лирик чекиниш қилиб, ҳаёт ва инсон ҳақида, инсон умрининг мазмуни тўғрисида фалсафий умумлашмалар чиқаради:

Эрур чин олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,

Бас эл комин раво айла ўзунгни комрон кўргач.

Ошиқона ва орифона газалларда кўпинча мактаъдан олдинги байт панд-насихат тарзида бўлади. Олдинги байтлар билан боғлиқ эмасдек туюлган бу байт бевосита бўлмаса ҳам бавосита умумий фикрлар билан алоқадордир. Ушбу байт "агар муродга етмоқни истасанг, эл муроди йўлида ҳаракат қил, эл-улуснинг манфаатлари йўлида камарбаста бўл, чунки бу муваққат оламда мансаб-мартаба ҳам, дунё ва бойлик ҳам ўткинчидир, фонийдир, фақат яхши номгина боқийдир" деган ўғитларни камраб олган.

Шоир лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам халқ манфаати йўлида қайғуриш, бошқаларни ҳам шунга даъват этиш каби юксак инсонпарварлик

ғояларини тарғиб этишдан тўхтамайди. Навоий наздида Инсон, Ишк, Одабийлик, Аллох, Адолат тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ.

Навоий, хурдаи назмингни андоқ айладинг тахрир,

Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач.

Навоиёна ўртанишлар, андухли оҳанглар асосига қурилган ғазал мақтаъга келиб умумий умидворлик, илохий ишкка дахлдорлик туйғуси билан интиҳосига етди.

...Эй Навоий, назмингда нозик сир-асрорларни шундай тахрир қилдингки, уни кўрган нозикфаҳмлар подшоши энди бошинг узра зарлар сочажак!.. Булар, аслида, буюк мутафаккир, мураббий ва санъаткор шоирнинг сўнгсиз орзулари, армонлари, эзгу мақсадлар йўлидаги курашлари, эришган мислсиз муваффақиятлари ва улардан туйган қониқишлари – фахриялари, абадий соғинчлари эди... Бобокалон шоиримиз бунга тўла ҳақдорлар, шундай бўлиб қолажақлар. Илоҳо...

Тозагул МАТЁҚУБОВА

ҒАФУР ҒУЛОМ ПОЭТИК МЕРОСИДА НАВОИЁНА РУҲ

Академик Ғафур Ғулом меросида гениал шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг улкан ижодий таъсири кузатилади. Мазкур жараён ғоятда кўпқиррали бўлиб, лирик анъана ва новаторлик нуктаи назаридан олиб қаралганида ҳам Ғафур Ғулом ижодининг ғоявий-бадиий жиҳатдан юксалиши, мумтоз адабий мерос хазинасидан ижодий баҳраманд бўлиш даражаси ҳақидаги қарашларимизни муайян даражада бойитади. Шоир шахсиятини англаш, ижодининг поэтик манбаларини аниқлаш, асарларига хос умумадабий ва индивидуал қирраларни тушунишга яқиндан ёрдам беради. Навоийшунос А. Ҳайитметов Ғафур Ғуломнинг Шарқ адабиётига муносабати ҳақида сўз юритиб, қуйидаги фикрларни таъкидлайди: *“Ғафур Ғулом ўзбек адабиётини, хусусан, унинг мумтоз қисмини умумий катта*

Шарқ адабиётининг бир бўлаги деб қарар, ўзбек адабиёти тарихини шу тарзда ўрганиш тарафдори эди»¹.

Ғафур Ғулом шеъриятига ғаъсир этган кўплаб Шарқ шоирларидан бири, шубҳасиз, Алишер Навоийдир. Шоир поэтик меросида Навоий образи талқинлари билан боғлиқ ўринларда буюк шоирга бўлган ҳурмат, эъзоз туйғулари ғурур билан куйланади. Унинг адабиёт, бадий ижод, сўз санъати олдидаги улкан хизматлари баробарида бетакрор шахсиятига хос юксаклик, мағрурлик, жасорат, ноёб иқтидор сингари инсоний белги-сифатлар асрлар оша ардоқда бўлгани, миллат ифтихори ва ғурурига айлангани эътироф этилади. Жумладан, Ғафур Ғуломнинг «Алишер»² шеърида «Буюк Алишернинг асрий нидоси», «Тўфон, қуюнларда яккаю ёлғиз, Монолит, гранит ҳайкалдай мағрур», «Олтин балдоқдаги нифрит кўз каби, Асаринг биз учун бўлди қорачуғ», «Алишер Муштарий қудузи каби, Ўзбек осмонида болқиган чоғи» каби кўтаринки рух билан йўғрилган куйма сатрлар Навоийнинг бетакрор киёфасини гавдалантиради. Навоий «тўфон», «қуюн»ларда ёлғиз эди. Унинг ижоди завол билмаслиги, кўз қорачуғидай эъзозланиши боиси ҳам аслида, бир жиҳатдан, Навоий шахсиятига хос буюклик, фидокорона интилишларида кузатилувчи метин собитлик бўлса ажаб эмас. Зотан, навоиёна юксак манзиллар ҳавосига интилган Ғафур Ғулом ҳам ўзбек адабиёти осмонида Навоий янглиғ балкиш, минг йилларни назарда тутиб мўлжалларини белгилаш, мақсадларни тайин этишни кўзлаб қалам сурар экан, улушини бобокалон устоз интилишларидан, тўла англандан ҳаёт тарзи ва абадиятга дахлдор поэтик меросидан олади.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий асарлари руҳи Ғафур Ғулом шеърларининг мағзи-мағзига сингиб кетган. Кўпинча давр муаммоларига поэтик муносабат билдириш, замин, замон ва замондошлари киёфасини ёритишда улуғ шоирнинг Фарход, Ширин, Лайли, Мажнун, Искандар каби қаҳрамонлари номлари шоир шеърларида бот-бот тилга олинади. Ғафур

¹ Ҳайитметов А. Мумтоз адабиётимиз билимдони // Адабий меросимиз уфқлари. -Т.: «Ўқитувчи», 1997. 56 б
² Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. 12 томлик. 2-том. - Т.: Фан, 1984, 142 б (Мақолада шоир шеърларидан келтирилган намуналар ушбу нашрдан олинди, том ва саҳифалари кўрсатиб борилади -Т.М.)

Гулом Фаргона хақида сўз юритар экан: “*Мен ўз Фарғонамни мақтамоқ бўлсам, Йигити Фарҳоду қизи Шириндай*”,- деб ёзади. Ёки “*Дурдона*” шеърисида пейзаж тасвирида: “*Гунафша, лолаларнинг, гунчаю булбулларнинг Кўклами Лайли, Мажнун умридай ўтиб кетди*”,- дейди. Замондошларини улуғлаганда эса муболағали тарзда: “*Ҳар биримиз Искандардан баланддамиз*”, меҳнаткаш ўзбек сиймосини гавдалантирар экан: “*Меҳнатдадир даланинг барча Мажнун Лайлоси, Фарҳод ер сугоради, қулоқ очади Ширин*”, ишқ-мухаббат ҳақида сўз борганда: “*Ошиқу маъшукларнинг қиссасин биздан сўранг, Юзга киргунча яна Мажнунга Лайло ўзгинам*” каби хароратли мисраларини битади. Бу ҳол Ғафур Ғулом Навоий асарларидан дунё ва ҳаётни фалсафий идрок этишни ўргангани, ижтимоий воқеликнинг долзарб муаммоларига поэтик муносабат билдиришда бобокалон шоирнинг фикр-карашларига, тасвир ва ифода тарзига эргашганлигини кўрсатади.

Навоий ижодий мероси, аввало, юксак инсонпарварлиги билан эътиборга лойиқ. Шоир асарларида кишиларни бир-бирига яқинлаштирувчи дўстлик, биродарлик, меҳр-вафо, садокат сингари туйғу кечинмалар ардокланади. Одам боласи миллати, дини, ирқи билан эмас, балки қайдаражада инсоний сифатларга эгаллиги билан кадр-қиммат топиши таъкидланади. Мазкур фикрларимиз тасдиғини унинг дostonлари қахрамонлари мисолида кўриш мумкин. Навоий қахрамонлари араб, эрон, арман, ҳинд, юнон каби миллат вакиллари бўлиб, чинакам инсоний фазилатлари ва хислатлари билан элга манзурдир. М.: “*Фарҳод ва Ширин*» дostonидаги Шопур – эронлик, Фарҳод – чинлик, Ширин – арманистонлик. Аммо Фарҳод ва Шопурни дўстона муносабатлар, Фарҳоду Ширинни севги, мухаббат, вафо, садокат, сабр-бардош, матонат, курашчанлик ўзаро яқинлаштиради¹.

Навоийнинг лирик шеърларида ҳам турли миллат вакилларига бағрикенглик билан муносабатда бўлиш, чексиз эҳтиром туйғулари харорат

¹ Бу ҳақда қarang. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами 20 ғомлик. т 8 Фарҳод ва Ширин -Т: Фан, 1991 (Бундан кейин МАТ тарзида бериб бoraмиз. -Т.М)

билан ифодаланганлигини кузатамиз. Ишқ кудратини ҳар қандай миллий маҳдудликдан юксак санаган шоир ёзади:

Ишқи коми: элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,

Гар эрур маъшуқ ёхуд арманий, ёхуд араб¹.

Ёки:

Хусн чун жилва қилур, оқу қорада йўқ фарқ,

Кишига келса бало - хоҳи хито, хоҳи ҳабаш.

(Навоий. МАТ.5-т., Бадоеъ ул-васат, 182-б.).

Навоий асарларининг мағиз-мағзига сингиб кетган ишқ, муҳаббат, бирдамлик, инсонпарварлик гоялари, оламу одамни ЯХЛИГ БУТУНЛИК сифатида англаш туйғуларини Ғафур Ғулом шеъриятида ҳам кузатамиз. У XX асрда дунёнинг қайси бурчагидаки инсонни камситувчи, ҳаётига таҳдид солувчи хатти-ҳаракатлар содир этилса, унга ўзининг шиорона қалби билан муносабат билдиришга, оламу одам дардини қалбан кечиришга интилади. Шубҳасиз, Ғ.Ғулом ўз даврининг фарзанди сифатида бутун дунё халқларини озодлик ва эрк йўлидаги бирдамлик ва ҳамжиҳатликка - курашга чакиради. Унинг “*Мен яҳудий*”, “*Она қизим Жамилага*”, “*Ассалом*”, “*Поль Робсонга*”, “*Ливан омон бўлади*”, “*Тинчлик минбаридан*” ва бошқа қатор шеърларида антогонистик тузумларни кескин зидлантириб ифода этиш, романтик қаҳрамонлар эмас, балки она замин муаммоларига эътибор қаратиш кузатилади. Аммо бу типдаги ашъорларда умумбашариятга муҳаббат ва эҳтиром туйғулари баланд пардаларда ифодасини топганки, мазкур жиҳат муайян даражада Шарқ шеърятининг инсонпарварлик пафоси, хусусан, Навоий ижодининг ҳаётбахш таъсирида юзага чиқади. Шоирнинг куйидаги мисралари фикримизни тасдиқлайди:

Ердаги неъматлардан маҳрум қила олмагай-

Оқ, сариқ, қизил, қора, бадандаги жило ранг (2- т., 17- б.).

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик 4-том. Хазойин ул-маъний. Наводир уш-шабоб.. - Т: Фан, 1989, 38-б. (Мақолада Навоийдан келтирилдиган шеърӣй намуналар шу нашрдан олинӣб, кавс ичида жилд, девон номи ва саҳифалари кўрсатиб борилди. -Т.М.)

Навоий асарларида инсон ақли ва тафаккур кудрати юқори баҳоланади. Шоир фалсафий-эстетик қарашларида инсоннинг илми-аъмоли, янгича фикрлаш тарзига алоҳида эътибор қаратилади. Жумладан, “*Фарҳод ва Ширин*”да шундай байт келтирилади: “*Деди: Ҳар ишки қилмиш одамизод, Тафаккур бирла билмиш одамизод*” (Навоий. МАТ.8-т., 122-б.). Ғафур Ғулом шеърларида ҳам инсоният тафаккури эзгу мақсадларга йўналтирилсагина комиллик касб этиши таъкидланади: “*Сен ўрганган илм билан қўшилди катта ният, Ва шунчалик камолотга ета олди тафаккур*” (3-т., 180-б.). Англашиладики, ҳар иккала шоир ҳам ният холислиги илм-амал билан тугашсагина, чинакам етукликка эришиш мумкинлиги фикрида собит туриб калам тебратишган.

Бундай насихатномалар ўзига хос ҳаётий билимлар, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий тасаввур-идеаллар, халқимизни эзгу кадрятлар атрофида жипслаштириш ҳамда маънавий юксалтиришга даъватлар, айтиш мумкинки, устувор ғоялар мажмуасидир. Дарҳақиқат, инсоният тарихи – бу инсон тафаккури ва тасаввурининг кенгайиши ва чуқурлашиши тарихи. Зотан, тафаккур нечоғлик кенгайган сари дунё ҳам шунчалик кенг ва мукамал туюла боради.

Навоийнинг “*Маҳбуб ул-қулуб*” асарида сабот билан илм ўрганган киши “олим”, бу сермашаккат йўлда ўз “мен”лигида юксала олмай, худбинлик саҳросида адашган кимса “золим” кабилида таърифланади. Асарда баён қилинган: “*Билмагани сўраб ўрганган – олим; Орланиб сўрамаган – ўзига золим*”¹ деган ибратомуз фикр жоҳилликни ихтиёр этган кимса, даставвал, ўз-ўзига зулм қилишини англатади. Демакки, ҳазрат Навоий ҳар бир кишининг маънавий камолотини илм ўрганишга бўлган муносабатидан келиб чикиб белгилайди. Жаҳолат илдизларини алоҳида одамнинг ички “мен”лиги ва номаи аъмолидан, билимсизлигидан излайди. Ғафур Ғулом шеърларида инсониятнинг камол топишида, юксалишида илм

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. -Т.: Адабиёт ва санъат. 1983, 86-б (Асардан келтирилган қучиричалар шу нашрдан олинди, қавс ичида саҳифалари кўрсатиб борилади).

олиш ва билимнинг ўрни катта эканлиги уктирилар экан: “*Билмаганини ўрганиб, одамзод тонди камол*” (2-т., 144-б.) дейилади. Мазкур ўринда бир қарашдаёқ, шаклан бир қадар ислохот кўзга ташланса-да, фикралар Навоийга ёвуқлик ёрқин кўзга ташланиб турипти.

Алишер Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб”ида кўз нури ва қалб қўри, бор билим ва тажрибасини ёш авлод тарбиясига бағишлаб, фидойилик билан маърифат ва зиё тарқатувчи зот шаънига айтилган самимий тилақларни ҳам учратамиз. Шоир Ҳақ ва ҳақиқатни – Аллоҳни танитиш йўлида устоз чеккан заҳматларни ҳеч бир бойлик билан қиёслаб бўлмаслигига урғу беради. Муаллим ва мураббийнинг мақоми нечоғлик баланд, толиби илм зиммасидаги қарз эса адоқсиз эканлиги таъкидлайди:

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,

Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

(Махбуб ул-қулуб, 29-б.)

Мазкур фикрни гўё давом қилдиргандек, Ғафур Ғулом шогирд маънавий-руҳий камоли йўлида жонфидолик қилган киши – устозлар муҳтарамлигини ота-оналар мақомига тенглаштиради:

Маънавий ва руҳий камолот учун

Ота-онамиздан муҳтарам устод –

“Алифбе” ўргатган ўқитувчининг

Ҳурматин сақлағум абад – умрбод (3- т., 51-б.).

Кўринадикки, юқоридаги мисраларда мавзу ва муносабат жиҳатидан муайян даражада уйғунлик, ўзаро яқинлик, айни пайтда, давримизга теран ҳамоҳанглик мавжуд. Шуниси муҳимки, ҳар бир шоирнинг ўзига хос услуби ҳам ёрқин намоён бўлган. Агар Алишер Навоий ихчам ва қисқаликка риоя қилиб, теран мазмунни умумий тарзда ифода этса, Ғ.Ғулом муаммога ўз муносабатини билдириш мақсадидан келиб чиқиб, мисралар сонини орттиради. Айни пайтда “*устоз отангдек улуг*”,- деган халқона ҳикматни сағрлар моҳиятига сингдиришга эришади.

Навоий асарларида турфа хил касб эгалари, уларнинг жамиятдаги ўрни ҳақида ҳам қимматли мулоҳазалар баён этилади. Кишиларни меҳнатни севишга, ўз касбига муҳаббат билан муносабатда бўлишга чакиради ва ундан эл-юрт манфаати йўлида фойдаланиш лозимлигини айтади. Аксинча, жамият учун фойдаси тегмаётган касб эгаларини каттиқ қоралайди. Унинг “*Маҳбуб ул-қулуб*”ида илм олиб, уни инсон фойдаси учун ишлатмаган олим ҳақида ҳам сўз юритилади.

*Олимеким, илми эрди беамал,
Ё ганийким, молига бухл эрди ёр,
Ўлдилар юз ҳасрату армон била,
Элга бўлди ишларидин эътибор.*

(Маҳбуб ул-қулуб, 69-б.)

Шоир кўп машаққат чекиб, илм ўрганган ва бахиллиги туфайли уни амалга тадбиқ қилмаган олимни мол-дунё йиғиш учун кўп овора бўлиб, қизганчиклиги боис уни кишиларга, фойдали ишларга сарфламаган “давлатманд” билан тенглаштиради. Шоир улар иккаласи ҳам умрини бекорга ўтказди ва юз ҳасрат, армон билан дунёдан ўтдиларки, бундан тегишли хулоса чиқариш лозим, деган фикрни илгари суради.

Ғафур Ғуломнинг “*Олим дўстимга*” шеърисида Навоийнинг ушбу фикрлари акси-садоси кўринади. Илло, шоир илмига амал қилмаган олимни кўкқайган минорга менгзайди. Гердайган бу кимсага мурожаат қилиб, ўз-ўзини тафтиш қилишга ундайди. Илмидан элни баҳраманд қилиш чакиради:

*Тарихда кўркамликдан ўзга вазифаси йўқ
Машҳад минораси ҳам кўкқайганча турибди.
“Мулла кишиман,- дейсан,- ялакатдай магзим тўқ”,
Яхши. Билганларининг баҳрасин ким кўрибди?! (3-т., 332-б.)*

Шеърда Навоийнинг юқоридаги мулоҳазаларига фикрий ва ғоявий яқинлик кузатилиши билан биргаликда, Ғафур Ғуломнинг ўзига хос тасвир услуби намоён бўлади. Шоир тарихдан ибратли хулосалар чиқариш, қиёслаш, мурожаат қилиш усуллари билан фойдаланади. Жумладан, лирик

қахрамон олимга қарата: “*Қуя еган китоблар сақланган сандиқмисан, Бир варақ мазмунидан қалбларга оқмайин нур?*”, “*Илмингни халқ қомусин жилди:га келтириб қўш*”,- деган даъватлари фикримизни далиллайди. Қўринадики, ушбу шеър яратилишида шоир Навоий ижодидан мутаассир бўлиш билан бирга, улуғ шоир ижодида акс эттирилган фикрларни янада ривожлантириб, ўз замонасига хос фалсафий умумлашмалар чиқара олган.

Ишқий мавзудаги ғазалларда асосий эътибор маъшукани таърифлаш ва ошиқнинг ўз севгилисига бўлган самимий туйғуларини, айрилиқ туфайли чеккан дард-аламларини, изтиробларини таъсирчан ёритишдан иборатдир. Бундай шеърларда ошиқ кўпинча маъшука хаёли, висолга етишиш орзу-ниятлари билан яшайди. Шеърдаги ҳар бир детал, тасвирий восита ва поэтик образ лирик қахрамон ҳолат-кечинмаларини романтик бўёқларда акс эттиришга қаратилади. Бунга Навоий ижодидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан:

Аксини кўнгул кўзгусида кўрдуму ўлдим,

Ким, гайрин анинг эвиге невчун ёвутуптур.

(Навоий. МАТ. 3-т., Ғаройиб ус-сиғар, 154-б.)

Англашиладики, маъшукадан меҳру вафо ўрнига жабру жафо кўрган, ҳасратли кўнгил ҳижрон азобларида ўртанади. Ўзидан буткул йироқлашиб, ўзгани ёр этган бевафо маъшука ҳолини кўнгил кўзгуси билан кўрган, яъни руҳан ҳис этган лирик қахрамон чексиз изтироблар исқанжасида ўртанади. Ошиқ кўнглининг нозик сезимларни илғашини “кўзгу”га менгзаш Ғафур Ғулом шеъриятида ҳам учрайди: “*Ҳар нафас кўзгудагидай гул юзинг қалбимда жо, Майли аксинг бўлса ҳам рухсори олингдан ўпай*”. (1-т., 239-б.) Бу ўринда ҳам лирик қахрамон қалбида ёр жамоли кўзгудаги янглиғ акс этмоқда. Аммо ҳижрон оҳанглирида бевафоликдан нолиш эмас, балки висолга ташналик, интиклик ҳислари устуворлик қилади. Мухими, ҳар икки ҳолатда ҳам ошиқ кўнгил кишиси ўлароқ туйғулар самимияти билан ифода этилади.

Навой ижодида халқ табоати, халқнинг беморни даволаш усуллари билан боғлиқ маълумотларга ҳам мурожаатлар мавжуд. Жумладан, “Анор” номли ч.стонида шоир: *“Нечаким таъби норидур ва леки. меъда норига, Берур таскин, муниг нафъин топибмен воққан мен ҳам”*, - дея анорнинг шифобахшлигини, унинг меъдага фойдаси катталигини таъкидлайди. Фафур Ғулом эса *“Олуча”* шеърида олчанинг шифобахшлик хусусиятларини таърифлайди. Унинг халқ табоатида дори-дармон сифатида фойдаланилиши ҳақида тўхталиб:

Ёғни эритгувчи, сафро енгувчи,

Ярим чиннидаги олуча шароб.

Қонни тозалайди, диққатни ёзиб,

Касаллик уйини қилади хароб (3-т., 323-б.), -

каби мисраларни битган шоир, она замин тупроғининг қудрати-сахоси ила бунёд бўлган бу неъматни улуғлайди. Китобхон тасаввурида гўё олчанинг тотли таъми, саратон нафаси шеърга кўчгандай туюлади.

Халқимиз орасида она сути қадри азал-азалдан юксак саналади, эъзозланади. Эҳтимол шу боисдан бўлса керак, Навоий шеърларида ҳам лирик кечинмаларни таъсирчан акс эттиришда *“она сути”*га ишоралар қилинади:

Ҳалол она сутидекдур гар ўзбегим тутса,

Тобуқ қилиб юкиниб тўстагон ичинда қимиз.

(Навой. МАТ. 3-т., 159-б.)

Навойнинг лирик қахрамони ўзбекча урф-одат, такаллуф ва эҳтиром туйғуларини юксак санайди. Ёғоч пиёлада бўлса-да, кимиз ўзбекона лутф билан, яъни таъзим бажо айлаб узатилса, у она сугидек тамли-мазали. Бу ўринда кимизга эмас, балки ўзбекона эҳтиромга асосий урғу берилмокда. Шу боисдан, *«она сути»* воситасида ўзбекларга хос тавозе, меҳмоннавозлик улуғланмокда.

Фафур Ғуломнинг кўплаб шеърларида ҳам *«Она сути»* билан боғлиқ тасвирлар учрайди. Жумладан, *“Она”* шеърида шундай дейилади: *“Биринчи*

тамшанган она сут қадрин, Асл ўгил бўлиб оқлаш эътибор (2-т., 280-б.). Ғоят катта фалсафий мазмун юклатилган бу шеърда асосий эътибор қаратилаётган жиҳат шундаки, инсон умр бўйи лшаса-да она сути қадрини оқлай олмайди. Бирок, йигит асл фарзанд бўлиб етишсагина, илк тамшаниб ютган бир културм она сути ҳаққини оқлашигина мумкин. Назаримизда, бу оламдаги беғараз ва буюк зот - онани шарафлаш, унинг кадр-қимматини юксак санаши жиҳатидан энг оддий, халқона, аини пайтда ғоятда баланд таърифдир.

Ҳар иккала шоир ижодини қиёсий йўсинда имкон қадар кузатиш шуни кўрсатадики, улар лирик қахрамон кечинмаларини поэтик ифодалашда кўплаб халқона иборалардан самарали фойдаланишган. Бундай ўринларда халқона иборалар инсон кўнгли, турфа хил туйғуларини бадиий ифодалашга ёрдам берибгина қолмай, шеърнинг миллий колоритини янада кучайтиради. Ана шундай иборалардан бири “*кўзим учди*”дир. Навоийда бу ибора маъшуқа жамолини кўришга интиқлик маъносида қўлланилади:

Кўзим учарки, ҳуююн юзунгни кўргай бот,

Бияйниҳи, анга киприқлар ўлмиш икки қанот.

(Навоий. МАТ. 3-т., Фаройиб ус-сиғар, 81-б.)

Халқ орасида мавжуд удумга кўра кўз учиши яхшилик аломатидир. Навоий лирик қахрамонининг кўзи учиши ёр жамолини кўришга иштиёқмандлик билан боғлиқ. Демак, кўз учиши ёр юзини кўришига, юзни кўриш эса унинг васлига етишишга ишора бўлиб, халқона ибора васлга умидворлик руҳини таъсирчан ёритишга ёрдам берган.

Ғафур Ғулом ушбу иборани: “*Чинорлар учида биринчи нурни, Даставвал кўришга кўзим учади*”,- тарзида ишлатади (2-т., 131-б.). Шоир туркман қизи тўкиган гиламнинг ғоятда нафислигидан мутаассир бўлиб, тунни тонга улаб, қалам учини сатрдан сатрга кўчираётган экан, тонготаргача толиққан кўзлари билан бобо куёшни зориқиб кутади. Чунки офтобнинг илк заррин нурлари янги бир куннинг ибтидосидан дарак беради. Чинорлар учида жилааланган нурга интиқ кўзлар окшом зулматидан безиб, зиёга

талпинган қалбнинг асрорини ўзида мужассам этади. Бинобарин, кўз учиши нурни, яъни эртанги беғубор тонгни соғиниш, уни биринчилардан бўлиб қаршилаш истаги билан боғлиқ. Эҳтимолки, Ғ.Ғулום файз ва баракотли яна бир ижодий кун бошланиши, умр дафтарини безамок фурсатлари яқинлигидан мамнунлигини ифода этаётган бўлса ажаб эмас. Агар шундай деб тахмин қилсак, шоирнинг юкорисидаги мисралари бевосита ижод жараёни билан боғлиқлиги, кўз учиши ижодининг баракали бўлишига ишора эканлиги ҳам ойдинлашади.

Мумтоз адабиётда қарор топган анъаналарга кўра маъшуканинг кўпгина узвлари кўпинча табиатга қиёсан тасвирланади. Бундай ўринларда шоирлар ташбех санъати воситасида маҳбубанинг хуснда тенгсизлигини образли тарзда акс эттиришади. Навойнинг “*Айт*” радибли ғазалидан олинган қуйидаги байти бунга мисол бўла олади: “*Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт, Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт*” (Навой. МАТ. 3-т., Ғаройиб ус-сиғар, 88-б.). Байтда ташбех санъати орқали ёрнинг сочи сунбулга, юзи гулга, қомати сарвга ўхшатишган. Шоир лирик қаҳрамоннинг ишқ кўйидаги аҳволини тасвирлашда маъшуканинг гўзаллигига ҳам урғу беради. Ошиқнинг мушкул ҳолатидан маъшукани огоҳлантирар экан, бунга унинг хусни-жамоли сабабчилигини айтади. Шоир лирик қаҳрамон аҳволини “*нашими субҳ*”, яъни тонг шамолига айтиш орқали нидо санъатини, маъшукани “*дилором*”, “*гуландом*” деб аташ орқали эса истиора санъатини қўллайдди.

Ғафур Ғулום ғазалларида маъшуканинг ташқи қиёфаси табиатга ташбех қилинар экан, бунда Навой анъаналари таъсири яққол намоён бўлади: “*Бу кун мен, дўстлар, дил малҳами дилбарни изларман, Юзи гул, қомати сарв, сочлари анбарни изларман*” (1-т., 235-б.). Байтда маъшуканинг юзи гулга, қомати сарвга, сочлари анбарга ўхшатишмоқда. Навойдан фаркли равишда маҳбуба сочи узунлигига эмас, балки хушбўй хидига ишора қилинмоқда. Дўстлар, дея мурожаат қилиш орқали нидо, ёрни дилбар деб аташ билан эса истиора санъатига мурожаат қилинган. Навой байтида лирик

қахрамон аҳволини баён қилиш етакчилик қилса, Ғафур Ғулумда лирик қахрамон дилига малҳам бўлувчи, ғўзалликда тенгсиз маъшуқа тасвири устувор туради.

Навоний шеърларида шабнам кўп ўринларда кўз ёшни ифода этади:

Шабнам эрмас нарғис ашқидур недин қон йиғламас,

Кўз юмуб очқунча гулшан умри поённи кўруб.

(Навоний. МАТ. 3-т., Ғаройиб ус-сиғар, 68-б.)

Байтда нарғис япроғида ялтираётган шабнам эмас, балки кўз юмиб очгунча ўтиб кетган гулшан умри учун қон йиғлаётган гулнинг кўз ёшлари экани тасвирланади. Шоир бунда нафақат гул ва гулшан ҳақида, балки инсон умрининг бевафолиги, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги ўз фалсафий қарашларини ҳам санъаткорона ифодалайди. Умр ўткинчи, ҳаёт лаҳзалик эканига ишора қилиб, кишиларни ўткинчи дунё ҳою-ҳавасларига боғланиб қолмасликка чақиради.

Ғафур Ғулум шеърларида ҳам шабнамни кўз ёши сифатида талқин этиш кузатилиб, Навонийдан фарқли ҳолда бундай ўринларда шоир ижодида мафқуравий мазмун етакчилик қилади. Жумладан, “Ҳамза хотираси” шеърида шоир шундай ёзади: “*Гулга тонг чоғида шабнам ёғади, Гулларнинг барғида – кўзлардаги ёш*” (2-т., 264-б.). Шоир гулдаги шабнамни халқ озодлиги йўлида қурбон бўлганлар учун тўкилган элнинг кўз ёшларига, япроқдаги шабнамни эса кўкдан тўкилган “кўз ёш”ига ўхшатади. Демак, еру кўк, яъни бутун борлик қотилу мактул қилмишларидан адоқсиз изтиробда тасвирланади.

Навоний шеърларида қоғоз саҳифасининг рангли бўлиши аччиқ “кўз ёши”нинг қон бўлиши билан боғлаб ифодаланади:

Гули раъно кеби қоғоз узра номингни ёзмай мен

Сариг эрди юзи. хуноби ашқим бирла қон бўлмиш.

(Навоний. МАТ. 3-т., Ғаройиб ус-сиғар, 204-б.)

Маъшуқа номини ёзишдан олдин қоғоз сарик эди, ёр номини ёзгач, кўз ёши билан қон бўлди. Бунда ишк туфайли ошқ бошидан кечирган рухий кечинмалар, унинг ёрига бўлган чексиз муҳаббати қаламга олинган. Ғафур

Ғулумнинг: “Миллионлар қонидир ҳар қатра сиёҳ”, “Қатра-қатра қоним сиёҳ бўлса ҳам, Шунча ҳурматларга ташаккурим кам» сингари мисраларида ҳам сиёҳнинг ранги инсоният қонига қиёсан тўлкин қилинади. Ҳар иккала шоир ҳам бадиий тасвир жараёнида қонли кўз ёши ва қоғоз образларидан муболағали тарзда фойдаланиб, поэтик таъсирчанликни оширишга эришадилар.

Кўринадики, Алишер Навоий яшаб ўтган даври нуқтаи назаридан биздан нечоғлик узок, маҳорат жиҳатидан қанчалар мумтоз бўлмасин, XX аср адабиётининг классиклари қаторидан ўрин олган академик Ғафур Ғулум меросининг улуғ бобокалон шоиримиз бебаҳо лирик хазинаси билан қиёсан ўрганилиши мақсадга мувофиқдир. Зотан, Ғ.Ғулум иқтидори ва салоҳиятининг қамоли ижодий баҳрамандликдан ташқаридаги ҳодиса эмас. Бинобарин, шоир ижодининг поэтик манбалари умумида бадиий мерос, жумладан, Алишер Навоий ижодига бориб тақалади. Муҳими, Ғ.Ғулум навоиёна руҳга қалб кўри, кўнгил илҳоми, тафаккур салоҳияти, фикр залвори, поэтик маҳоратини кўшиб ўз новаторона қирраларини ёрқин намоён эта олган.

А.РАҲМОНОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ИНСОН МУАММОСИНинг ФАЛСАФИЙ МОҲИЯТИ

XIV аср охири ва XV аср ўрта Осиё тарихида сўнгги уйғониш даври ҳисобланади. Бу вақтда ўлкада IX-XII асрларда ривожланган илм-фан ва маданият янада юксалди. Сўнгги уйғониш маданиятида араб тилининг таъсири доираси анча торайиб, ижтимоий ҳаётда туркий тилнинг мавқеи кучайган бир давр бўлди. Чингизхон зулмининг таъсири ўлароқ ўлкада чигатой туркий тили лаҳжаси шаклланиб улгурган эди. Ислом дини қонун-қоидалари шариат яратилиб, у тақомилига (XII аср) етказилди, маънавиятда, ахлоқ-одоғ, илм-фан раванқида тасаввуф таълимотининг таъсири кучайди. Ислом дунёсида тасаввуфнинг вужудга келиши инсон шахсияти, руҳияти ва маънавий дунёсининг бойишига имкон яратган эди. Мана шундай ижтимоий-сиёсий

мухитда Лутфий, Атоий, Саккокий, Жомий ва Алишер Навоий сингари мутафаккир шоирлар, бадий сўз усталари яшадилар ва ижод килдилар. Кишилик жамияти тарихий тарққиётида инсон муаммоси турли даврларда ўзига хос бир шароитда, масалан, Фарбда XIX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган бўлса, Шарқда бу жараён анча илгари – XV асрда Алишер Навоий ижодида ўз ечимини топди. Навоий яратган бадий образларда комил инсоннинг дунёкараши, ахлоқи, маънавий-руҳий дунёси ҳар томонлама тавсифлаб берилган. У яратган Фарҳод образида комил инсоннинг барча фазилятлари мужассам.

Айтиш жоизки, Навоий ижодида комил инсон масаласининг асосий тамойил сифатида қўйилиши ва унинг фалсафий мушоҳадаси бугунги кунда катта илмий, ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эгадир.

Навоий ижодида хотин-қизлар масаласига алоҳида эътибор берилган. У аёлларнинг жамиятдаги ўрни, ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий, ҳаёт фаолиятини бадий тимсолларда кенг ва ёркин бўёқларда ифодалади. Шоирнинг аёлларга, хусусан, оналарга муносабати умуминсоний ва ислом кадриятлари асосида шаклланган, такомил топган. Шу ўринда бир далил:

*Оналар оёғи остидадур,
Равзаи жаннати жинон боғи.
Равза боғи висолин истар эсанг,
Бўл оналар оёғи тўфроғи¹.*

Алишер Навоий ижоди бой ва кўп кирралидир. Унда борлиқ ва унинг моҳияти, инсон ва инсон ҳаётининг маъноси ҳақида чуқур фалсафий мулоҳазалар, адолат ва ахлоқий камолот, комил инсон ва фозил жамоа, уларга етишиш сирлари бадий тимсолларда тасвирланган. Бу ҳолатни юқорида акс этган оналар ҳақидаги фалсафий қарашлари орқали кўриш мумкин. Англашиладики, шоир оналарнинг машаққатли, айни пайтда, шарафли ҳаёт тарзини тасвирлар экан, уларга таъзим қилиш, уларни доимо эъзозлаш, мухтарам сифатида ардоқлаш ғояларини илгари суради.

¹ Алишер Навоий. МАТ 20 жыллик. 16-жилд –Т.: Фан 2000, 269-бет.

Ва яна шуни таъкидлаш лозимки, бобокалон шоир дунёкараши абстракт тушунчалар орқали эмас, балки унинг ўткир гоё ва аниқ-таниқ илоҳий ва ҳаётий масалалар, турли воқеа-ҳодисалар ҳамда турли бадий ўхшатиш ва рамзлар орқали, уларнинг иштироки ва фониди тасвирланган.

Навоий ижоди уйғониш даврининг ахлоқий гоёларига ва инсон руҳиятига ҳамоҳангдир. Навоий дунёкарашининг ва у яратган бадий тимсолларининг маънавий-руҳий оламини англаш учун тасаввуф таълимоти муҳим аҳамиятга эга. Комил инсон гоёси илк бор ислом дини фалсафасида шаклланган, сўнгра бу таълимот фалсафий тафаккурда ҳам ўз ифодасини топди. Бу ҳол, шубҳасиз, Навоий яратган тимсоллар орқали янада таъсирли ва ёрқин намоён бўлади. Айниқса, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Дилором, Меҳинбону, Шопур сингари тимсоллар Навоий орзу қилган ва, айни замонда, унинг фалсафий мушоҳадаси ва тафаккури асосида пайдо бўлди, абадий тимсолларга айланди. Фарҳод образида Навоий дунёкарашидаги, ҳаёли-хотиридаги чинакам комил инсоннинг маънавий киёфаси кўз ўнгимизда намоён бўлади. Фарҳод – барча инсоний фазилатлар, сифатлар соҳиби. Унинг дили ва тили, нияти ва дунёкараши пок, айни пайтда, камтарин ва матонатли шахс.

Хуллас, Алишер Навоий буюк сиймо сифатида бутун ҳаёти давомида ҳақиқий инсон қандай сифатларга эга бўлиши мумкинлигини бадий образлар орқали таърифлаб, тавсифлаб берди. У ноҳақликка, адолатсизликка қарши курашди, ожиз, меҳр-мурувватга муҳтож кишиларни ўз ҳимоясига олди. Тасаввуф йўли – камолот йўли. Шарият, тарикат, маърифат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтган кишилар тасаввуф таълимотида комил инсон ҳисобланади. Яхши сўз, яхши иш, яхши хулқ ва маърифатда камолотга етган киши Навоий наздида чин инсоний фазилатлар соҳиби ва соҳибалари...

ОЙНИНГ ЗУХАЛ БИЛАН ҚИРОНИ ЁКИ НАВОИЙ ИЖОДИДА ЎШИБХИ ИШТИҚОҚ САНЪАТИ

Шарқ бадийят илмини чуқур ўзлаштирган, теран фалсафий фикр, рухий ҳолат ва пок инсоний кечинмалар айна санъатлардан кенг ва самарали фойдаланган. Шоир асарларида араб, форс-тожик ва туркий халқлар адабиёти учун хос бўлган юзлаб маънавий, лафзий ва муштарак санъатларнинг намуналарини учратамиз.

Навоий ижодида кўп истифода этилган шеърӣй санъатлардан бири – *иштиқоқ*. Иштиқоқ байтда ўзакдош сўзлардан фойдаланиш санъатидир.

Энди мисолларга муурожаат этайлик:

Қилса зулм ул золим, элни қилмагил, ё Раб, забун,

Чун тазаллумдур ишим доим, мени мазлум қил (2, 305).

Комил инсонга хос пок ва юксак туйғулар ифодаланган ушбу байтда шоир ошиқнинг мустаҳкам садоқат эгаси эканлигини намойиш қилиш учун ўзакдош сўзлардан ижодий фойдаланади: зулм, золим (зулм қилувчи), тазаллум (зулмдан дод-фарёд чекиш), мазлум (зулм чекувчи). Бу сўзларнинг ҳаммаси учун умумий ўзак – *зм*. *Зулм* ва *золим* сўзлари маъшуқа, *тазаллум* ва *мазлум* сўзлари эса ошиқнинг рухий оламига тааллуқли бўлиб, улар ёрламида шоир маъшуқанинг жафокорлиги ва ошиқнинг вафодорлиги ҳақида ёрқин лавҳа яратган. *Зеро, лирик қаҳрамон иштиқо қилиб айтадики: Эй Парвардигоро, золим маъшуқанинг зулмига ўзгаларни эмас, балки мени дучор қил, чунки ишим (қисматим) маъшуқанинг зулмини чекиш, мени унинг зулмини чекувчи қил!*

Бадийят илмида иштиқоқнинг яна бир тури бор: у *шибҳи иштиқоқ*, яъни иштиқоққа ўхшаш санъат деб аталади. Шибҳи иштиқоқ шунинг учун ҳам иштиқоққа ўхшаш санъат деб аталадики, шибҳи иштиқоқ бўлиб келувчи сўзларнинг ўзак харфлари ҳам, иштиқоқ каби бир хил бўлади. Бирок, иштиқоқдан фарқли ўларок, сўзларнинг ўзи ўзакдош бўлмаслиги, яъни бошка-бошка ўзакка мансуб бўлиши лозим. Шибҳи иштиқоқ маълум

даражада тажнис санъатига ўхшаб кетади. Аммо тўла шаклдошликка асосланган тажнисдан фарқли ўлароқ, шибхи иштикок бўлиб келувчи сўзлар ўзак ҳарфлардагина шаклдош бўладилар, холос, шибхи иштикок мураккас санъат бўлиб, ижодкордан сўзларнинг шаклино маъно нозикликлари, келиб чиқишино тузилишидан тўла хабардор бўлишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам бу санъат Навоийгача бўлган туркий шеърятда деярли учрамайди.

Не дардингни кўнглумда асрорга тоқат,

Не сиррингни оғзимга олмоққа ёро (3, 9).

Байтда ошиқнинг руҳий аҳволи акс этган бўлиб, лирик қаҳрамоннинг айтишича, *ишқ дардини кўнгилда асраш учун унда на тоқат бор, на ишқ сирларини ошкор этиш учун журъат*. Шоир ошиқ ҳолатини тасвирлар экан, унинг мушкул аҳволига мос тушувчи икки сўзни келтиради: *асрор ва сирр*. *Сирр* арабча сўз бўлиб, сирни ўзгалардан яширин сақлаш дегани. *Асрор* эса ўзбекча сўз бўлиб (асра+р), *асраш, асрамоқ* деган маъноларни билдиради. *Асрор* ўзбекча, *сирр* арабча бўлишига карамай, уларнинг ўзак ҳарфлари бир хил: срр (сирр – асрор). Бу сўзлардаги асосий ҳарфларнинг бир хиллиги мисралар орасидаги ўзаро оҳангдорлик ва боғланишни кучайтириб, байтда гўзал бадияятни юзага келтирган. Байтда асрор сўзининг иккинчи маъносига ҳам жуда нозик ишора бор. Гап шундаки, ўзбекча асрордан ташқари, арабча *асрор*¹ деган сўз ҳам мавжуд. *Сирр* сўзи билан ўзакдош бўлган асрор сўзининг маъноси – сирлар. Бинобарин, биринчи мисрадаги асрор сўзини асрамоқ маъноси билан бирга, сирлар маъносида ҳам тушуниш мумкин. Шу тарика, сир ва асрор сўзлари байтда нафис сўз ўйинлари ҳосил қилиб, ишқ сир-асрорлари ва уларни асраш кийинчиликлари билан боғлиқ кечинмалар тасвирини яна ҳам таъсирчан тарзда ифодалашга хизмат қилган.

Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул киби Вомиқ,

Юзунгдин гар узори богида гул очмади Узро (2, 26).

Мазкур байт Навоийга хос бадияят билан йўғрилган бўлиб, ундаги ҳар бир сўз рангин маънолар билан жилоланиб туради. Байтдаги “юз” сўзи

¹ “Наводир уш-шабоб”да (3, 9) асрор деб ёзилган, гўғри эмас, бу ҳолда санъат вўқолади.

икки хил маъно англатиб, ҳар икки ҳолатда ҳам “гул очмоқ” ибораси билан боғланган: *юз гул очмоқ* – *юзингдин гул очмоқ*. Айни пайтда, “гул очмоқ” иборасининг ўзи ҳам икки хил маънода келган. Биринчи мисрадаги: гул очмоқ булбул ишки ҳақидаги тасаввурлар билан боғлиқ бўлиб, афсонага кўра, булбул ғунчанинг очилишини кутиб туни билан унинг бошида афғон чекар, булбулнинг нолалари асар қилиб, тонг пайти ғунча очилар эмиш. *Гул очмоқ* нола-афғонлар билан боғлиқ бўлгани учун бу ибора *нола-афғон чекмоқ* маъносини ҳам англатади. Шунинг учун “*юз гул очмоқ*” иборасини “*гулни юз бор очмоқ*” деб ҳам тушуниш мумкин.

Куйидаги байтда ҳам шибхи иштиқокни қўллашда алоҳида маҳорат кўрсатилган:

Кўзларинг бирла лабинг андоққи, урди дин йўлин,

Не балолардин Билол ўтқай, не саҳбодин Сухайб (2, 64).

Байтнинг асосий ғояси шундай: маъшуканинг ишвакор кўз ва лаблари дин ахлини йўлдан уради. Шоир маъшуканинг кўз ва лабларини васф этар экан, Билол ва Сухайб саргузаштларига ишора қилади, талмех санъати ёрдамида ёркин бир лавҳа яратади.

Хикоя қилишларича, Билол ҳам, Сухайб ҳам қул бўлганлари ҳолда, исломни биринчилардан бўлиб қабул қилган илк саҳобалардан эди. Ўз қулларининг мусулмон бўлганигидан хабар топган мушриклар уларни Аллоҳ йўлидан қайтаришга ҳаракат қилишади. Улар кўнмагач, жуда қаттиқ азоблашади. Жумладан, Билолнинг хожаси Умайя унинг бўйнига арқон солиб, борлаларига эрмак қилиб беради. Бу хўрлашлар унга қор қилмаганини кўргач, ғоят даҳшатли азоблар ўйлаб топади: у ёзнинг жазирама кунларида Билолни қайнаб турган чўлга олиб боради. Пешин чоғи чўлда ерга оёқ босиб бўлмас, товондан ўтган иссиқ миядан тутун чиқарарди. Шундай иссиқда Умайя Билолни кумга чалқанча ётқизиб, устидан баҳайбат тошлар бостирад ва Аллоҳдан қайтиб, санамларимизга сиғинмасанг, мана шундай азобда ўлиб кетасан, деб кўрқитар эди. Бироқ, қанчалик қийналмасин, Билол оғишмай: “Аллоҳ бир, Аллоҳ бир”, дея жавбо қайтарарди (6, 43)...

Дин душманлари Сухайбни ҳам жуда каттиқ қийнашади. Таъқиб ва тазйиқлар Сухайб катта мол-дунё эвазига қулликдан озод қилингандан кейин ҳам тўхтамайди. Мушриқлар ҳатто Мадинага хижраг қилиш учун рўхсат ҳам беришмайди. Сухайбнинг сафарга отланганидан дарак топгач, унга шундай дейдилар: “Эй Сухайб, сен ўз элингдан бизга келганингда қул эдинг, хожа бўлиб обрўйинг ошди. Энди бизга қарши чиққанинг устига, мунча кўп мол билан душманларимиз ерига кетмоқчимисан?!”. Сухайб бор дунёсини уларга бериб, ўз жонини асраб қолади (1, 45).

Билол ва Сухайб не-не азоб-укубатларга дучор бўлмасин, бошларига не-не балолар ёғилмасин, иймон-этикоддан заррача ҳам чекинмаган дин аҳлларининг рамзига айланиб кетган. Бироқ, байтда айтилишича, ўз аҳларида қанчалик мустаҳкам бўлишмасин, Билол ҳам, Сухайб ҳам маъшуқа кўзи ва лабларининг жодусига тоб беролмайди...

Байтда талмех санъати таносуб санъати билан қўшилиб кетган: кўз билан бало, лаб билан саҳбо ва ўз навбатида кўз ва бало Билол, лаб ва саҳбо эса Сухайб билан боғланиб, таносуб санъатининг ўзига хос ва сержило намунасини юзага келтирган. Кўз – қаро. Шунинг учун у – қаро кўз. Қаро кўзнинг бир қатор анъанавий сифатлари бор. Шулардан бири бало. Қаро кўз билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам у ҳам – қаро бало. Қаро кўз ва унинг қаро бало сифати Навоийнинг қуйидаги машҳур байтида ёрқин акс этган:

Кўзинг не бало қаро бўлубтур,

Ким жонга қаро бало бўлубтур (2, 145).

Кўз ва бало бир-бири ҳамда қаро ранг билан мазмуний алоқага киришиб, тасвирга анчайин маъно, моҳият бағишлаган.

Яна лаб ва саҳбо таносубига қайтайлик. Лаб – қизил. Шундан келиб чиқиб, шоир иккинчи мисрада саҳбога нисбат беради. Саҳбонинг маъноси ҳам – қизил май (8, 555). Натижада жумла шундай маъно касб этган: *На қизил лабнинг қизил майдан Сухайб ўта олгай!* Кўз, бало ва Билол таносубларининг мантикига биноан лаб ва саҳбо қаторидаги учинчи тимсол Сухайб ҳам қизил бўлмоғи лозим. Ҳақиқатан ҳам шундай: Сухайб Билолдан

фаркли ўларок, хабаший эмас, румий қул. Румликлар (византияликлар) эса қизил юзли одамлардир. Англашиладики, Навоий таърих ва маиший ҳаётнинг энг кичик тафсилотлари ва икир-чикирларидан ҳам чуқур хабардор ва, асосийси, улардан бадиний тасвирда ғоят усталик билан фойдалана олган улуг санъаткор.

Шундай қилиб, байт тўлалигича қаро ва қизил ранглар таносуби асосига қурилган: **қаро кўз** – *қаро бало* – қаро Билол; **қизил лаб** – *қизил май* – қизил Сухайб.

Бир қарашда, байтдаги санъатлар силсиласи ҳамда кўз – бало – Билол; лаб – саҳбо – Сухайб тимсолларининг тасвирий имкониятлари тугагандай туюлади. Бирок, мазкур сўзлар орасида шоир маҳоратидан дарак берувчи яна бир санъат бор. Бу санъат – шибҳи иштиқок.

Шоир байтдаги тимсолларни фақат ранг жиҳатидангина эмас, шаклан ҳам бир-бири билан уйғун қилиб берган. Саҳбо ва Сухайб сўзларидаги шаклий уйғунликни аниқлаш унчалик қийин эмас: ўзак ҳарфларнинг бир хиллиги кўриниб турибди: *саҳбо* – *Сухайб*: *сҳб*, яъни сод, ҳойи хавваз, бе. *Лаб* таносублар қаторида саҳбо ва Сухайбга мос келувчи сўзлар – бало ва Билол. Бало ва Билол сўзларининг ўзак ҳарфлари бир хил бўлиши мумкин эмасга ўхшайди, чунки балода, Билолдан фаркли ўларок, бита “л” кам. Бирок, саҳбо ва Сухайб шибҳи иштиқок ҳосил қилар экан, байт образли қурилишининг мантикига кўра, бало Билолнинг ўзак ҳарфлари ҳам бир хил бўлиши лозим. Навоий ушбу мушкул муаммони ҳам нуктадонлик билан адо этган: арабча *бало* сўзига ўзбекча “-лар” қўшимчасини қўшиб, балони балоларга айлантирган. Натижада “-лар”даги “л” балога ўтиб, бало ҳам Билол билан ўзакдош бўлиб қолган: *балол(ар)* – *Билол*. Ўзак ҳарфлар: *блл*.

Балол(ар) ва Билол, саҳбо ва Сухайб сўзларининг шаклдошлиги, бир тарафдан, оҳангдорлик юзага келтирган бўлса, иккинчи тарафдан, шоир фикрлари янада катъийроқ жаранглайди: Билолнинг насибаси бало, Сухайбнинг насибаси саҳбо, бу уларнинг ёзмишида бор! Шундай экан, не балолардин Билол ўтгай, не саҳбодин Сухайб!

Шоир ижодининг хайратбахшлиги шундаки, унинг мўъжизакор санъати лирик шеърларида ҳам, дostonларида ҳам, ва хатто насрий асарларида ҳам бирдек намоён бўлган.

Навоий насрининг ўзига хос намуналаридан бири “Хамса”даги насрий сарлавҳалардин. Муаллиф асарнинг ҳар бир бобига махсус сарлавҳалар кўйган ва шоирнинг лирик шеърлари сингари, юксак бадияти билан ажралиб туради. Жумладан, “Фарход ва Ширин” дostonида Фарходнинг Қорандан тошйўнарлик, Монийдан рассомлик сирларини ўрганиши хикоя қилинган XVI бобга шундай сарлавҳа кўйган:

“Фарходнинг Қоран била хоро йўнарда муқорин бўлуб, балки ул Ойнинг бу Зухал била қирон қилмоги ва бу фанда анга соҳибқиронлиқ эшиги очилмоги ва Моний қалам мўйидин тасвир фанин қалам-бақалам, балки мў-бамў билмоги ва жамии санойиъ ва ҳунар дақойиқи анинг илгига келмоги...” (4, 88)

Сарлавҳа ташбех, истиора, шибхи иштиқоқ каби санъатлар мужассами бўлиб, бунинг калити – Қоран ва Моний. Бирок, санъатлар моҳиятини тўла англаш учун аввал Фарходга аталган тўрт боғ ва тўрт қаср қурилиши тасвирланган XVI бобнинг сарлавҳаси билан танишиш керак. Боб сарлавҳаси шундай: *“Мулқоронинг тўрт раъзаи Эраммонанд била тўрт қасри фалакпайванд иморатин тўрт айириб, ҳар бирига Зухалваш сарқор ва Аторудсон меъмор таъйин қилиб, рубъи масқундек ободлигига машғул бўлғони ва Фарходнинг иш тамошосига келиб, аҳли ҳунар санъатини тамошо қилиб, Қорани сангтарош ишига етишгач, ғаробатидин фаҳми тешаси ул иш идроқи хорасидин кунд бўлуб, қуёш мағриб тоғига майл этгандек анинг хораси устига тушуб, мумдек кўнглига “Кан-нақши фил ҳажар” бўлғони”* (4, 79-80).

Сарлавҳада вазир Мулқоронинг Фарход учун гўзалликда Эрам монанд тўрт боғ ва баландликда фалак пайванд тўрт қаср қурилишини бошлаб, уларнинг ҳар бирига Зухалваш сарқор ва Аторудваш меъмор таъйинлаб, Фарходнинг ҳунар аҳли санъатини тамошо қилиб, тошйўнар Қоран

махоратидан ҳайратга келиб, сангтарошлик сирларини ўрганиш иштиёқи кўнглида тошга ўйилган нақшдек ўрнашиши ҳикоя қилинган.

Шоир боғ ва қасрлар таърифига киришар экан, ташбеҳи мусалсални (кетма-кет ташбеҳлар) қўллайди: боғлар Эраммонанд, қасрлар эса фалакпайванд, Эраммонанд боғ саркорлари Зухалваш, фалакпайванд қаср меъморлари Аторудсифат. Боғ ва қаср тасвирига мувофиқ ташбеҳлар занжири ҳам жуфт-жуфт: 1) боғ – Эрам – қаср – фалак; 2) саркор – Зухал – меъмор – Аторуд.

Тўрт боғнинг “Эраммонанд”, тўрт қасрнинг “фалакпайванд” эканлиги тушунарли. Аммо саркор билан Зухал, меъмор билан Аторуд ўртасида қандай алоқадорлик бор? Шоир нечук Эраммонанд боғ саркорларини Зухалга, фалакпайванд қаср меъморларини Аторудга ўхшатди? Меъмор ва Аторуд ўртасидаги ўхшашлик маълумдек туюлади: фалак баланд, Аторуд фалакдан ҳам баланд – у иккинчи фалакдаги сайёра, қасрлар баландликда ҳам фалакка, ҳам Аторудга ташбеҳ қилинган: ҳам фалакпайванд, ҳам Аторудсифат. Аммо бу фикрга ишониш учун бир иштибоҳ монелик қилади: Ташбеҳлар жуфт-жуфт экан, Аторуднинг жуфти бўлган Зухал билан саркор ўртасида ҳам шундай алоқадорлик бўлиши лозим. Бироқ, меъморлар ва Аторудни бир-бирига боғлаб турувчи ришталар нималардан иборат?

Энди дастлабки сарлавҳага қайтамиз. Сарлавҳалар бадийяти тилсимининг калити – Қоран ва Моний эканлиги таъкидланди. Қоран ва Моний калитларини ташбеҳлар занжирига солиб кўрамиз: 1) саркор – Зухал – Қоран; 2) меъмор – Аторуд – Моний.

Зухал ва Қоран, Аторуд ва Моний! Зухал ва Аторуд – сайёра, Қоран – тошйўнар уста, Моний – рассом. Самодаги сайёралар билан оддий тошйўнар ёки рассом ўртасида қандай алоқадорлик бўлиши мумкин? Зухал билан Қоран, Аторуд билан Моний орасидаги фарқ ер билан осмонча! Бироқ, шоирнинг бекиёс истеъдод ва тафаккури кудрати шундаки, у бир-биридан узок тушунчалар орасидан ҳам мустаҳкам ришталар топиш ва уларни бир-бири билан боғлашга қодир. Аввало, Аторуд ва Моний ҳақида. Аторуд,

осмоннинг иккинчи қаватидан жой олиш билан бирга, бир қатор одат ва сифатларга ҳам эга. У ғоятда билимдон, айна чоғда, найрангбоз сайёра, нилуфар ранг соҳиби, фалак котиби, кенг маънада эса қалам аҳли: шоир, рассом ва меъморларнинг пири-комили. Демак, Аторуд ва Монийнинг ёнма-ён қўйилиши бежиз эмас: Моний рассом бўлса, Аторуд мўйқалам соҳибларининг пири-устози. Фалакпайванд қаср иморатига таъйин қилинган Аторудсон меъмор ҳам Моний. Зеро, у меъморгина эмас, меъморлик санъатининг Аторудсифат пири ҳам!

Зухал ва Қоран алоқадорлигини топиш учун Зухал тавсифномасини кўздан кечирамиз: еттинчи осмон сайёраси, ланг, яъни чўлок. Жуда секин юрувчи, тақводор обид, шу билан бирга, наҳс (бадбахт, бахтсизлик келтирувчи) юлдуз, қора ранг соҳиби. Аторуд рассомлар пири эди. Анлашиладики, Зухалнинг ҳеч бир сифати тошйўнарлик билан боғлиқ эмас. Зухал ва Қоран орасида на маъно ва на шакл жиҳатидан кўзга ташланиб турувчи алоқадорлик сезилади. Энди эътиборни Қоранга қаратамиз. Манбаларда унинг тошйўнар уста эканлигидан ташқари ҳеч нарса дейилмаган. Қоран исми ҳам, унга сингдирилган маънолар ҳам Навоийнинг ўз ихтироси. Шундай экан, муаммонинг ечимини шоир қаҳрамонининг ўзидан қидириш керак. Агар Қоран сўзига жиддий эътибор берилса, унинг икки қисмдан иборат эканлиги ойдинлашади: қора+н. Демак, Қораннинг ўзаги қора, “н” эса унга қўшилган қўшимча!

Маълум бўладики, шоир етти сайёра ичидан Зухални бежиз танлаган эмас. Қоран – аслан, қора. Шундай экан, бадий тасвир учун Зухалдан кўра мосроқ тимсол бўлиши мумкинми: Зухал ҳам Қорандек қора, чунки у қора ранг соҳиби! Ташбеҳи измор, яъни яширин ташбех Қоран ва ҳатто Зухал фазилатларига фазилат қўшган: Қоран Зухалваш: мохир сангтарош, шу билан бирга, Зухалдек улкан ва қудратли! Зухал эса Қоранваш: энг катта сайёра, шу билан бирга, Қорандек сангтарошлар пири-комили!

Шоир Қоран ҳақида сўзлар экан, ҳамма нарсани Қоран рангига бўяйди: *теши* (темир) қора, *тош* қора, *тоғ* (тош) қора, *чўкич* қора, *муш* қора. “Қан-

накши фил-ҳажар” ибораси эса “ҳажар ул-асвад” – қора тошга тўғридан-тўғри ишора!..

Келтирилган байт ва сарлавҳалар тахлили кўрсатиб турибдики, улуг шоир асарлари услубига хос бўлган шундай бир фазилат бор: бу фазилатни юксак таносуб ёки силсилавий алоқадорлик, деб айтиш мумкин. Лавҳаларда силсилавий алоқадорлик ўзига хос тарзда юзага келади. Шеъринг байт ёки насрий парчада бир ёки икки асосий, маъно юки юкланган сўз бўлиб, матндаги барча сўз ва тасвирий воситалар айна сўз, сўзлар билан бирор жихатдан: ё мазмун, ё шакл, ё ранг, ё макон, ё замон, ё бошқа жихатдан алоқадор бўлиши табиий. Силсилавий дахлдорлик усулларидан бири сохта ўзақдошлик – шибҳи иштиқоқ санъати бўлиб, унинг вазифаси сўзларнинг маънодошлиги билан асосланган фикр ёки кечинмани шаклий муносабатлар орқали янада ишончлироқ ва жозибалироқ тасдиқлашдан иборат.

Адабиётлар:

1. Алихонтура Соғунӣ. Тарихи Муҳаммадия. Босилган жойи, йили кўрсатилмаган.
2. Алишер Навоӣ. МАТ. 20 томлик. 3-том. –Т.: Фан, 1988.
3. Алишер Навоӣ. МАТ. 20 томлик. 4-том. –Т.: Фан, 1988.
4. Алишер Навоӣ. МАТ. 20 томлик. 5-том. –Т.: Фан, 1988.
5. Исҳоқов. Навоӣ поэтикаси. –Т.: «Фан», 1983.
6. Муҳаммад Хузарӣ. Нур-ул яқин. – Т.: «Чулпон - Камалак», 1992.
7. Панова В.Ф. и др. Жизнь Мухаммеда. – М.: Изд-во политической литературы, 1991.
8. Навоӣ асарларининг лугати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.
9. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс ул-луғот. Жилди 2. – Душанбе: «Адиб», 1988.
10. Ҳожнаҳмедов А. Мумтоз бадийат малоҳати. – Т.: «Шарқ», 1999.

Исломжон ЁҚУБОВ

НАВОИЙ ҚАЛБИНИНГ ОЙБЕКОНА ИНКИШОФИ

Ойбек “*Навоӣ*”¹ дostonида Алишер Навоӣни XV асрнинг кескин зиддиятлари фонида лирик туйғулар билан ифода этди. Дostonда муаллиф қахрамоннинг ички ва ташқи портретини чизибгина қолмай, унинг ижодий

¹ Ойбек. Танланган асарлар 4 томлик. 1 – том. Шеърлар, поэмалар. – Т.: Фан, 1957, 273-282-б.

лабораториясига ҳам кириб боради. Навоийни қизгин ижодий меҳнат жараёнида тасвирлаш орқали ижод психологиясини очишга интилади. Мухими шундаки, дostonда улуғ шоир рухиятининг тадрижи ички контрастли коллизиялар орқали очилади. Навоий характерига хос сифатлар даврнинг номарғуб ҳодисаларига карама-карши қўйиб тасвирланиши усули шоирга инсоний улуғворликни кенг қўламда ифодалаш имконини беради. Характерларнинг ўзаро кураши, мавжуд шароит ва характер ўртасидаги тўқнашув драматик коллизия мақомини касб этади. Дostonда туйғу-кечинмалар тўқнашуви таъминланади. Коллизия муайян даражада тасвирланаётган воқеалар ва ғоя бирлигида ҳам намоён бўлади.

Асарда қаҳрамоннинг ўй-хаёллари дунёсига, тафаккур оламига-алоҳида эътибор қаратилган. Алишер Навоий ўтган воқеалар ҳақида чуқур ўйлар уммонига ғарқ бўлади. Унинг тафаккур уфқларини банд этган масалалар қўлами жамиятдаги мулкый тенгсизлик ва инсон фарзандининг азалий муаммоларига ҳамоҳанг. Жамият тартиботидаги турли иллатлар: саройда фитна-фасоднинг авж олиши, юрт дарғаларининг талончиликлари, шох Хусайннинг маишатпарастлиги каби масалалар бу нозиктаъб инсоннинг катта ташвишларига сабаб бўлади. Шу орқали Ойбек қаҳрамон онги ва психологиясини шакллантирган XV аср зиддиятлари ва адолатсизликлари, уларни бартараф қилишга интилган инсон улуғворлигини кўрсатишга муваффақ бўлади.

Ойбекнинг шоирона хаёллари узок асрлар қаъридан Навоийнинг улуғ руҳини ёрқин қўра олиши. Навоёна нурунийлик, кордай оппоқ соқол ва кўзларда акс этмиш тизгинсиз муҳаббат ҳамда андак малолланиш жилваларини туяди шоир. Пешонасида порламиш даҳолик муҳрларини илғганида гўё булутлар сийнасини ёриб офтоб порлагандай туюлади унга. Навоий қиёфасидаги кўркамлик ва юзларига тушмиш ажин изларигача кузата олган синчков нигоҳлар, энди унинг кўнгли ва фикрига хос буюкликни ўша ажин чизгиларидан укмок тилагида ёнади. Қиёфасига хос мағрурликни

яширгандай, бошлар хиёл эгилган, куюккина кипригу кошларда жиддият, нигоҳларда эса теран сермаънолик мужжасам. Унинг бутун чехрасида ҳаёт излари, тажрибалардан келинган тўхтамлар мужжасам. Барча-барчаси донишманд шоир улуғ руҳига вобаста. Буни илкис пайқаган мисол гўё Навоий мийикларида бир табассум ўйнаб, нозик ва силлиқ ҳаракатлар билан самимий, илик тавозеъ қилади. Ойбекона тахайюл кудрати Навоий сиймосига хос бу нафисликни илғай олади. Асрлар қаъридан улуғ устоз овозларини эшитгандай бўлади. Ўта нозик, айна чокда гўзал ва нашъали туйғулар соҳиби ҳамда Навоий ишқида ўртанган кўнгилгина *БУЮК ШОИР* ва УЛУҒ ИНСОН нинг ана шундай ҳаёлий портретини хис этмоғи, нафис ифодалай билмоғи мумкин.

Навоиёна ингичка завқни Ойбек шоир ижодхонасидаги жиҳозларнинг тартиб билан танланишида мужжасам топган маънолардан кидиради. Титраб ёнаётган олтин шамдон ёруғида тоқчаларга терилган китоблар аксланади. Шамнинг титроғи шоир қалбининг безовталигига ишора бўлса, унинг олтин шамдонга ўрнатилгани эса, Навоий ҳаётининг зоҳирий тўқислигини ифода этгандай туюлади. Тоқчаларга терилмиш китобларнинг ғира-шира ёритилганию шам шуълаларидан кип-кизил чўғдай гиламларнинг “*қон гуллари ёниши*” тасвиридаги котрастликда Ойбек шоир яшаган даврда маърифатга эътиборнинг даражасини ифода этади.

Буни англагандай, илҳоми қайнаган Навоий тинмай ёзар экан, тобора фикрлари тошиб бораверади. Тун сукунати аро ёлғиз қолган Навоий диққатини на олтин шамдон, на чўғдай гиламларга хос ташқи дунё хою хаваслари жалб этолмайди. Илҳом онларига хос илоҳий лаҳзаларда ҳар сатри тоза ашъорлар нафис коғоз саҳифаларини тўлдирар экан, савағич қаламнинг қитирлашигина бетакрор лаҳзалар сукунاتини бузадилар. Навоийнинг ҳаёл парвозлари сўз чаманзорини турфа ранглар билан яшнатади. Шоир фикр оти чексиз самоларга парвоз қилган. Умр куёши оғиб бораётганига қарамасдан, айна лаҳзаларда қахрамон тоғ шалоларига хос жўшқин, ёшликка хос

шижоатли. Чунки соч-соқолини чулған қиров ижодидаги айни ёзга раҳна сола олмайди. Илло, “Хамса”да акс этмиш офтоб Навоий қалбига хос буюк қуёшнинг фақат бир ёлкини халос.

Шоир илҳом парисини чучитмаслик тилагида гўзал “Унсия” ҳам уйқуга чўмган. Ажабо, бу қадар ички интизом билан ижодга машғул бўлмоқ учун кишига нечоғлик чидам ва матонат керак экан. Ярағувчанликдан фароғат топмоқ, қанча кўп ёзган сари руҳида улкан бир осойиш туймоқ учун аслида чидам ва матонатнинг ўзигина етарлимикин,-деган ҳаёллар чулғайди Ойбек дилини. Шунда у ўз қалбида туғилган бу хайрат учун ҳам жавобни Навоий ҳаётининг мазмунидан топгандай бўлади: улуғ шоирда қилаётган ишига бўлган чексиз меҳр-муҳаббат ҳам мужассам эди. Узоқ-узоклардан хўрозларнинг нечанчи борадир кичкириги эшитилганида, тун сукунатини бузиб кичкирувчи посбону миршаблар саси тинганида Навоий ҳам енгил бир тин олади.

Кўринадики, Ойбек ҳаракатдаги борлиқ ва инсон тақдирини узвий боғлиқликда идрок этар экан, Навоий ижодий руҳига анча чуқур кириб бора биледи. Ҳақиқат ва абадиятнинг мезони сифатида санъат асаринигина эътироф этади. Навоий ижодий юксалишини шоирнинг хоҳиш-иродаси, илҳом уфқларининг кенглиги билангина боғламайди. Ойбек буни анланган зарурият деб тушунади. Демак, Ойбек билишни инсоннинг субъектив иқтидори санайди. Ана шу тамойилга таяниб инсонни космик қамровда олиб қарайди. Уни олам ва борлиқнинг асоси ҳамда моҳияти сифатида англаш сари юксалиб боради.

“Бинафша бог”нинг чиройли хиёбону чаманзорларини ёлғиз кезар экан, Навоий ҳар бир гўшада янги бир гўзаллик лавҳаларини илғайди. Ҳатто, мадорсиз кўзғолган шамолнинг барглари хушхол елпишидан тортиб, сояда секин жимирлаётган нур жилваларию япроқлар орасидан эшитилаётган қушлар сайроғигача шоирнинг синчков нигоҳидан четда қолмайди. Унинг илҳом торларига жон бағишлаган манзаралар кўнгилдаги бекарорлик ўрнини

ширин бир осойиш эгаллашига, янги бир ғазалнинг ғунча очишига туртки бўлади.

Навой маҳобатли кўшк томон қайрилган аснода мевазордан чикиб келган боғбоннинг боши саломга эгилади. Унинг кўзларида севинч ва шоирга эҳтиром порлайди. Ўз меҳнатидан мамнун боғбоннинг илк узилган меваларни Навойга илиниши ва ҳосил мўллигидан суюниши ғоятда миллий бўёқларда чизилади. Муҳаббат ва самимият рамзи, дил изхори бўлган бир патнис олманинг Навойга тортиқ қилинишида ҳам ўзига хос мажозийлик мужассам. Рангу жилоси кўзни олгувчи ёқут олмаларнинг бир жуфтинигина қўлига олиб, завқ билан хидлаётган лаҳзалардаги Навой қалбида туйғуларнинг яшаришини моддий ҳақиқатлар қадар ёрқин манзаралантиради шоир. Достонда Навойга бўлган элнинг муҳаббати ўша бир жуфт тўқис ёқут олмалар орқали рамзлантирилади.

Айни пайтда, шоирнинг боғбонга қилган лутфида ҳам мазкур мажозийлик акс этади. Олмалардан ҳар куни болаларга улашмоқ, уларнинг кўзларида қувонч порлашини ҳис этиб, бундан ғоятда мутаассир ва мамнун бўлмоқ лавҳалари орқали Ойбек, Навой кўнгил манзараларини ҳам шуълалантиришга эришади. Таъзимкор кулнинг шоирни қўлтиқлаб баланд кўшкка олиб чиқишида Навой ва оддий одамлар ўртасидаги ўз табақасидан катъий назар инсоний илиқлик ришталари ўрнатилганлигига ишора қилинади. Кекса шоирнинг бу қадар юксак кўшкда ўтиришида ҳам ўша ишоравийлик мужассам. Гиламларнинг жонлангандай нафис гулларини енгил босиб, эгнидаги ипак жомасини ечгач, ўз ўрнига охистагина ўтирган Навой хатти-харакатларида накадар сиполик, осойишталик, қиёфасида эса нурунийлик мужассамлигини Ойбек китобхонга ҳис қилдира олади. Новадаларнинг шивири эшитилиб, чечакларнинг атри димокқа урилиб турган кўшкдан яшил боғу экинзорлар қафтдагидай кўриниб туради.

Энди Ойбек Навойнинг фикрини банд этган зиддиятли ўй-хаёллар тасвирига ўтади. Ям-яшил боғу экинзорлар манзарасидан тўлқинланиб,

кўзларида кувонч порлаган шоир кулоқларига қарши тепада оддий чўпон чалган най наволари эшитилади. Оғир меҳнатдан қадди дол бўлиб, ер чопаетган, усти юпу: дехқон ғам-ташвишлари унинг фикрига миссли булутдай бостириб киради. Қафасда “ху-ху” лаётган бир жуфт кумрига кўзи тушганида эса мазкур манзаралар най нолаларига қўшилиб унинг дилини ўртайди. Шу тариқа Ойбек дostonга ижтимоий адолатсизлик, ҳалдан ошган жабр-зулм ҳақидаги ғояларни олиб киради. Шоир эстетик идеалларидаги элулус бахти ҳақидаги орзулар билан реал ҳаёт манзараларининг қахрамон фикрида тўқнашуви нафақат тарқоқ лавҳаларни ягона нуктага жамлаш, балки баёнчиликдан ҳам сақланиш имконини беради.

Бугун умри давомидаги фаолияти ва ижоди орқали тождорнинг адолатпешалигига умид назари билан қараб келган Навоий ҳаёлини хотиралар узок мозийга етаклайди. Навоий тафаккур ва ҳаёт дунёсидан заминга қайтаркан, шоиру олимлар, муаррихлар, табиблар, мунажжимлар, хофизу мусиқашунослар мажлисида фалсафадан илми ромгача бўлган мавзуларда баҳс-мунозара кизиган, ҳазил-могойба шеърхонликка уланган лаҳзаларда шоирнинг фикр-ўйлари санъат ва адабиётнинг сирли-сехрли диёрига ошнолигидан дунё ташвишлари унутилгандай бўлади.

Шоҳ ҳузурига отда бораётган Навоийнинг йўли бозор оралаб ўтади. Ҳар бири ўз матойини мақтаётган савдогарлар, аргимоқ отини елдириб, кишилар кўнглига зўр ғулғула солиб бораётган нойиб, тоғ-тоғ шойиларни уйиб қўйган ҳасис чол баззоз ҳам унга таниш. Уларга хос зўраки мағрурлик, харомдан ҳазар қилмасликдан нафратланади. Айни пайтда гала-ғовур шу бозорда ғўзадан олган хосилини кўтарган муштипар кампир, эшакка чўп-ҳас ортган хорғин ўтинчи чол, қилмишлари учун сазойи қилинган ўғри, рангпар муллабаччалардан тортиб йигитларни сирли имлаётган жувонларгача бор. Зўравоннинг ҳам, бечоранинг ҳам кайғуси бозор. Бозор васвасаси билан банд бу улкан кавмдан фарк қилароқ, Навоий фикр-ўйлар гирдобига фарк. Бозордан аста кечиб бораётган улуғвор киёфадаги бу инсонни эзгу ишлари

ва ижоди орқали таниган ёшу қарининг эхтироми ҳадсиз. Шоир ҳам харгиз уларга эътиборсиз эмас.

Ойбек навбатдаги лавҳада *“Боги жаҳон оро”*га етиб келган Навоийни шохнинг кундалик мажлисларидан бирида тасвирлайди. Сарой қулликчи-мулозимлари билан ичкарига кадам қўйган шоир нигоҳи орқали саройнинг ички ҳаёти кузатилади. Атрофи анвойи гуллар билан безатилган чаманзорда қад ростлаган нафис кўшқда ўтирган Султон Хусайнга таъзим қилган Навоий, шохга ифрот айшнинг чиркин соясидан келмиш ғуборлар ғалати бир фалажлик, жисмоний ва руҳий ожизлик бағишлаганлигини пайқайди. Унинг назарида султон ғоятда тез қариб қолгандай туюлади. Бундай ўринлар билан танишганда Султон Хусайн сиймосини ифодалашда Ойбек руҳий-психологик таҳлил йўлидан бориб анча реалликка эришганлиги аён бўлади.

Саройнинг зийнати ва шохни қуршаган мулозимларнинг одобию тартиб-интизомида ҳеч нуқсон йўқ. Аммо шоир шовқин-суронли бу мажлис хангомасини батафсил тасвирлашдан тийилиб, базм ибгидоси баёни билангина кифояланади. Тийиксиз оломон узун кеча бўйлаб кўрсатажак машмашаларнинг мухтасар тасвиридан ҳам мазкур давра аҳлининг маънавий кифосини англаш, Навоий учун нақадар бегоналигини ҳис қилиш мумкин. Аслида, Ойбекнинг мақсади шугина эмас, балки оддий халқнинг фақирона турмушига мазкур манзараларнинг нақадар зид эканлигини кўрсатишдан ҳам иборат. Жабр-зулмнинг авж пардаларига кўтарилиши, халқ фиғонининг фалакка етгулик эканлигидан заррача ташвиш чекмаслик, етим-есирлар ҳолидан беҳабарлик, ўзаро ёв бўлган шахзодаларнинг элни талашда бир-биридан ортиқлиги мудом ишратга ботган шохнинг лоқайдлиги билан боғлаб талқин қилинади. *Ички туйғуларини зоҳиран ошқор қила олмаган Навоий чин маъноси-ла бу мажлисга бегона,* - деган эстетик хулоса ҳукм чиқарилади.

Шу тарика, Ойбек Навоий маънавий-руҳий оламини инкишоф этади. Ижодкор инсоннинг психологик кайфиятини, юксак идеалларга тўла

туйгулар дунёсини англаб етади. Алдамчи дабдаба ва шовкин-суронли хангомаларга йигитликда ночор чидаб келган шоир эндиликда ўзга бир дунё хавасида ўрланади. Бу калбда тугён урган завқлар дунёси, илҳом мавжлари барқ урган диёр. Унда мастларнинг товуши эмас, меҳнат шавқи ва яратиш завқи ҳукмрон. Шу боис Навоий шохнинг “*марҳамат*”ларига қўл силтаб, илҳом ва ижод кучоғига қайтади. Гарчанд Султон Ҳусайн унинг бу қарорини ўзига нисбатан қилинган шафқатсизлик деб тушунган, уни саройга қайтаришга неча бор уринган бўлса-да, шоир аҳдида собит қолади.

Бундай ўринларда Ойбек ўз даври навоийшунослигида мавжуд қарашларга эргашган. Шу боисдан ҳам у Навоий ва Султон Ҳусайн шахсиятидан зиддият кидиришга ҳам уринган, албатта. Зеро, шўро даври мафқураси учун унинг шох эканлигининг ўзиёқ қора бўёқларда тасвирлаш учун етарли асос берар эди. Ўз даврининг фарзанди бўлган Ойбек ҳам бундай мафқуравий талаблар билан ҳисоблашишга мажбур эди. Қолаверса, навоийшуносликнинг бугунги тараққиётида етиб келинган тўхтамлارни Ойбек достони олдига қўйиш ҳам илмий ҳолисликка хилофдир.

Саройни ва дўсти Султон Ҳусайнни тарқ этиб чиққан шоир калбини шодлик эмас, ғам қўлакаси қоплайди. Ярим тун бутун шаҳарнигина эмас, гўё жаҳаннамдай қаролиги билан Навоий фикрларини ҳам забт этгандай. Навоийга гўё бутун шаҳар ва унга қўшилиб қўхна дунё ҳам тин олаётгандай туюлади. Шундай кайфиятда бир маҳалладан ўтаркан, иттифоқо кичик бир кулбада кимдир майин бир куйнинг жўрлигида, оҳиста ва гўзал овозда унинг шеърларини ўқиётганлигини эшитиб қолади. Ана шундагина, яратган шеърлари узоқ-яқин ўлкаларда шухрат топганлигини билгани ҳолда, айни лаҳзанинг ҳузурбахш таъсирида Навоий қалбида тизгинсиз бир севинч тошади. Ижтимоий курашлар гирдобига ташланган даврларида ҳам шоирга бир умр руҳ бериб келган ягона истак-ижоди билан халққа хизмат қилмоқ, энг кичик кулбаларгача кириб бормоқ, инсонлар қалбига маънавий мадад бўлмоқ умиди эмасмиди. Навоий бетакрор ана шу лаҳзадан улкан маънолар

топиб, мислсиз ифтихор сезиб, санъат боғидан турфа гулдасталар теришга астойдил киришади. У шеър аҳлининг байроқдори бўлиб асрлардан асрларга ўтгулик шон-шухрат топади.

1937 йилнинг декабрида, айна қиш чилласида Навоий руҳидан илҳом олиб битилган бу дostonдаги руҳий илиқлик китобхонни бефарқ қолдирмайди. Уни мутолаа қилиш жараёнида шу нарса ҳам аён бўладики, Ойбек ҳам руҳан, ҳам ижодий такомилнинг ички тадрижи жиҳатидан анча камолга етган. У Навоий романида айтишни мўлжаллаган айрим дардларини дostonда тўла рўёбга чиқарган. Шу маънода, “Навоий” романини асло камситмаган ҳолда, айтиш мумкинки, мазкур дoston Ойбекнинг Навоий қалбини шоирона нозик илғаш ва ифода этишида юксак мақомни ишғол этади. Айниқса, романдагидан фарқли ўларок, Навоийнинг тарихий жараёнларга ҳамиша ҳам боғлаб қўйилмаганлигининг ўзиёқ шундай дейишга тўла асос беради.

Фарида КАРИМОВА

МУШТАРАК НУҚТАЛАР: АДОЛАТ – МЕЗОН

Ҳар бир ижодкорнинг жамиятдаги ўрни унинг келажак авлодлар учун қолдирган адабий мероси, умумжаҳон цивилизациясига қўшган хиссаси билан белгиланади.

Буюк озарбайжон шоири Низомий ҳам Ҳомер, Фирдавсий, Данте, Шекспир, Пушкин каби буюк сўз санъаткорларидан бўлиб, авлодларга бекиёс маънавий мерос қолдирди. Унинг умуминсоний ғоялар тажассуми бўлган «Панж-ганж»и чуқур мазмуни ва гўзал бадиияти билан алоҳида аҳамиятга эга.

Маълумки, инсонпарварлик, халқпарварлик, инсоний фазилатларни тарғиби билан биргаликда адолатни улуғлаш, зулм-зўрликни қоралаш барча замонларда ҳам адабиётнинг бош мавзуларидан бўлиб келган. Хусусан,

адолат, адолатпарварлик мавзуи шоир дostonларининг маъзи-маъзини ташкил этади. Унингча, хукмдорлар адолатпарвар ва маърифатпарвар бўлса, мамлакат обод бўлади, эл-юрт осойишталикда яшайди. Агар подшоҳ золим ва жоҳил бўлса, мамлакат хароб, эл-юрт хонавайрон бўлади.

Зулмга нафрат, адолатни улуглаш ғоялари, хусусан, “Махзан ул-асрор”нинг Ануширвон, золим подшоҳ ва ҳақиқатгўй мўйсафид, Султон Санжар ва кампир ҳақидаги ҳикояларида ёркин акс этган. Бу жиҳатдан “Султон Санжар ва кампир ҳикояти” характерлидир.

Ҳикоятда келтирилишича, бир кампир шоҳнинг маст-аласт миршаблари туфайли бошига тушган зулм ва зўрликлар устидан Султон Санжарга арз қилади. Унинг арзу доди исёнкорона:

*Эй султон, инсофинг кўрмадим ҳечам,
Бутун умр сендан кўрганам алам.
Кеча кўчамизга келиб маст миршаб,
Башарамга тенди бекор, бесабаб.
Уйларим тинтиди, истаб хунхорлик,
Эй шоҳ, бундан ортиқ бўлурму хорлик?¹*

У Султон Санжарнинг золимлиги, халкка ўтказган зулму ситамлари саройда авжига чиққан майхўрлик ва ишратпарастликлар, халкнинг подшоҳ ва унинг амалдорлари томонидан талон-торож этилишини кескин фош этади:

*Сендан келур доим зулму бедодлик,
Кўрмадим ситамдин бир дам озодлик.
Шоҳлардан етишар ёрдаму ёрлик,
Сендан кўрганимиз ситаму хорлик.
Шаҳру масканимиз вайрона сендан,
Деҳқонлар хирмани бе дона сендан.
Бандасану шоҳлик даъво этасан.
Нечук шоҳсан. ёвуз ш ўрнатасан?!*

¹ Низомий шеърятдан Шарқ классик меросидан. Ш Шомухаммедов таржимаси. – Т.: 1983 (Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди).

Кампир шоҳ иллатларини фош этибгина қолмайди, балки насихат йўли билан адолатли бўлишга, инсонларга зулм ўтказмасликка, мамлакатни обод, халқ кўнглини шод қилишга, уларнинг дилидаги дардларига малҳам бўлишга, мамлакат раванга учун курашишга чакиради. Шундагина мамлакат аҳли унинг фармонларига бош эгади:

Шоҳ бўлсанг тартибга тушин вилоят,

Раият ҳуқуқин қилгил риоят.

Шунда фанмонингга бош эгар халқинг,

Ҳар дилда муҳаббат қўзғатар хулқинг.

Бу фақат кампирнинггина эмас, балки шоирнинг ҳам исёни эди. Лекин шоир излаган адолатни у яшаган замондан қидириш бефойда. Шоир ҳикоят сўнгида шундай хулосага келади:

Эндичи адолат топилмас бир иш,

Симурғ қанотида ватан айламыш.

Яъни, адолат афсонавий қуш Симурғ қанотида ватан қилганлиги учун уни замондан ахтариш бесамардир.

“Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум” деган Навоий, аввало, Низомий чашмасидан баҳра олди, устоз асарларида илгари сурилган адолатпарварлик, халқпарварлик ғояларини “Хамса” дostonларида ўз замонасидан келиб чиққан ҳолда юксак тараннум этади. Адолат ва адолатпарварлик “Хамса” дostonларининг бош мезонларидан бирига айланди.

Шоир “Ҳайрат ул-аброр”нинг учинчи мақолатида султонлар ҳақида фикр юритади. Мақолат сарлавҳасидан кўринадики, султоннинг асосий бурчи мамлакатни адолат билан бошқаришдир. Шоир адолат сўзидаги “айн” ҳарфининг булоқ маъносидан фойдаланиб, ҳарфий санъат ва ташбиҳ воситасида гўзал поэтик тасвир яратади. Яъни, “айн лу-хаёт чашмасининг зилол сувлари мулк бўстонини обод қилиши керак. Лекин султонлар “зулм боғида май ичиб, гул сочарлар, балки майдин ҳар дам ўзгача гул очарлар”.

Мақолатда шоир зolim подшоҳлар ва улар кифёсидаги барча иллатларни баъзан кескин, баъзан пардали фикрлар остида фош этади.

Навойй “Ҳайрат ул-аброр”даги шох Ғоҳий, Баҳром, оёғи тойилиб кетган кул хикоятларида адолатли подшоҳлар тимсолини яратади. Бу жиҳатдан “Шох Ғозий хикояти” характерли:

Маълумки, шох Ғозий (Ҳусайн Бойқаро) тахтга ўтиргач, мамлакатда адолат ўрнатади:

*Адл эшигин элга кушод айлади,
Тахт узра ўлтурдию дод айлади.
Тузди бузуқларни иморат била,
Зулмни дафъ этти адолат била.*

Ҳатто подшоҳ жангда ўлдирган ўғлининг хунини талаб қилган қапирнинг арз-додини адолат билан ҳал қилади:

*Деди: “Қасос айласанг олингда бош,
Сийми ол гар гаразингдир маош...”*

“Султон Санжар ва кампир хикояти”да кампир султон зулмини фош этиш билан бирга, мамлакатни адолат билан бошқариш хусусидаги насихатини беради. Лекин булар бефойда. Шунинг учун ҳам шоир хикоят сўнггида замонадан адолат кидириш бесамарлигини таъкидлайди.

Навоййда шохдан адолат талаб қилган кампир унинг одиллигини кўриб, ўғлининг хунидан кечади, сийму зарни олиб “Золи зар” номи билан машхур бўлади. Таъкидлаш керакки, “Шох Ғозий хикояти”даги кампир тимсолининг кўп жиҳатларини тўлдиради.

Умуман, Низомий ҳам, Навойй ҳам “Ҳамса”нинг барча дostonларида адолат ва одил ҳукмдор масаласини замонанинг энг муҳим муаммоларидан бири сифатида қаламга оладилар, давр манзараларини ўзига хос йўсинда талқин этадилар. Бу ҳар иккин шоир ижодининг муҳим жиҳатларидир.

Адабиётлар:

1. Низомий шеърятидан (Ш.Шомухамедов таржимаси). –Т.: 1983.
2. Алишер Навойй. “Ҳайрат ул-аброр” // МАТ, 20 томлик, 7-том. -Т.: Фан, 1991.

ОҒАҲИЙ ҒАЗАЛЛАРИДАГИ СЎФИЁНА ТАЛҚИНЛАРДА НАВСИЙ АНЪАНАСИ

Адабий жараён маҳсули бўлмиш ҳар бир асар маълум сабабсиз юзага келмайди. Буни икки жиҳат билан асослаш мумкин.

Биринчидан, ижодкор асар яратаётганда ўз олдига эзгу ижодий мақсад қўяди, қолаверса, бу олий истак бутун олам, ундаги жонзотлар, олий хилқат ҳисобланмиш инсоният манфаатларига йўналтирилган бўлади.

Иккинчидан, бадиий ижод тараққиётини таъминловчи асосий омиллардан бўлмиш адабий таъсир жараёни санъаткорнинг издошлик, адабий анъанавийликка ихлос ва садоқат ҳислатларини намоён этиб, асарнинг бош мақсади ва моҳиятини белгилаб беради.

Буюк инсонпарвар ва новатор шоир Алишер Навоий ўз ижоди билан нафақат замондошлари, балки ўздан кейинги асрлар қалам аҳлини ҳам илҳомлантирди, уларни етук асарлар битишга ундади.

Ана шундай издошларидан бири XIX аср Хоразм адабий муҳитининг забардаст вакили Муҳаммадризо Эрниёзбек ўғли Огаҳийдир.

Навоийнинг улкан адабий таъсири Огаҳий шеърятининг барча жанрида, жумладан, ғазалиётида ҳам воқеликни бадиий идрок этиш, маънавий, лафзий санъатлардан моҳирона фойдаланиш, умуминсоний ғоялар инкишофи, шунингдек, сўфиёна ғоялар талқинларида яққол кўзга ташланади.

Мазкур мақолада ана шу жиҳатларнинг сўнггисига, яъни Огаҳий ғазалларидаги тасаввуфий талқинларда Навоийнинг адабий таъсири масаласига тўхталмоқчимиз.

Огаҳий тасаввуфни инсон руҳий-маънавий камолотининг асосий воситаси, бош идеал ғоя сифатида қабул қилиб, уни қизғин тарғиб этган шоирдир. Инчунун, зуҳд аҳлига зоҳид, таваккул соҳибларига мутавакқил,

маърифат арбобларига ориф дейиларкан¹, Огаҳийни ҳам ориф – шоир, дея эътироф этишга тўла ҳақлимиз.

«Таъвиз ул-ошиқин» девонининг тузилиши ҳам Навоий девонлари тузилишини эслатади: Аввал Парвардигор ҳамди, кейин эса Пайғамбар (сав) наъти, ундан кейин орифона ғазаллар, сўнгра ошиқона ғазаллар келтирилган. Бундан ташқари, девон ичидаги ҳар бир харф билан бошланадиган ғазалларнинг биринчиси тасаввуфий – орифона ғазал экани ҳам Навоий анъаналарининг кўринишидир. Шунини ҳам эътиборга олиш керакки, ҳамд ва наът ғазаллар шунчаки Аллоҳ азамати ва Муҳаммад (сав) таърифидан иборат эмас. Бу ғазалларда тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд ғоялари акс этган, яъни одам ва олам бирлиги, олам ашёлари, одам қалбида Аллоҳ нурининг тажалли этиши санъаткорона тасвирланган.

Навоийнинг тасаввуфий талқинлари кўпроқ ошиқона руҳда баён этилса, Огаҳийнинг сўфиёна мушоҳадаларида панд-насихат руҳи устуворлик килади. Шу сабабли ҳам, Огаҳийнинг тасаввуфий талқинлари билан танишар эканмиз, кўз ўнгимизда тасаввуфни теран идрок этган, тариқат мақомотларини, аввало, ўзи аниқ ва тиниқ тушунган, қолаверса, ўзгаларга ҳам унинг сирларини уқтираётган донишманд – мураббий, ориф сиймоси гавдаланади. Огаҳий нафақат бадий маҳорат масаласида ёхуд новаторлик бобида, балки сўфиёна ғоялар талқинида ҳам Навоийга маслакдош.

Ушбу фикримизни янада ойдинлаштириш мақсадида эътиборингизни куйидаги таҳлилларга қаратамиз. Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидаги ғазалларнинг бирида шундай байт бор:

Фақр эрур бир лафзу шарҳи ёзилур юз минг китоб,

Не учунким, хуш келур айтурда итноби анинг².

Маълумки, фақр – тариқатнинг мақомларидан бири. Бу мақом солиқдан беҳад машаққатни, риёзатни талаб этади. Фақр – дунё ноз-

¹ Иброҳим Ҳаққул Тасаввуф сабоқлари – Бухоро. 2000. 142 б. Б.30

² Алишер Навоий Наводир уш-шабоб. -Т.: Уздавнашр. 1963 й. 425-б. Навоийнинг навбатдаги байтлари ҳам шу нашрдан олинган.

неъматларидан кечиш, моддий муҳтожликни енгиб, маънавий бойиш, рухни бойитишдир.

Бундан ташқари, байтда фақр деб, умуман, тарикатни, яъни тасаввуфни ҳам назарда тутилаётир. Негаки, тасаввуф сўзи биргина сўз, аммо унинг маъно – мантиғи, моҳияти, ойину арконлари, силсиласининг шарҳи юз минглаб китобларга жо бўлади. Навоий таъбири билан айтганда, унинг номини ҳам хуш айгилиши бежиз эмас. Чунки сўфийлик – софлик, бегуборлик, ҳам зоҳиран, ҳам ботинан покликни тарғиб этиш.

Навоийнинг ушбу қарашлари Огаҳийнинг куйидаги байтида яна-да ривожлантирилган.

*Фақр заҳри зоҳиран гар бас очигдур, энг кўнгул,
Лек они билгил ҳақиқатда чучук, аммо на талх¹.*

Огаҳийча, фақр мақомининг, ёки кенгроқ оладиган бўлсак, тарикатнинг азоби-ю машаққатлари заҳри котилдай талх туюлгани билан, аслида, бу азобу риёзатлар ширин ва тотлидир. Навоий ҳазратлари таъкидлаганларидек, сабр аччиқ, аммо меваси ширин...

Навоий:

*Аҳли айш олтун аёқ софин ичиб, кийдинг ҳарир,
Ким сафоли фақр дурди басдурур шоле манго (12-бет).*

Огаҳий:

*Энг гани, ҳалвони таъриф этмаким, фақр аҳлига,
Тортибон меҳнат топиб эрмас еган нондин лазиз (62-бет).*

Пайғамбаримиз Расули Акрам (с.а.в)нинг: «Тангри сизларнинг ташки кўринишингиз ёки молу давлатингизга эмас, балки дилларингизга ва ишларингизга караб баҳо беради», – дея, эзгуликка далолат қилувчи ҳадиси муборақлари мавжуд.

Оламнинг ўткинчи хавасларига берилиш, нафсга мағлуб бўлиш, натижада фақатгина зоҳирий гўзалликнинг асирига айланиш сўфий учун

¹ Муҳаммадризо Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. 1 жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат. 1971 й. 391-б, Б: 117. Огаҳийнинг навбатдаги байтлари ҳам шу асаридан олинган.

улкан фожа. Шундан келиб чиқиб, Навойнинг лирик қаҳрамони «Олтун аёк софин ичиб», кимматбаҳо ҳарир кийгандан кўра, «сафоли фақр дурди» ва эғнидаги шол (сўфийлар ҳарқаси)га каноат қилади.

Айни фикрлардан таъсирланган Огаҳий лирик қаҳрамони ғани (бой – бадавлат кишилар) ахлини меҳнатсиз, беранж топилган ҳалвонинг мазасини таърифламасликка чақиради. Чунки бу ҳалвонинг таъми фақр – тариқат ахли учун ранжу алам, энг асосийси, ҳалол меҳнат эвазига топилган нон мазасидан тотли эмас. Шу ўринда Шайх Муҳаммад Нуруллоҳ (қаддасаллоху сиррахул-алий)нинг гўзал бир сўзларини келтирамиз, яъни: «Дунёни кўр, сайр қил, ичига Кир, аммо дунё сенинг ичинга кирмасин»¹.

Навойнинг солиқ образи пири дайру муғбачадан олислашни, йирик кетишни истамайди, чунки улардан айро тушиш – Ҳақ йўлини йўқотиш. Уларга яқин бориш, ёнида бўлиш – рухий-маънавий юксалиш, демак:

Нечун йироқ бўлоли пири дайру муғбачадин,

Навоиё, чу аларнинг муриду бандасибиз (124-бет).

Бу фикр Огаҳийда куйидагича давом эттирилади:

Гоҳ пири дайрнинг ўнгил муборак илгини,

Гоҳ соқийнинг қўлида соғари саршорин ўн (116-бет).

Нечун Огаҳийнинг солиқ образи Пири комилининг илгини, унинг қўлидаги май тўла қадахни ўпмоқчи, кўзига тўтиё килмоқчи? Негаки, пири муришиднинг ҳар бир сўзи, лутфи, назари солиқ йўлини яна-да ёритади, чароғонлаштиради. «Май тўла қадах» («соғари саршор») – солиқ баҳраманд бўлувчи – Оллоҳ ишки, илоҳий муҳаббат эрур. Илло, «уни нўш этмай туриб» (Оллоҳга бўлган муҳаббатни калбга, руҳга жо этмай туриб), сайру сулукни ихтиёр этиб бўлмайди.

Навойнинг ҳам, Огаҳийнинг ҳам бу талқинларида тариқатдаги фано фиш-шайх ходисоти акс этган, дейиш мумкин.

Фано фиш-шайх – муриднинг ўз шайхини чин дилдан, самимий бир тарзда севиши, ҳамиша уни ўйлаши, ул муборак зотнинг ёнида юргандай

¹ Умар Форук Саййидо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари - Т.: Мовароуннахр. 2000 88-б Б:63.

ҳаракат этишидир. Бора-бора шундай ҳолга келадики, мурид ўзини доимо шайхининг ёнида ҳис қилади. Мен унинг ёнидаман, у ҳам менинг ёнимда, мен ибодатимга кўпроқ диққат қилмоғим лозим, яна ҳам муқаммалроқ ибодат этмоғим лозим, зикрларимга, аврод (дуо, тасбеҳ, зикрлар)га жиддийроқ боғланишим лозим, деган тушунчага келади.

Огаҳий ғазалиётида Навоийнинг адабий таъсиридан юзага келган тасаввуфий талқинларни кўплаб учратамиз. Ҳатто, унинг айрим орифона ғазаллари Навоийнинг сўфиёна ғояларининг узвий давоми сифатида майдонга келган. Жумладан, Огаҳийнинг «Айшу роҳат истар эрсанг» ғазалини Навоийнинг «Эйки, файз истарсен ўзни сарвдек озода эт» ғазали таъсирида яратилган, десак янглишмаймиз. Ҳар икки ғазал ҳам тасаввуфнинг зарур шартлари ва талабларини қамраб олганлиги билан характерланади. Мисол тариқасида, ўзаро биттадан байтларни солиштириб кўрайлик.

Навоий:

*Кўмган ўлғойсен, бошингни бир овуч тош остида,
Толжингга зийнат агар лаъли дуру бежода эт.*

Огаҳий:

*Ишрати дунё эрур андуҳи уқбо мужиби,
Орзуи жони шоду хотири хуррамдин ўт.*

Навоий фикрича, агар киши ўз тожини лаъл ва дурлар билан безар экан, бу билан у шодланмаслиги керак, аксинча, бошини бир ховуч тош остига кўмилганлигидан надоматга тушмоғи керак. Чиндан-да, дуру жавоҳирлар курук тошлиқдан бошқага ярамайди. Қолаверса, инсон маънавий олами бу билан бойимайди. Билъакс, сийму зар йиғишга ружу кўйган инсон маънавий-руҳий тубанлик сари юз буради.

Айни эътирофнинг янада теран талқинларини Огаҳийда ҳам кўраимиз. Унингча, ўткинчи дунёнинг айш-ишрати, хаваси боқий оламнинг чексиз азоблари-ю, кулфатларига сабабчидир. Шунинг учун, жоннинг (албатта, бу ерда фақатгина танннинг роҳати, рухнинг эмас) шоду хуррамлигидан, ишратидан воз кечмоқ ва бако олами сари юзланиб, рух таловатини

таъминлаш афзал. Чунки инсон табиати икки асос – рухий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлакши жисм талаблари кучайса, у хирс ва шахват, ҳаёвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равишда рухий-маънавий эҳтиёжларини кондириб бориши, шу жихатни тарбиялашга бел боғлаши даркор¹.

Ана шу рухий-маънавий эҳтиёжларни эса фақатгина тариқат асоси бўлмиш илм-маърифат, ирфон ҳисобига кондириб бориш ва бунинг натижасида комиллик сари уруж этиш мумкин.

Хулоса шуки, Огаҳийнинг тасаввуфий талқинларида Навоийнинг адабий таъсири беҳад катта. Огаҳий – тариқат ғояларининг юксак рухий-маънавий, ахлоқий-таълимий аҳамият касб этишида, ягона умуминсоний ғоя, маслак сифатида тараккий топишида улкан ҳисса қўшган маҳоратли ижодкорлардан бири.

Огаҳий – тасаввуфнинг шунчаки тарғиботчиси эмас, балки унинг ички, айна пайтда, буюк таъсирини инсонлар қалби, онги ва руҳиятига сингдира олган сўз санъаткоридир.

Мўминжон СИДДИҚОВ

НАВОИЙНИНГ АЙРИМ ҲИКОЯТЛАРИ ГЕНЕЗИСИГА ДОИР БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Ҳикоя (ҳикоят)² жанри мумтоз адабиётнинг бошқа жанрлари қатори адабий аънаналар ҳамда адабий таъсир нағижаси ўлароқ Алишер Навоий ижодида ўзининг юкори чўққисига кўтарилган. Мутафаккир шоирнинг эпик шеърляти, бадий ва илмий насрида мазкур кичик жанрнинг турфа кўринишлари кўп учрайди. Булар, ўз-ўзидан, мавзу катламларининг турли-туманлиги, шаклий даражаланишининг хилма-хиллиги, поэтик жихатдан мукамаллиги билан эътиборни тортади.

¹ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. 1 китоб – Т.: Езувчи. 1996 й. 270-б Б. 167.

² Биз, бу ўринда ўтмиш ва бугунги адабиётшунослигимизда мазкур жанрни ҳикоят ёхуд ҳикоя деб номланишларига муносабат билдирмокчи эмасмиз. Аслида бу атамаларни ёндош қўллаш моляятни ўзгартирмайди Чунки бугунги ҳикоячилик ўтмиш ҳикоятчилигининг тадрижий такомил топган ва замонага мослашган кўриниши, холос. – М.С

Кузатишлар шундан далолат берадики, шоир бирор бир хикояни алоҳида бир жанр сифатида тақдим этмаган. Шайх Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон», Хожанинг «Мифтоҳ ул-адл», «Гулзор» ва бошқа шу каби битиклар фақат хикоялар мажмуасидан иборатлиги маълум. Бирок, ҳазрат Навоий хикояларни аниқ бир ижтимоий ва илмий фикрларига иллюстрация (илова) қилиб келтирган. Муайян асарларидаги «...олға сурилаётган бош ғояни чуқурроқ очиш, асосий мақсадни ўқувчиларга ёрқинроқ намоиш этиш мақсадида илова, хикоят ва масалларда ҳам, хикмат ва тамсилларда ҳам шу етакчи мотивларнинг муъжаз бадий ифодасини қўрамиз. Бу намуналар, айни замонда, улкан шоир истеъдодининг яна бир қиррасини равшан намоён этади, яъни Навоийни мохир хикоянавис сифатида характерлайди»¹.

Манбаларда берилишича, хикоя жанрининг канорасини белгилаб берувчи маълум бир чегаралар мавжуд. Хусусан, хикоя бадий жанр сифатида тадрижий такомил топиб, бошқа эпик жанрлар доирасида устувор аҳамиятга молик бўлиши учун тўрт хусусиятни ўзида мужассам этмоғи даркор. Булар: а) мустақил асар мақомига эришиши; б) қарор топган анъаналар таъсирида такомил йўлларини босиб ўтган бўлиши; в) қаҳрамонлар тимсоли ва характери шаклланганлиги, асарда унинг марказий ўринни тутиши; г) яхлит асар сифатида алоҳида поэтикага эга бўлиши. Агар ана шу белгилар мазкур кичик жанрда намоён бўлса, унинг бадий ва ижтимоий вазифаси тўқис юзага келади. Яна шуни қўшимча қилиш жоизки, «хикоянинг асосий хусусиятларидан бири бой ва ранг-баранг воқеалар оқимидан энг асосий моментларнинг танлаб олинишидир. Лекин у умумий ҳаёт оқимидан юлиб олинган эпизод эмас. Хикоя бошлангунча ва у тугагандан сўнгги қаҳрамон характери китобхонга қоронғу бўлиб қолади, дегувчи айрим танқидчилар фикрида жон бўлса-да, бу фикр жанр хусусиятларидан бирини маълум даражада тўғри деб қабул қилишга асос бўлмайди. Чунки хикоя шундай жанрки, унинг айрим нурдай тиник ва ўткир штрих, деталларидан қаҳрамоннинг хикоя бошлангунча ва ундан

¹ Абдуғафуров А. Шеърый хикоят ва масалларда ҳам... «Шарк юлдузи» журн., 1983, 4-сон, 157-б.

сўнги характери ва тақдири ҳақида тасаввур ола билиш мумкин. Шу жиҳатдан ҳикоя китобхоннинг ўзини ҳам қаҳрамонлардан бирига айлантирадиган, ундан мушоҳадакорликни талаб қиладиган¹, ўз фантазияси билан керак ўринларни тўлдиришни тақозо қиладиган жанрлардан биридир, дейиш мумкин»¹.

Ҳикоянинг қандай шаклда (шеърӣй ёки насрий) бўлиши ҳал қилувчи аҳамият касб этмайди. Гарчи бугунги тасаввурлар «ҳикоя» атамасини «новелла», «рассказ» доирасида тушунишга йўналтирса-да, ўтмишда бу белги бирламчи хусусият бўлиб қолмаган. Ҳатто «Гулистон», «Мифтоҳ ул-адл»даги ҳикоялар насрий усулда битилган бўлса ҳам, адибнинг муайян бир ҳикоя орқали демоқчи бўлган фикри назмда (фард, рубоӣй, китъа ва ҳоказо) ҳавола этилган. Бинобарин, ҳикоянинг шеърӣй ёхуд насрий бўлиши хусусида аниқ рецепт берилиши мумкин эмас.

Мозийга назар ташланса, туркий ҳикоячилик насрдан бошланмаганмикан, деб ўйлаб қолади киши. Чунки Тунюкук, Билга қоон, Култегин битикларини ҳикоянинг илк кўринишлари сифатида қабул қилиш мумкин. Йўллик тигин тарафидан тош ёки мәрмарга ўйиб битилган мазкурлар ҳажман у қадар катта эмас (70-80 сатр), ундаги қаҳрамонларни ҳам кўп сонли деб бўлмайди, бадийликдан кўра баёнлаш етакчилик қилади. Буларга қўшимча тарзда тош битиклар туркий давлатчиликнинг илк солномалари бўлганлиги, уларда хронология бирламчи режада турганлиги, бадийлик унсурлари етакчи бўлмаганлиги буларни ҳикоя деб аташга тўсқинлик қилиб туради. Аммо Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» (XI аср) асарида «ҳикоя» ва «эртак» маъносида «этуқ» ҳамда «утқунч» атамаларини ёндош қўллагани ҳам ҳақиқат². Шуниси ҳам борки, Маҳмуд Кошғарий уларнинг назмда ёки насрда ёзилиши ҳақида ҳеч нарса демаган. Агар биз И.В.Стеблеванинг тўртлик шакллари ҳақида гапириб³, унинг туркий тиллар қадимий адабиёти учун кенг тарқалган ва қабул қилинган жанр эканлиги

¹ Адабий турлар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид). Уч жилдлик. I жилд. Эпос. Т. «Фан» 1991. 67-б.

² Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. Уч томлик I том. - Т.: Фан. 1960. 98-175-бетлар.

³ Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. - М.: «Наука». 1965, -стр.71-95

тўғрисидаги фикрларини назарда тутсак, унда этукнинг ҳам, уткунчининг ҳам шеърий ҳикоялар бўлганлигини тахмин кила оламиз¹.

Назмий ҳикоячилик ёзма адабиётда «Кутадғу билик»дан бошланганлиги маълум. Рабғузий эса туркий насрий ҳикоячиликнинг таъмал тошини кўйган, десак хато бўлмайди. Унинг қиссаларига илова қилинган ҳикоялар мазкур жанрнинг назарий талабларига жавоб бера олади: уларда бир йўналишдаги сюжет, шаклланган қаҳрамон, диалог ва монолог, ўзига хос поэтика, ечимдан намоён бўлган ибрат-хулоса ҳам мавжуд. Рабғузий истеъмолга олиб кирган насрий ҳикоячилик Навойгача анча оқсаган. Бу даврда маснавий-ҳикоячилик етакчи бўлганлигини кузатиш мумкин. Чунки «маснавийда янги ўй ва туйғулар равон куйланади... маснавий шакли лирик-эпик асарга ўнғай, шакли содда, хашамсиз. Бу шакл, хусусан, эпос учун хосдир»². Навой адабий жанрлар ичида маснавийни «барчадин хўби», «васеъ майдон» (кенг майдон) деб атаган. Зеро, маснавий турли-туман фикр ва ҳаёт ходисаларидан келиб чиқадиган мушоҳадаларни батафсил ва кенг, образлар орқали ифода этишда ижодкор учун етарли имкониятларни юзага келтиради. Маснавийнинг ана шундай кенг имкониятлари туфайли қанча шоир бу майдонга қадам қўймасин, ҳеч бири иккинчисини такрорламайди, балки ўз маҳорати ва қобилиятини намоён этира олади (Вусъатида юз ўлса маъракагир, Кўргузур санъатин бори бир-бир). Яна, Навой маснавийни бошқа адабий жанрларга нисбатан «ўзга оламдурур»:

Вале маснавий ўзга оламдурур,

Ки таъбиға холо мусалламдурур.-

дея алоҳида таъкидлаган. Устоз Б.Валихўжаев буларга қўшимча қилиб, маснавийда ёзилган кичик қиссаларни «ҳикоя» деб аташни таклиф қилган ва, бизнингча, бунда жуда тўғри ҳукми ҳавола этган³. Дарҳақиқат, маснавий алоҳида жанр эса-да, унинг шакли ҳикоя учун хос ва мос келади. Шарҳ ҳикоячилигида маснавий-ҳикоя аъъана тусини олгани туфайли Навойнинг

¹ Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т. «Фан», 1974, 6-7-бетлар.

² Адабий туғилар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид). Уч жилдлик II жилд. –Т.: «Фан», 1992,199-бет.

³ Б.Валихўжаев. Ушш асар. 27,77-бетлар.

«Ҳайрат ул-аброр», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий», «Лисон ут-тайр» дostonларида бир қатор ҳикоялар берилган. Янаям аниқроғи, маснавий – дoston таркибида маснавий-ҳикоя учрайди, яъни ушбу дostonларнинг умумкомпозициясида «ҳикоя ичида ҳикоя» усули етакчилик қилади ва дostonлар сюжетининг бадий баёни давомида етакчи мазмунга мос изчилликда, айтилмоқчи бўлган фикрни маромига етказиш, асарнинг ўқишлилигини ошириш мақсадида жойлаштирилган. Аслида ҳам, “хамосий” (“эпик”) шеърлар бирор-бир миллатнинг афсонавий даврлари, бир неча авлоднинг узок тарихий замонлар давомидаги жанглари, қахрамонликлари ҳақида ҳикоя қилади... хамосий шеър «у» ва «сен»дан сўйлайди. Шунинг учун хамосий шеърда шоирнинг ички кечинмалари ва руҳий изтироблари фақатгина эпик асарнинг хошиясида истисно тариқасида ёхуд «лирик чекиниш» орқали баён этилиши мумкин. Эпик шеърда шоирнинг маҳорати мавжуд ривоятларни муайян бир тартибда, мазмун ва шоирона бир тарзда баён этишида намоён бўлади»¹. «Ҳайрат ул-аброр», «Садди Искандарий», «Лисон ут-тайр» дostonларидаги ҳикоятлар беистисно ўз мазмуни ва ички структурасига, образлари ва ечимига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири кичик тугал асар даражасига кўтарилган; илова этилган боб-мақолатларидан (шартли равишда) ажратиб олинганида ҳам улар маълум ғоявий эстетик ва ахлоқий-тарбиявий вазифани ўтайверади. Аммо, бу таъкид ҳикоятларнинг, умуман, дoston, хусусан, боб-мақолотлар контексти билан мустаҳкам мантиқий алоқасини инкор этмайди. Чиндан ҳам муаллиф дostonнинг дуч келган жойига бу «мустақил», «тайёр» асарларини кистириб юбораверган, дейиш хато бўлади. Ҳикоят муайян дoston композицияси билан бирикиб, умуммазмун билан бевосита алоқага киришадди, уни изоҳлайди, тўлдиради².

«Ҳайрат ул-аброр»да 20 та мақолат баробар 20 та ҳикоят мавжуд, деб кифояланиш у қадар тўғрига ўхшамайди. Навоийнинг ҳикоябop материални ҳатто наът, ҳайратлар ичига ҳам сингдириб юборгани кузатилади.

¹ Доктор Такий Пурномдориён. Мавлавий шеърятда «мен»даги «мен»лик ва матндаги ноанъанавийлик. - «Сино» журн., 2001. 1-сон, 3-б.

² Абдуғафуров А. Ўша мақола. 157-б.

Достоннинг 63-боби «Ул кул хикоятиким, аёғи тойилиб, оёғлик ошини шохнинг боши косасига урди ва карамлиғ шох олдида ўз ошин пишурди», дея сарлавҳаланганлиги буни далиллайди.

Соқий, олиб кел тўла паймонае,

Йўқ ғалат эттим, тўла хумхонае.

То ани кўп-кўп олибон сипқорай,

Кўп-кўп ичиб, бир дам ўзумдин борай¹.

Байтлардан маълум бўладики, Навоий достонни ёзиш давомида турли хил масалалар борасида кўп сўз юритади. У мушоҳадалар ва воқеалар гирдобига шу қадар чуқур шўнғийдики, энди буларнинг жами бирикиб, уни афтода бир ҳолга солиб қўяди. Шоир дунё ишлари ва чигалликларидан мутаассир бўлади. Шу сабабдан «кўп-кўп ичиб ўзумни унутай» демоқдан мақсад, аслида, кейинги достонга қадам қўйишгина бўлмай, бу ёруғ оламнинг кирдикорлари шу қадар кўпки, уларнинг барчасига жавоб топиш учун бир инсоннинг умри камлик қилади, дейишлик.

Достонда 25 та лирик чекиниш мавжуд ва буларнинг аксарияти хикоялар сўнгида берилган. Ҳикояларнинг катта қисми Навоийгача ҳам оғзаки ва ёзма адабиётда бўлган.

Иккинчи мақолот Ислом бобида бўлиб, бунга «Иброҳим Адҳамнинг Каъбага намоз била борғони ва Робийаи Адавийага Каъбанинг ниёз била келғони», деб сарлавҳаланган хикоя илова қилинган. Мазкур хикоя Фаридуддин Атторнинг машҳур «Тазкират ул-авлиё»сида ҳам учрайди. Фаридуддин Аттор хикоя қилишича, Иброҳим Адҳам, раҳматуллоҳи алайҳ, ўн тўрт йилда зўрға Каъбаи шарифга етиб борди. Йўлда борар экан, ҳар қаламда икки рақъат намоз ўқир эрди. Чун Каъбага етди, қарасаки, Каъба ўз ўрнида йўқ...

Навоийда Иброҳим Адҳам ва Робийага оид хикоя жуда қисқа, атиги 20 байт. Навоий келтирган хикоя Аттор хикоясининг назмий кўриниши, холос.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 7-жилд. – Т.: Фан, 1991. 344-б. (Бундан кейин. ишчамлаштириб, жилди ва саҳифаларини кайд этиб борамиз. – М.С.)

Факат унда эпилог ва ҳикоядан келиб чиқадиган хулоса – ечим тўқис.

Чунончи хикоя экспозицияси «Ҳайрат ул-аброр»да шундай берилади:

*Бўлди мусаллони солиб ташдасоз,
Ҳар қадам айлаб ики ракъат намоз.
Қолди бу йўл қатъида ўн тўрт йил,
Мадҳига ҳар қору гияҳ чекти тил.
Макка тавофига чу қилди киром,
Йўқ эди ўз ўрнида байт ул-ҳаром¹.*

Фаридуддин Атторда Иброҳим Адҳам ва Робийа диалоги бир ўринда берилади. Навоийда эса Робийа икки ўринда сўзлайди. Дастлабки ҳолатда Иброҳим Адҳамнинг «Мен ўн тўрт йил ҳар қадамда икки ракъат намоз ўқиб келдим», деган миннатига (Маннонлик, фақат Аллоҳга хослигига ишорат бор бу ўринда) Робийа бир оз истехзо билан кўполроқ жавоб қилади:

*Робийа деди ангаким: «Қилма зўр,
Шўр сенингдур бори оламда бил.
Бодия қатъи учун ўн тўрт йил²...*

Атторда тасаввуфий моҳият етарлича очилмай қолгандек таассурот пайдо бўлади. Асосий эътибор, гўё шариятга қаратилгандай. Навоий шу моҳиятни бениҳоя усталик ва нозиклик билан тўлдиради, «ниёзу фано» мақсаднинг асоси бўлганидагина Ҳаққа етишиш мумкинлиги айтилади. Бу Навоий томонидан Робийага берилган иккинчи сўз – Иброҳим Адҳамнинг “кўзини очиш” учун берилган имконият саналади:

*Деди Бироҳимки: «Эй покрав,
Балки малак хайлидек афлок рав.
Недин экин буки манга етти ранж,
Мен чекибон ранжу санга бўлди ганж».
Робийа деди анга: «Огоҳ бўл,
Ким неча йил бодияда борча йўл.*

¹ 17-жилд. 118-бет.

² Ҷша жилд. 120-бет.

*Бўлди ишинг арзи намоз айламак,
Шева манга арзи ниёз айламак.
Сенга самар Ёрди намозу риё,
Бизга бу бар берди ниёзу фано¹.*

Шарқда саховат, карампешалик ва очиқ кўнгилликнинг тимсолига айланган Ҳотам Тойи хақида кўплаб хикоялар яратилган. Низомийнинг «Махзан ул-асрор»идаги Ҳотам Тойи хақидаги хикоятни Ҳайдар Хоразмий «Гулшанул-асрор»ига эркин таржима тарзида киритган. Айни чоғда, Ҳайдар Хоразмий хикоятга Низомийга қараганда бошқачароқ ёндашади, сахийликни, карамни мақтайди, ҳасислик ва бахилликни қоралайди; бахилликдан озод бўлган камбағални (муфлисни) бахил давлатманддан устун қўяди. Саъдий «Гулистон»идаги Ҳотам Тойи ва ўтинчи чол хақидаги насрий хикоятни Сайфи Саройи «Гулистони бит-туркий»га тўқис таржима қилиб киритган. Навоий ушбу хикояни «Ҳайрат ул-аброр»нинг бешинчи мақолоти «Карам боби»га илова қилади. Навоий келтирган бу хикоя ҳам катта эмас. Асосий воқелик 19 байтда очилади. Кейинги уч байт лирик чекиниш – «киссадан хисса» мазмунида. Хикоятда шоир маҳорат билан шундай бир ҳаётий лавҳани яратадики, унда Шарқ халқлари орасида қадим-қадимдан ҳиммат ва саховатнинг, шафқат ва очиқкўнгилликнинг юксак рамзи ҳисобланган Ҳотам Тойи ўз саховатидан оддий ўтинчи чолнинг ҳиммати баланд эканлигини тасдиқловчи воқеани ёдга олади. Ҳотамнинг яқинларидан бири «Бу ёруғ оламда сендан ҳам карампеша топиладими?» деган саволига ўзи ва бир бурда нонни ҳалол меҳнати ва пешона тери билан топиб ейишни афзал билган ўтинчи чол ўртасидаги мулоқотни мисол қилиб келтиради ва ўтинчи чол менадан-да саховатли, деган хулосани айтади. Ва донишманд чолнинг ушбу сўзлари Ҳотамни лол қолдирганини таъкидлайди:

*Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки биров берса ганж².*

¹ Ўша жойда. 120-бст

² Ўша жойда. 153-бст

«Кутадғу билик»да шундай эпизод бор: Кунтуғди Ўгдүлмиш орқали Ўзғурмишни саройга таклиф этганда дарвеш подшонинг таклифни катъиян рад этади. Кунтуғди таклифини қайта-қайта етказгач, Ўзғурмиш унга тўрт шарт қўяди: қарилек билмас ёшлик, поёни йўқ бойлик, ҳеч путур етмас соғлик ва ўлими йўқ ҳаёт. Бу сайёр сюжет. Бу – ўрта асрларда бутун Шарқда, кейинчалик эса Ғарбда ҳам машҳур бўлган ғоя. Навоий айна шу ҳикояни «Садди Искандарий»да келтиради. Ўз мазмунига кўра фалсафий-ижтимоий моҳият касб этган мазкур ҳикоятда жаҳонгир Искандарнинг таркидунё қилган дарвеш билан мулоқоти баён қилинади. Шоҳу гадо тенглиги ҳақидаги асрлар бўйи илгари суриб келинган тезис шоир қузатган асосий мақсад ҳисобланади: Искандар ўзи забт этган юртларнинг бирига халок бўлган ҳукмдор ўрнига лойиқ номзод ахтаради ва унда дунё ташвишларидан узлатга чекиниб, қабристонни макон тутган дарвеш ҳақида хабар етказадилар. Уни ўз ҳузурига келтиришни буюради. Донишманд дарвеш икки бош суякни кўтариб келади. Искандар бунинг сабабини сўраганида дарвеш қуйидагича жавоб беради:

Деди: «ғўрлардин қилурда гузар,

Неча бу сўнгақларга солдим назар.

Замиримга лекин ниҳон қолди бу

Ки, шоҳнинг қаюдур, гадонинг қаю?

Чу ўлганда бирдур бу икки матоъ,

Тирикликда невчун қилурлар низо?»¹

«Кутадғу билиг»даги бу ҳикоят «Садди Искандарий»да бир қадар ривожлантирилган, кенгайтирилган, айрим кичик фабулалар, янги диалоглар билан бойитилгани ҳолда келтирилади.

Хуллас, Навоий ҳикоятлари мавзу кўлами, фикрий барқамоллиги билан асрлар оша ўқувчиларнинг эътирофига сазовор бўлиб келмоқда. Бу ҳикояларнинг катта қисми Шарқ маънавияти хазинасида ўз ўрни ва моҳияти билан яшаб келади. Мутафаккир шоир бу ҳикояларнинг оддий такрорловчиси

¹ Алишер Навоий. МАТ 11-жилд. – Т.: Фан, 1994. 287-бет.

эмас, балки уларни ўз замонасининг умуминсоний маромларига мувофиқлаштирган, анъана ва ўзаро таъсир йўлидан бориб, айримларида ноанъанавий мезонларни кашф этган. Бир қатор ҳикоялар эса буюк шёир тафаккурининг мевалари сифатида адабиёт учун янгилик тусини олган. Оғзаки ижод ва салафларидан озикланиб такомил топган ҳикояларида ҳам, ўзи яратган манзумларида ҳам шоир маҳоратининг юксак кўринишлари намоён бўлаверади. Кузатишларимизнинг итмоми-хотимаси шуки, шоир ҳикояларининг сарчашмалари нақадар чуқур ва серқатлам, кенг қамровли бўлиши билан бирга, Навоий қалами кудрати боис улар абадийт саҳифаларига муҳрланган. Ва улар, сўзсиз, ҳаётий ўғит-сабоқлари ва ғоявий-бадий-эстетик маъно-моҳиятлари билан ўқувчилар қалбини мудом мунаввар этиб, уларни эзгу мақсадлар сари етаклаб бораверади...

Иноятулла СУВОНҚУЛОВ

НАВОЙ ВА МЕЪМОРЧИЛИК

Навоийнинг меъморчилик ва санъатга бўлган қизиқиши унинг Самарқанддалигидаёқ сезилган эди. Унинг Самарқанддаги қадамжолар: Регистон майдонидаги ансамбль (Улуғбек мадрасаси ва хонақохи, Улуғбек карвонсаройи), Темурнинг Жомеъ масжиди, Шохизинда ансамбли, Бибихоним мадрасаси, Фазлуллоҳ Абуллайс мадрасаси ва маҳалласи, Фирузабог бинолари, Улуғбек расадхонаси, Кўҳак (Чўпонота тепалиги), Кониғил ва бошқа қатор зийнатли, дилкушо манзиллар шоир қалбидан ўчмас жой олади. У Самарқандни «Самарқанди фирдавсмонанд» деб таърифлайди. Шоир 1465 йил бу ерга келганида Улуғбек, Фазлуллоҳ Абуллайс, Аҳмад Хожибекнинг мунаққаш мадрасаларидан, «Жаҳон ичра, яна бир осмон» шаклидаги Улуғбек расадхонасидан ибратли сабоқлар олган.

Шунингдек, у Самарқандда фалакиётшунослик, математика, хикматшунослик, муҳандислик ва бошқалар илмини атрофлича ўрганди. Айни пайтда Самарқанд ва Маворуннаҳрнинг машҳур обидалари, гўзал манзараларига ўз муносабатини билдиради. Чунончи, бир ўринда Зарафшон

киргоғидаги банд «Тўпа» - тепалик (Чўпонота тепалиги)ни ошиқнинг бошига, Зарафшон дарёсининг оқимини эса ошиқнинг кўз ёшига ўхшатади:

Ҳамул лўпа олдин андоқ оқар,

Ки ошиқ бошу ашки дер, ким боқар?

Ўша даврларда теурийлар фахри бўлган Самарканд Теуур ва Улуғбек даврида барпо этилган меъморчилик ва боғ-истиरोхатчилик санъати намуналари билан жаҳонга машҳур эди. Навоий асарларида («Фарход ва Ширин», «Сабаъи сайёр») ва кейинчалик Ҳиротдаги ижодий фаолиятида ҳам Самарканд ва Хуросон меъморчилик санъатининг энг яхши намуналарини бадиийлаштириб, жонли образларда кўрсатишга ҳаракат қилди.

Алишер Навоий Ҳиротда мансабдорлик (вазирлик) йилларида бутун кучини эл-юрт учун хизмат қилишга, ҳунар аҳли ва ҳакимларнинг ишини халқ фаровонлигига қаратди. Ўша кезларда Навоий «Фукаро ва дарвишларнинг фаровонлиги, ғариб ҳамда мусофирларнинг фароғати учун» Хуросон музофотида кўплаб бино иншоотлари, хонақоҳ ва масжидлар, мадраса ва карвонсаройлар, ҳаммому работлар, ҳовуз ва кўприклар қурдирган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган баъзи иморатларнинг аниқ тафсилотларини келтиради. Улар орасида 52 работ, 19 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва бошқа бир қанча хайрли иморат, иншоотлар бор. Работлар чўл ва сувсиз биёбонлардан ўтувчи узок карвон йўлларида савдогар ва йўловчиларнинг хотиржам тўхтаб дам олишлари учун қурилган бинолар, мусофирхона, бекат ва карвонсаройлар вазифасини бажарган. Улар таркибида меҳмонхона, масжид, дам олиш хоналари ва ҳатто юкхоналар, хайвонларини боғлаш учун ҳовлилар ҳам бўлган. Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ»да ушбу работларни номма-ном санаб ўтади. Инглиз олими Жон Спансер Трименгэмнинг «Ислолда сўфий тарикатлари» китобида ҳаммаси бўлиб 90 та работ қурдирган, деб кўрсатилади.

Хива хони Оллоқулихоннинг (1825-1842) Хуросонга қилган ҳарбий юришларидан бири ҳақида «Сафарнома» асарини ёзган Муҳаммад Назар ибн

Мулло Саидниёз ал-Хивақий Алишер Навоий билан боғлиқ бир фактни баён қилади. Оллоҳқулихон қўшинлари Хуросон йўлида Мир саройига қўнади. «мир саройи сглиғ мавзеким, Султон Ҳусайн Мирзонинг салтанати айёми ва Мир Алишер Астробод мамоликига (мамлакатига) ҳокимлиги хангомида бир саройи дилқушой ва касри араҳафзой бино қилдургон эркан Ҳамул ерга нузули ижлол буюрдилар».

Муаллиф таъкидлаганидек, «дилқушо ва фараҳафзо», яъни кўнгилни шодлантирадиган ва қувончни оширадиган бу сарой Астрободда 1837 йилларда ҳам мукамал сақланганлиги ҳамда унинг Алишер Навоий номи билан боғлиқ ҳолда «Мир саройи» деб аталиши эътиборга лойиқдир.

Навоий Астрободда Жомеъ масжидини ҳам бунёд этади ва бошқа кўпгина ободончилик ишлари билан шуғулланади. Навоий ҳозирги Туркменистонга қаршли Марв (Мари) шаҳрида ҳам «Хусравия» (1476-1477) номли улкан мадраса қурдиради. Шунингдек, Хуросон музофотида бир қанча булоқлар очдириб, каналлар қаздиради, ариқлар олдириб, қакраб ётган ерларга сув чиқаради, ҳовузлар бунёд этиб, қудуқлар қаздиради. Ҳовузлар маҳалла ва гузарлар, масжид ва ҳаммомлар ёнида, зиёратгоҳ мазорлар қошида, қарвон йўллари устида бунёд этилади. Хондамирнинг хабар беришича, улуғ амир қурдирган айрим ҳовуз ва кўприқлар мрамрдан ишланган. Ўша даврда меъморчилигида қурилган ҳовузлар тарихи тўрт ва саккиз бурчакли бўлиб, қирғоқлари тахталар билан обод этилган. Ҳовуз бўйларига мажнунтол ва ғужумлар экилган. Шу билан бирга, Навоий халқпарвар, валий кишиларнинг қабрлари устига ёдгорлиқлар, сағаналар, хонақоҳлар ҳам қурдирган. Улуғ бобомиз халқ орасида машҳур бўлган, лекин жангу жадаллар ва зилзилалар асоратидан талофат кўрган қўхна биноларни қайта тиклаб, таъмир этишдек мураккаб ишларга ҳам қўл уради. Ҳиротдаги XIII аср ёдгорлиги, машҳур Масжиди жомеъининг таъмири ҳақида Хондамир «Хулосат ул-ахбор»да қуйидагича хабар беради: «...Султон Бойқаро хазратларининг дўсти амир Алишернинг равшан хотирига нур сочиб, Ўзининг тамом олий неъмат химматини бу шарафли масжид биносини

янгилаш ва ул ибодатхонанинг асосларини мустаҳкамлашни тезлаштиришга қаратди... 903 йилнинг рамазон ойида (1498 йилнинг апрел-май) биринчи навбатда мақсуранинг қулаб тушган гумбаз ва пештоқини тиклашга амр қилади. Ундан сўнг, тажрибали меъморлар ва диққаткор муҳандисларнинг маслаҳати билан мустаҳкам бўлмаган ул бинони тузатишига ишорат қилди, унинг икки томонига мақсура суфа ва олий даражали айвон қурдирди. Шу жиҳатдан улкан тоқ мустаҳкамланди ва у таърифлаб бўлмайдиган даражада маҳкам бўлди. Ва ул хайр-саховатли бинокор ўша иморат хусусида кўп ғамхўрлиги туфайли, ҳар куни ўша зарофатли жойга ташриф буюрар эди. Кўп кунлар, этагини белига қистириб, ёлланган ишчилар сингари усталарга ғишт узатарди ва бошқа ишлар қиларди. Тез-тез ўша ердаги меъморга, усталар ва қосибларга қимматбаҳо саруполар ва кўп навозиш ва бошқа инъомлар билан хушдилу хурсанд қиларди. Шундай қилиб... уч-тўрт йиллик иш олти ой муддат ичида тамомланди». Шундан сўнг, Мир Алишер Навоий бинога зеб бериш мақсадида таникли муҳандислар, кошинтарошлар, хунарманд наққошлар ва тоштарош усталарни йиғади, Навоий биноларнинг атрофларига, улар ташкил этган меъморий муҳитнинг мазмуни ва манзарасига ҳам катта эътибор берган. Масжидни битирган ва безаган усталар сони қарийб юзта бўлган. Навоий таъмир эттириб, зеб бердирган ушбу Жомеъ масжиди ҳозир ҳам Ҳиротнинг энг гўзал обидаларидан бири ҳисобланади.

Жомеъ масжиди таъмиридан ташқари, Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ»да Навоийнинг Ҳирот ва бошқа шаҳар-кишлоқлардаги 12 та масжидни қайта тузаттирганлиги ҳақида ҳам сўзлайди.

В.Бартольднинг ёзишича, Навоий булардан ташқари бузилган «Қобус» минорасини тузаттирган, шунингдек, Аслонжозиба работини ҳам қайта тиклаган. Ҳиротдаги боёна уйлارни безатишда Навоий меъморларга рангли деразалардан фойдаланишни таклиф қилади.

Мирзо Мухаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» рисоласида кўрсатилишича, «Алишербеқнинг ҳар йилги даромади ўн саккиз минг

«шоҳруҳий» динорни ташкил қилиб, бу маблағнинг барчасини хайрли ишларга сарф қилган». Академик Ботуржон Валихўжаев «Шоирнинг ҳиндистонлик махлислари» («Зарафшон» газетаси, 1985 йил, 9 феврал) мақоласида XVIII асрда ҳиндистонлик Алиқулихон валон Доғистоний (1725-1756)нинг «Риёз аш-шуаро» тазкирасидан қуйидаги парчаларни келтиради: «У (Алишер Навоий) кўп вақтини мадраса, масжид ҳамда турли иморатларни ободонлаштиришга сарф этади». Ўша асарда Навоий тарбиясида 12 мингга яқин мадрасада талабалар, шоирлар, олимлар, музаҳхиблар (зарҳал қилувчи усталар), рассомлар, заргар, дурадгор ва бинокор усталар камолотга етганликлари таъкидланади.

Навоий вазирлик вазифасидан истеъфо бергандан сўнг, дўсти султон Ҳусайн Бойқаро уй-жой, боғ битмоғи учун шаҳар ташқарисидаги хушхаво Инжил канали бўйидан анча ер ва сув ажратиб беради. У ерда Навоий ўзига ҳовли-жой, боғча ва катта кутубхона бунёд этибгина қолмай, айти пайтда бир қанча хайрли қурилишларни ҳам бошлаб юборади. Академик Г.Пугаченкованинг фикрича, бу қурилишларнинг умумий бош режасини Навоийнинг ўзи тақлиф этган бўлиб, қурилиш Ҳиротнинг қатор меъмор, муҳандис, бинокор ва наққошлари томонидан амалга оширилган. Навоийнинг шахсан ўзи иш бошида тургани учун меъморлар ва қурувчилар алоҳида шавқ-завқ билан меҳнат қилишган. Қурувчиларнинг меҳнат ҳақларини тўлашни Навоий шундай олижаноблик ва ҳалоллик билан ташкил эттирганки, қурилиш ишлари жадал суръатлар, мохирлик билан битказилган. Зстан, Хуросонда Навоийдан кўра бинокорроқ одам йўқ эди. Инжил канали бўйида ниҳоятда зеб-зийнатли «Ихлосия» мадрасаси, унинг қаршисида эса ғоят гўзал ва қўрқам қилиб «Халосия» хонақосини солдирди.

Алишер Навоий «Вақфия» асарида бу ҳақда шундай ёзади: «Ихлосия» мадрасаси муқобиласидаким, ...хонақоҳе бино қилилди». Кўриниб турибдики, ҳар иккала бино ҳам Инжил суви бўйида тартиб ва зукколик билан ансамбль услубида бунёд этилган.

Навойи Жомеъ масжидининг жанубий томонидан «Халосия» хонакоси гарбида, Инжил якинига «Шифоия» шифохонасини, унинг каршисида эса «Сафсия» ҳаммоми ва ҳовуз куради. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, жамоа шифохоналарининг қурилиши ўрта асрларда (IX-XI асрлардан бошлаб) нафақат Ҳиротда, Хуросон ва Мавороуннаҳрда, балки Шарқнинг нуфузли шаҳарларида ҳам жуда ривожланган эди. Улар Яқин ва Ўрта Шарқ шаҳарларидан Самарқанд, Марв, Бухоро, кўҳна Урганч, Ҳирот, Ғазна, Рай, Бағдод, Ҳамадон, Исфохон ва шулар каби бошқа шаҳарларда ҳам қурилган. Шифохоналар қурилишига ҳокимлар, улуг зотлар, мансабдорлар, айниқса, ҳакимлар бошу кош бўлганлар. Шарқнинг буюк сиймолари Абу Али Ибн Сино ҳам ўз даврида жамоа шифохоналари қурилишига хизмат қилганлар. Бу анъаналар Навойига ҳам маълум эди. Шифохоналар қошида дорихоналар ҳам ташкил қилиниб, уларда махсус дори тайёрловчилар ишлаб турган. Шунингдек, Навойи қурган шифохонанинг ҳам дорихонаси бўлган бўлиши мумкин, негаки, Хондамир ул шифохона ҳақида гапира туриб «... кишилар зарур дору дармон ҳамда дору ичимликларни ҳамма вақт ўша муборак жойдан топиб келадилар», - деб ёзади.

Захириддин Муҳаммад Бобур Алишер Навойининг «Шифоия» биносини фахр билан тилга олади. Хондамир эса ана шу бинони «Дорушшифо» деб атайти. Мазкур бино «Ихлосия» мадрасасининг рўпарасида бўлган. Гумбази мовий нақшлар билан безалган. Деворлари кизил ғиштдан бўлган. «Бу ниҳоятда покиза жаннат нишон жойнинг ховлисида кавсар мисол хавз ҳам қурилган бўлиб, ховли саҳнига тоғнинг майин шамоли эсиб турган. Унда табиб ва ҳакимлар беморларни даволашдан ташқари, табобат илми билан ҳам шуғулланганлар. Шунинг учун бўлса керак, С.Айний, Олим Шарафиддинов ўз илмий ишларида уни мадраса ҳам деб атайдилар. Академик Бартольд эса уни «Больница» деб ёзади. Ҳозирги тушунча билан айтганда Навойининг «Шифоия» биноси ўша даврдаги бошқа шифохоналардан фарқ қилиб, медицина институти тарзида бўлган. Амир Алишернинг инояти билан ўша даврда Мавлоно Низомиддин Абдулхай

Табиб, Мавлоно Муҳаммад Муъин, Мавлоно Муҳаммад Табиб, Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад табиб Сабзаворий, Мавлоно Дарвишали табиб ва Мавлоно Абдулхай Туний каби машҳур табиблар етишиб чикқанки, улар тиб илмини ривожлантиришда ушбу «Шифоия»да узок вақт фаолият кўрсатганлар. Навоий ўша даврда жамоа ҳаммомларининг халқ саломатлиги ва пилклиги йўлидаги аҳамиятини яхши тушунади, бир талай ҳаммомлар курдиради. Шулардан баъзиларини Хондамир санаб ўтган: «Шифоия» шифохонаси ёнидага ҳаммом, Зиёратгоҳ ҳаммоми, Дараи Занг ҳаммоми, Тувурчи ҳаммоми, Чилдухтарон ҳаммоми, Тарноб ҳаммоми, Пандех ҳаммоми, Файзиобод ҳаммоми, Саъдобод ҳаммоми ва бошқалар.

Навоий даврига қадар ҳам Ҳиротда бир неча жамоа шифохоналари бўлиб, улардан айримлари қаровсиз холга тушиб қолади. Шулардан бири теурийлардан Хуросон ҳукмдори Султон Абу Саиднинг (1459-1469) катта хотини Милкат оғо томонидан шаҳар ичкарасида қурилган Доруш-шифо эди. Мазкур шифохона Навоийнинг эътибори ва ҳиммати билан қайта тикланади. Ҳиротнинг етук табибларидан Мавлоно Дарвишали Табиб Мир Алишернинг илтифотига кўра ушбу Дорушшифонинг мударриси этиб тайинланади ва барча муолажа ишлари унга топширилади. Шарқшунос олим М.Массон Ҳирот шифохоналарининг яна бири ҳукмдорлар хонадонига, яъни Шохрух Мирзо Алоуддавлага тегишли бўлган деган фикрни билдиради. Кўриниб турибдики, Ҳиротда Навоий даврида ва унга қадар ҳам мазлум халқ саломатлиги йўлида кўплаб хайрли ишлар бажарилган.

Шуни таъкидлаш керакки, Навоий Ҳиротда курдирган биноларда хозирги меъморчилигимизда биз янгилик деб ишлатадиган мажмуа яратишга эришишга ҳаракат қилган ва бунга эришган ҳам. Навоий солдирган иморатлар кўркемлиги, хушхаволиги, зебу-зийнати билан бошқа бинолардан ажралиб турган. Алишер Навоий курдирган бинолар услуби ва меъморчилиги шоир замондошлари кўлёмалари ва Навоий асарларига ишланган миниатюраларда, тўлик бўлмаса-да, жозибадор тасвирланган.

Бизгача етиб келган ўрта аср меъморчилигининг баъзи намуналарини кўриб, Навоий даври меъморчилигининг бағоят мафтункор ва маънодор эканлигига тан бермай иложимиз йўқ. Шоир бдг-истироҳатчилик санъатига ва ободончилик ишларига ғоят кизиккан, ихлос кўйган эди. Дастлаб у Хирот шаҳрида боғ ташкил қилади. Унинг боғи турли хил иморатлардан ташкил топган «Хиёбон» ансамблига кирган. Навоий Инжил бўйида ўзи бунёд этган бинолар ансамблини қулай йўлаклар, савдо расталари, серсоя хиёбонлар, гулзор, боғ, ариқ ва нақшинкор ҳовузлар билан ободонлаштириб, кўркем даҳага айлантиради. Буларнинг бевосита гувоҳи бўлган Хондамир «бу шарофатли жой нафис безаклар ва ғаройиб ихтиролар билан ораста қилингандир», деб ёзади. Хуросонда бир неча машҳур булоқлар бўлиб, улардан бири Тус вилоятининг юқори қисмида жойлашган «Чашмагул» булоғидир. Навоий бу чашмани қайта тиклаб, ундан Машҳадгача ўн фарсанг йўлдан ариқ қаздириб сув келтиришга ҳам бошчилик қилган.

Табиики, Навоий давридаги Мавороуннаҳр ва Хуросон боғ-истироҳатчилик санъатида қандай меъморий қоида ва тартиботлар қўлланилган, деган савол туғилади. Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари боғ-истироҳатчилик санъатига доир махсус адабиётлар ва олимларимиз фикрлари билан танишиш шунинг кўрсатадики, бу боғлар киёфаси икки хил симметрия асосида тўғри геометрик шакллардан тузилган тартибли ва табиат хушманзаралари тарзида ташкил этилган кўринишда шаклланган. Навоийнинг ўзи қурдирган биноларга шоирона чиройли номлар қўйдириш одати бўлган. Ихлосия, Халосия, Шифоия, Сафоия, Низомия, Хусравия ва Фаноия шулар жумласидандир. Бино номлари маънодор, «исми жисмига монанд, шунингдек, заруриятга қараб жумал ҳисобида қурилиш йили тарихини ҳам ифодалаш лозим бўлган. Масалан, Ихлосия мадрасасининг номи Навоийнинг дўсти ва султони соҳибқирон мирзо Ҳусайн Бойқарога бўлган ихлосини, миннатдорчилигини билдирса, Шифоия соғлиқ, шифо, Сафоия озодалик, поклик маъносини англатган. Хусравия мадрасасининг номи эса бинонинг биринчи ғиштини қўйган марҳум шахзода Мирзо

Муҳаммад Султон номини ҳамда унинг қурилиш йилини ифодалаган. Навоий Нишопур шаҳрига машойихлар қабрини зиёрат қилишга борганда қабрларнинг кўпчилиги тамом хароба: ашганлигини кўриб хижолат тортади ва уларни тузатишга буюради. Ўшанда бузилган қабрлар давр услубида қайта тикланади. Унинг бузилган биноларни қўрганда қайғуриши, уларни тартибга солишдаги ҳаракати шоирнинг табиати учун бир ҳол ҳисобланган бўлса ажаб эмас. Бу нарсани Навоийнинг Машҳадда бўлганда, 1405-1418 йилларда қурилган Гавҳаршод масжидининг айрим бузилган жойларини кўриб, уларни қайта тиклаш ва таъмирлаш учун қилган ҳаракатларида ҳам кўришимиз мумкин.

Навоий асарларини ўқиганда, унинг санъат оламидаги чуқур билимига, меъморчилик ва боғ-оройишчилик соҳасидаги юксак бадиий тасаввурига тан берамиз. Шоир санъатга бўлган ихлосу эътиқоди, шавқу завқи туфайли ўз қаҳрамонларини кўпинча мохир мусаввир, уста бинокор, бежирим наққош, зукко меъмор кўринишида тасвирлайди. Шарқ мусаввирлик ва меъморчилиги анъаналари тарихининг билимдони эканлигини нафақат ўзи яратган образлар мисолида, балки ҳаётий фаолиятида ҳам чуқур намоёниш эта олади. Инжил канали ўзанида бунёд этилган бутун бошли гузар мисолида яққол кўриш мумкин. «Улуғ шоирнинг меъморчилик санъат бобидаги бой билими, унинг ташаббуси билан дунёга келган катта-кичик иншоотлар, йирик ансамбллари – буларнинг ҳаммаси Навоийнинг етук меъмор бўлганидан дарак беради», деб ёзган эди устод Пўлат Зоҳидов. Дарвоқе, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган рассом Латиф Абдуллаевнинг «Навоий – меъмор» номи картинасининг яратилишида ҳам худди шу фикр асос бўлган бўлса ажаб эмас. Шоир асарлари меъмор санъатига ва бинокорликка тегишли кўплаб миллий терминларни ўрганишда, луғат бойлигимизни оширишда ҳам битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилади:

Муҳандиским бу қаср обод қилди.

Бу янглиг тарҳини бунёд қилди...

Бийик тоқ устиди устоди банно.

Навоий халқни ободончилик ишларига, мамлакатни боғу бўстонга, айлантиришга ундайди. Шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да тўғри қайд қилган эди: «Ахли фазл ва ахли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлмай...» Навоий Ҳиротнинг йирик маданий марказ бўлишига раҳнамолик қилади ва бунга эришади.

Хондамир Алишер Навоий ҳақида «Мақоримул-ахлоқ»да куйидагиларни ёзганда ҳақли эди: «Бир соатлик адолат олтимиш йиллик ибодатдан афзал» деган сўзларига амал қилиб, амирлик тахтини ва ҳукумат мансабини ўзининг муборак қадами билан зийнатлади». Бу Алишер Навоийнинг буюк хизмати эди.

Раҳим ВОҲИДОВ, Юнус АЗИМОВ

НИЗОМИЙ ВА УНДАН КЕЙИНГИ ДАВР БАДИИЙ АДАБИЁТИДА ИСКАНДАР СИЙМОСИ

XV асргача форсигўй ижодкорлар Искандар сиймосига жуда кўп мурожаат қилганлар, форс-тожик адабиёти эса бу борада ибратли ва бой тажриба тўплаган эди. Қадимги форсий манбаларда Искандар сиймоси зиддиятли шахс қиёфасида намоён бўлади. Бундай карама-қарши нукталар унинг шажарасига ҳам дахлдордир. Миср тарихнависларининг шаҳодатига кўра, Миср коҳини Нактабен Рим мамлакатига келади ва унинг ҳукмдори Филиппнинг хотини билан алоқа қилишга эришади. Ўша пинҳоний учрашувдан Искандар дунёга келган. Эрон манбаларининг хабар беришича, Искандар Эрон шоҳи Доро II нинг ўғли эди. У Филиппнинг кизи, Доро II нинг хотинидан дунёга келган. Иккинчи маълумотдан шундай хулоса келиб чикадики, Искандар Эрон салтанатига бегона эмас, балки шу мамлакат тахтининг ҳақиқий вориси ва ўзининг кичик укасидан тахтни тортиб олган. Хуллас, тарихнавислар нигоҳида Искандар ғоят мураккаб тақдирли ҳукмрон сифатида кўзга ташланади. Унинг фаолиятида бир-бирига зид икки кутб – ёзузлик ва эзгулик ёнма-ён турган.

Форс-тожик адабиётида ҳам ўшандай Искандар фаолият кўрсатади. Шундан бўлса керак, айрим асарларда у конхўр ва зolim шoҳ сифатида тасвирланган. Шунингдек, Искандарнинг зардуштийлар маданиятининг душмани сифатидаги саъйи, ҳаракатлари “Артак Виразнамак”, “Корномаи Ардашери Бобакан” ва “Минуи хирад” каби қадимги ёзма ёдгорликларда тасвирланиб, қаттиқ қораланган. Паҳлавий тилидаги диний адабиётларда ҳам Искандар образи учрайди. Масалан, “Минуи хирад” достонида шундай ёзилди: “Аёнки, Хурмузд Жамшед, Фаридун ва Ковусни ўлимсиз яратди ва Аҳриман уларни нима қилгани ҳаммага аён. Ва Аҳриман Баеврасп (Заҳҳок) ва Афросиёбу Искандарни ўлмас деб ўйларди. Хурмузд катта умумий манфаат учун уларни нима қилгани ҳам ҳаммага аён».

IX-XI асрларда яратилган Диноварий тарихий асарлари, Масъудийнинг “Муруж уз-заҳаб”, Ибн Балхийнинг “Форснома”, Муҳаммад Жарир Табарийнинг “Тарихи Табарий”, Балъамийнинг “Таржимаи “Тарихи Табарий”, муаллифи номаълум “Мужмал ут-таворих” каби асарларда ҳам Искандар ҳақида зиддиятли фикрлар баён қилинган.

Искандар образининг Шарқ адабиётида кенг тарқалишига жиддий сабаблардан яна бири Куръони Каримнинг “Қаҳф” сурасининг 83-98-оятларидир. Бу оятларда мазкур тарихий шахс Искандар Зулқарнайн тарзида зикр этилган. Жумладан, илохий китобнинг 83-84-оятларида ўқиймиз: “83. (Эй Муҳаммад), яна сиздан Зул-қарнайн ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “Энди мен сизларга у ҳақдаги хабарни тиловат қилурман”. 84. Дарҳақиқат, Биз унга (Зулқарнайнга) Бу Ерда салтанат – ҳукмдорлик бердик ва (кўзлаган) барча нарсаларига йўл – имконият ато этдик”¹. Шу мўътабар сарчашма тўғрисида Искандар (Зул-қарнайн) сиймоси мусулмон олами бадий сўз санъати, хусусан, форс-тожик ва ўзбек адабиётларида кенг ўрин олиб, мусулмонча маъно касб этган. Кейинчалик Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа маснавийгўй шоирлар Искандар ҳақида асар ёзаётганда Куръоннинг 18-сурасига таяниб, унинг табиатидаги зиддиятли

¹ Куръони карим. -Т.: Ўқитувчи, 1982, 268-бет.

кирраларни инкор этмагани ҳолда, бу жаҳонгашта саркарда ва ҳукмдорни пайгамбар сифатида бадиий шархлашга урғу беришади.

Шарк мутафаккири Абурайҳон Беруний ҳам Искандар тарихи билан қизиқиб, қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Унинг "Осор-ул-боқия" ва "Қонуни Масъуд" каби китобларида Искандар ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган лавҳалар келтирилади.

X-XI асрлардан бошлаб Шарқ халқлари адабиётида Искандар шахси ва тимсолига бўлган муносабат муайян шакл ва тизим касб этиб, ижобий томонга ўзгарди. Форс-тожик шоирларидан биринчи бўлиб Абулқосим Фирдавсий Искандар мавзусига жиддий муносабат билдирди. У ўзининг машҳур "Шохнома"сида "Сикандар подшоҳлиги" дostonини яратиб, Искандар бадиий тарихини янгилашга, ўзига хос талқин қилди. Шоир бу дostonни ёзишга пухта ҳозирлик қўрди, жуда кўп тарихий, афсонавий лавҳалар йиғди. Паҳлавий, араб ва юнон тилларидаги китобларни ҳар томонлама ўрганиб чиқди ҳамда Искандар ҳақида тамоман янги асар яратди. У дostonида Искандарга нисбат берилган тарихий маълумотлардан айрим лавҳаларнигина олди, холос. Фирдавсий Искандарни Эрон шоҳларидан бири сифатида тилга олиб, бадиий тўқима орқали инсонпарварлик ғоялари билан бойитилган шоҳ тимсолини яратади. Бироқ, Фирдавсий асарида Искандар тўлақонли бадиий образ даражасига кўтарила олмади. Негаки, шоир олдида шоҳлар тарихини яратиш бош вазифа бўлиб турар эди. "Шохнома"да Искандарнинг зоҳирий томонлари тасвирига кўп эътибор берилгани туфайли ҳукмдорнинг ботиний олами етарли очилмай қолади. Агар дostonга чуқурроқ назар солинса, асар аввалидан охиригача Искандар бир хил кифолада кўзга ташланади. Фирдавсийнинг қахрамони кўпинча шундай ишларни амалга оширадики, ўша қилмишларининг моҳиятини баъзан ўзи ҳам билмайди. Унинг мукамал ақлу ҳикмати ва фотиҳ сифатидаги фаолияти ўртасида қандайдир бир номутаносиблик кўзга ташланиб туради.

Фирдавсийдан кейин Искандар образига муносабат деярли ўзгармайди. Низомий Ганжавийгача бу мавзуда қатта ҳажмдаги асарлар яратилмаган

бўлса ҳам, Низомулмулк Тўсий, Кайковус, Санойи ва бошқа адиблар асарларининг таркибидаги ҳикоятларда Искандар сиймоси учраб туради. Аммо мазкур асарларда Искандар сўзлари бир мунча бўрттирилган кифада намоён бўлади.

Форс-тожик адабиётида Низомий Ганжавий Искандар мавзусига мурожаат этган ва алоҳида асар яратган иккинчи шоир ҳисобланади. Унинг "Панж Ганж"и таркибида келган хотимавий "Искандарнома"си икки қисм ("Шарафнома" ва "Иқболнома")дан иборат бўлиб, мутақориб мусаммани максур (фаулун, фаулун, фаулун, фаул V - - V - - V - - V -) баҳрида яратилган. Достон байтларининг умумий миқдори 10500 тани ташкил этади.

Низомий Ганжавийнинг таъкидига кўра, ундан олдин мазкур мавзуга мурожаат этган ижодкорлар Искандар образини бир-бирдан айри бўлган уч планда тасаввур қилганлар: шох, ҳаким ва пайғамбар. Соҳирқалам шоир эса бу ҳислатларнинг ҳаммасини бирлаштириб қаҳрамонига нисбат беришга аҳд қилади ва бу ишни уддасидан ниҳоятда моҳирлик билан чиқади.

Низомий достонидаги қаҳрамон дунёнинг тўрт томонини забт этади, донишмандлик чўққисига етиб, пайғамбар даражасига кўтарилади. Бирок бу қувонч узокқа чўзилмайди. Шоир Искандарини ажиб бир мамлакатга юзмаюз қилади. Бу юрт манзаралари олдида шохнинг барча уринишлари қадрсиз кўринади. Негаки, мазкур мамлакатда шох йўқ, уруш йўқ, мол-мулк ўртада, ҳамма баробар яшайди. Сиёсатда, адолатда, қаҳрамонликда ягонаи замон бўлган Искандар бу ерда ўзини мағлуб ва нотавон сезади:

Агар мардум инанд, мо худ киём?

Вадар сират ин аст, мо бар чиём?

Тарихий Искандар 33 йил умр кўрган бўлса, Фирдавсийда 32 йил, Низомийда 36 йил, Амир Хусравда эса юз йил умр кўради. "Оинаи Искандарий", "Скандар подшоҳлиги" ва "Искандарнома"ни киёсий-типологияк ўрганиш жараёнида қуйидаги фарқлар намоён бўлди. Фирдавсийда Искандар Эрон шохларидан бири бўлиб, тарих майдонида қаҳрамонликлар кўрсатади; Низомийда у жаҳонгир шох, ҳаким ва

пайғамбардир. Амир Хусравнинг Искандари мохир саркарда, ихтирочи донишманд ва ислом динининг толмас тарғиботчиси кифасида намоён бўлади; Фирдавсий ва Низомий достонлари Искандарнинг туғилиши тарихи билан бошланса, Амир Хусрав достонидан бу лавҳа йўқ. "Ойнаи Искандарий" достони Искандарнинг шохлик тахтига ўтириши манзараси тасвири билан бошланади.

Ўзбек мумтоз адабиёти асосчиси Алишер Навоий Амир Хусравнинг "Ойнаи Искандарий" достонидан тахминан 184 йил кейин ўзининг "Садди Искандарий" достонини яратди. Навоий Искандар сиймосига алоҳида ёндашган. У ўзининг ижодиётида – лирик шеърларида, насрий асарларию маснавийларида ҳам Искандар образидан фойдаланган. Жумладан, шоирнинг "Ҳайрат ул-аброр" маснавийсида Шаркнинг машҳур шоҳлари Фаридун, Жамшид, Доро, Чингиз ва Темурлар каторида Искандар ҳам тилга олинади. Унинг ҳаётдан ибратли лавҳа – жаҳонгирнинг машҳур вазияти билан боғлиқ ҳикоят келтирилади. Искандарни тобутга солиб охириги манзилга узатадилар ва фотиҳнинг вазиятига кўра, унинг очиқ панжали бир қўли тобутдан ташкарига чиқариб қўйилади...

Алишер Навоийни тарихий Искандар эмас, балки унинг бадий адабиётда машҳур бўлган сиймоси қизиқтирганлиги аниқ. Шоир янги тарихий шароитда яшаб ижод қилди. Шундан бўлса керак у ўз олдида янги гоъвий-тарбиявий вазифаларни қўйиб, Искандар сиймосига мурожаат қилди.

Алишер Навоийнинг Искандари золим, жаҳонгир, не-не юртларни хароб этган саркарда, дунё неъматларидан қўл ювган дарвеш эмас, балки у жабр-зулм ва қон тўкишни, адолатсизликни ёмон кўрувчи шохдир. Ҳақиқатни қарор топтириш, халқни адолатсизлик, жабр-жафолардан халос кўриш улуг инсонпарвар шоир Искандарининг бош мақсади ҳисобланади.

"Садди Искандарий" ва "Искандарнома" достонлари воқеалар тизмаси (сюжет) ва тузилиши (композиция) жиҳатидан бир-биридан батамом фарқ қилади. "Садди Искандарий" достони муқаддима, асосий, хотимавий боблардан иборат бўлиб, улар 89 фаслда жойлашгирилгандир. Достон 7215

байтдан иборат бўлиб, унинг муқаддимаси 14 бобни ўз ичига олади. Асарнинг етакчи мавзуининг бадийи фодаси 15-бобдан бошланади. Айтиш жоиз, ана шу нуктадан Алишер Навоий маснавийсининг ўзига хослиги, бошқа «Искандарнома»ларга ўхшамаган жиҳатлари намён бўла бошлайди.

"Садди Искандарий"да мантикий хулосалар асарнинг воқеабанд шеърий ҳикоялари берилган бобларида жамланади.

Хуллас, «Садди Искандарий» достонидан келиб чикиб унинг муаллифига назар ташлайдиган бўлсак, унда ноёб шоирона истеъдод ва файласуфона тафаккур эгаси, йирик давлат арбоби, сиёсатдон ва халқпарвар вазир бўлган улкан шахсни кўрамиз. Зеро, Алишер Навоий достонида Искандарнинг жисмоний камолоти, ҳарбий билимларни кунт билан ўрганиши, навкарлар билан муносабати, ғолибона юришлари ва давлатни ақлу заковат ила идора қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари тасвирига кенг ўрин ажратилади.

Отабек ЖўРАБОЕВ

АМИРИЙНИНГ НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИГА ТАХМИСЛАРИ ХУСУСИДА

Туркистон замини жаҳонга кўплаб олиму аллома ва шоиру фузалоларни етиштириб бериш билан бирга, тарихимиз яна шоён бир ходиса билан фахр этиши мумкин. Бу юртда ҳукмфармолик қилган кўпгина подшоҳлар ҳам ижодкор, ҳам олим бўлганлар.

Ушбу мақола мавзуга биноан, яна бир шоҳ ва шоир – Амир Умархон ижодий фаолиятдан бир кирра – унинг улуғ шоир ҳазрат Амири кабир Алишер Навоийга муносиб издошлиги ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Умархон «Амирий», «Амир» тахаллуслари билан ижод қилган. Ўзбекча ва форсча девон тартиб этган. Унинг ўзбек тилидаги девони салмокли бўлиб, унда бошқа лирик жанрлардаги асарлари билан бирга «табъи худ» мухаммаслари, шунингдек, кўплаб устоз шоирлар ғазалларига килинган тахмислари ўрин олган. Алишер Навоий ғазалларига кўп мухаммаслар қилган ва улар улуғ санъаткор ижодига ҳамоҳанглиги билан ажралиб туради.

Амирий ижодининг илк тадқиқотчиси, захмакшаш олима Махбуба Қодирова шоирнинг «Девон»и сўзбошисида, Амирий ижоди ҳақида баҳс юритганда, бу мухаммаслар ҳақида ҳам қисқача маълумот беради¹.

«Девони Амирий»ни ўрганишимиз жараёнида Умархон – Амирийнинг Навоий ғазалларидан 24 тасига мухаммас боғлаганлиги маълум бўлди. Ушбу мухаммаслардан 16 тасини М.Қодирова юқорида таъкидланган нашрда эълон қилган эди².

Биз, Амирий томонидан Навоийнинг айнан қайси девонидаги қайси ғазалларига мухаммас боғлаганлигини ғазалнинг асли ва мухаммасдаги фарқлар ва яна бошқа айрим матн масалаларини ойдинлатиш учун қуйидаги жадвални туздик:

№	Амирий тахмис қилган Навоий ғазали матлаби	Навоий ғазалининг “Ҳазойин ул-маоний”даги ўрни ва байтлари сони	“Девони Амирий” қўлёзма ва тошбосмасида Навоий ғазалига мухаммас бандлари сони	Амирий “Девон”и (Т.: 1972) нашридаги Навоий ғазалига мухаммас бандлари сони
	1	2	3	4
1.	Кўнғлум ўртанмасун агар ғайринга парво айласа, Ҳар кўнғул ҳам ким сенинг шавкингни пайдо айласа	“Ғаройиб ус-сигар”, 23-ғазал, 10-байт	10 банд	9 банд
2.	Саҳлдур тўбий демак нозик ниҳолингни кўруб, Ёки жаннат боғи гулзори жамолингни кўруб	“Ғаройиб ул-қибар”, 53-ғазал, 10-байт	9 банд	9 банд
3.	Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушти ўт, Йўқ шафакким, бир қироқдин осмонга тушти ўт.	“Ғаройиб ус-сигар”, 86-ғазал, 7-байт	7 банд	5 банд
4.	Тошқали хоки танимга новаки ишқинг кушод, Кўнғлум айтур хайр мақдам, жоним айтур хайр бод	“Ғаройиб ус-сигар”, 120-ғазал, 7-байт	7 банд	5 банд
5.	Уйла хижрон тошларин ёғдурди чархи тез гард, Ким сипехр авжиғача хоки танимдин	“Бадоеъ ул-васағ”, 122-ғазал,	6 банд	7 банд

¹ Амирий Девон – Т.: Фан. 1972 8-9-бетлар.

² Амирийнинг Навоий ғазалларига мухаммаслари юқоридаги китобнинг 292-322-бетларидан ўрин олган.

	чиқти гард.	7-байт		
6.	Қасрнинг ҳар қунгири узра бало тошимудур, Йўқса ботил ишқ даъви қилғон эл бошимудур.	“Бадоеъ ул-васат”, 173-ғазал, 7-байт	7 банд	5 банд
7.	Иўк дамеким, фуркати жонимга бедод айламас, Ғайрии шод этгали кўнглумни ношод айламас	“Бадоеъ ул-васат”, 226-ғазал, 9-байт	5 банд	5 банд
8.	Мухаббат шевасининг лозими ажзу ниёз эрмиш, Вафо ойинини хосияти сўзу гудоз эрмиш.	“Фавойид ул-қибар”, 251-ғазал, 9-байт	9 банд	7 банд
9.	Кўнгуллар кути ширин достонинг, Бағирлар қони лаъли дурфишонинг.	“Ғаройиб ус-сиғар”, 356-ғазал, 7-байт	5 банд	4 банд
10.	Бўлди қотил кўз била зулфи сияҳ қори анинг, Қофири масеки, ҳар ён тушти зуннори анинг.	“Фавойид ул-қибар”, 358-ғазал, 9-байт	8 банд	5 банд
11.	Донаи холинг била кўнглум қушин ром айладиңг, Гарди яздий меъжаринг дин қасдиға дом айладиңг.	“Наводир уш-шабоб”, 360-ғазал, 7-байт	5 банд	5 банд
12.	Ғам ҳазонин зохир этмиш чехраи зардим менинг, Борғали елдек баҳори ноз парвардинг менинг –	“Ғаройиб ус-сиғар”, 350-ғазал, 7-байт	5 банд	3 банд
13.	Латофат ойи ул юз, шоми савдо сунбули тобинг, Соч узра гарди яздий меъжар ул шоми узра маҳтобинг.	“Фавойид ул-қибар”, 360-ғазал, 9-байт	8 банд	8 банд
14.	Ҳажр қоним тўкқудекдур, бўйлақим зор ўлмишам, Бот қутулғум гарчи бас қотиг гирифторм ўлмишам	“Бадоеъ ул-васат”, 417-ғазал, 9-байт	7 банд	5 банд
15.	Масиходин лабинг афсах, қуёштин оразинг аҳсан, Қуёшингга фалақ хайрон, Масихингга қуёш маскан.	“Ғаройиб ус-сиғар”, 488-ғазал, 9-байт	6 банд	6 банд
16.	Оҳимни сарсар айлабон ашқимни тўфон айладиңг, Бу сарсару тўфон ила оламни вайрон айладиңг.	“Бадоеъ ул-васат”, 361-ғазал, 9-байт	9 банд	9 банд
17.	Оразинг муштоқидур бу қўзқи бўлмиш дардманд, Гарчи бордур дардлинг кўзга ёруғлукдин газанд.	“Ғаройиб ус-сиғар”, 121-ғазал, 7-байт	7 банд	Эълон қилинмаган
18.	Ичиб ул шўҳ гул-гул қилди лаъли ноб ила ораз, Мани маҳзун нечукким дамбадам ҳуноб	“Ғаройиб ус-сиғар”, 277-ғазал.	9 банд	Эълон қилинмаган

	ила ораз.	9-байт		
19.	Вах, надур майдонда хар дам азми жавлон айламак, Бизга етгач, узга «н оханги майдон айламак.	“Ғаройиб ус-сигар”, 323-ғазал, 7-байт	7 банд	Эълон қилинмаган
20.	Мувофиқ келдилар, булмиш магар навруз ила байрам, Чаман сарви ёшил хилъат, мепинг сарви равоним ҳам.	“Фавойид ул-кибар”, 420-ғазал, 7-байт	7 банд	Эълон қилинмаган
21.	Чарх уорди тебратиб ноламни ҳам, охимни ҳам, Меҳрибон моҳимнию номехрибон шохимни ҳам.	“Фавойид ул-кибар”, 415-ғазал, 7-байт	7 банд	Эълон қилинмаган
22.	Азал наққоши тарх айларда гулбарги намудорин, Магар паргор қилди булбули саргашта минкорин.	“Ғаройиб ус-сигар”, 489-ғазал, 9-байт	7 банд	Эълон қилинмаган
23.	Бало дашти аро Мажнун манингдек кўрмамиш даврон, Кўюндек хар замон бир кўрмаган водийда саргардон.	“Наводир уш-шабоб”, 491-ғазал, 11-байт	9 банд	Эълон қилинмаган
24.	Ишк сиррин ҳажр асири нотавонлардин сўрунг, Айш ила ишрат тарикин комронлардин сўрунг.	“Фавойид ул-кибар”, 350-ғазал, 9-байт	9 банд	Эълон қилинмаган

Кўриниб турибдики, Амирий Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний»сидан жуда яхши сабоқ олган ва бу мажмуага кирувчи девонларнинг тўрталасидан ҳам ғазал танлаб тахмис қилган. Энг кўп «Ғаройиб ус-сигар»даги ғазаллардан таржих этган – 10 та; «Наводир уш-шабоб»дан 2 та; «Бадойи ул-васат»дан 5 та; «Фавойид ул-кибар»дан 7 та.

Амирий Навоий аъналарини давом эттирган ва салафининг бадииятдаги санъатига эргашибгина қолмай ўз бадиий тафаккурини ҳам чиройли тарзда намоён эта олгандир. Шеърин маром, гўзал тимсолу ёқимли оҳангни ўзида сақлаган мисралар мухаммас жанридаги ёркин намуналарни тақдим этган. Ҳали кенг илм оммасига эълон қилинмаган, Амирийнинг Навоий ғазалларига мухаммаслари мисолида фикр билдирсак.

Амирий – Ул шакарлаб маҳфил узра айлади то нўшханд,

Гунча янглиг бошини жайб ичра тинҳон этти қанд.

Бўлмади ҳаргиз, рамад ошуби бирла мустаманд.

Навой – *Оразинг муштоқидур бу кўзки, бўлмиш дардманд,
Гарчи бордур дардлиг кўзга ёрулуқин газанд¹.*

Яъни, «Ул шакарлаб ёр, махфил (йиғин, мажлис ёки ай.ш жойи)да бир нўшханд (чиройли табассум) қилган эди; (табассумнинг гўзаллиги ва ширинлигидан) гунча бошини беркитганидек, канд ҳам чўнтакка пинҳон бўлиб олди; гўёки, ғамгин, аламли ва бечора кўз хаяжондан кизариб кетди; гарчи кўзим унинг жилмайишига интизор бўлса-да, ёрнинг табассум қилиши менинг дардимни янада оширди, дардманд бўлди; худдики, дардга чалинган кўзга ёруғлик зарар бўлганидек».

Навой байтидаги ўхшатиш Амир қалами билан ривожлантирилганини кўрамиз. Ушбу бандда тамсил ва ҳусни таълил санъатлари моҳирона қўлланилган.

Айтиш керакки, Навойнинг ушбу газали «ёр кўзи» ва «унинг ғавғоси»ни ғоят чиройли тарзда ёритган бўлса, Амир бу мавзуни моҳирона давом эттира олган. У Навой фикрини давом эттирибгина қолмай, уни бойитган ҳам. Мухаммаснинг навбатдаги бандларига диққат қилсак бунга амин бўламиз:

*Неча эй кўз, хон ҳуснидин тотар эрдинг тузин,
Ойу йилдек ўтқарурсан ғам тунила кундузин,
Тийралиқдин истадим ман ул ёрулуқ юлдузин,
Дард ўтин ёқти кўзумга ҳажр чун кўрди юзин,
Куйдурур албатта ҳар дору бордур судманд.
Муштарий кўз бирла ҳар ким кўрди ул барно юзи,
Айди:- «Ой бирла Қирон қилди саодат юлдузи»,
Тинмадим кўз заҳми биймидин кеча, на кундузи,
Бу қизоргон кўз аро мардум эмаским эл кўзи,
Тегмасун ҳуснунга деб ўт узра солибмен сипанд...*

Айтиш керакки, ушбу шеърларнинг манбалар аро матний тафовутлари ҳам бир мунча муаммога ечим бўлади. Инчунин, Навой газалларининг

¹ Девони Амирий – Ғ: Порцев матбааси, 1898. 54-саҳифа.

нашри ва Амирий мухаммаслари таркибидаги ғазаллар матни ўртасида айрим фарқ бор. Булар куйидагиларда кўринади:

1) Айрим ҳолларда, Амирий мухаммаслари таркибидаги ғазаллар байти Навоийнинг анъанавий девонларидаги ғазалларнинг байт микдоридан камлиги ва ғазаллардаги байтлар тартибининг айрим тахмисларнинг бандларида ўзгарганлиги;

2) Навоий девонларидаги ғазаллар билан Амирий мухаммаслари таркибидаги Навоий ғазаллари орасидаги айрим матний фарқлар.

Дастлабки масала юқорида келтирилган жадвалда бир қадар аксини топган. Иккинчи масала юзасидан баъзи мисолларга тўхталсак.

Навоийнинг «Бадоеъ ул-васат» девонидаги 361-ғазалнинг тўртинчи ва еттинчи байти шундай келтирилган:

*Ҳар қатра ашким қонидин хирқамни айлаб доғ-доғ,
Жисмимда ҳар ердин нишон бир доғи ҳижрон айладиңг...
Эй муғ, зулоли ҳажр эди жоми Жам ичра дайр аро,
Сингон сафол ичра солиб, дардига эҳсон айладиңг¹.*

Амирийнинг Навоий ғазалига мухаммасида шеър тартиби сақланган. Фақат мазкур икки байт куйидагича берилган:

*Ҳар қатра ашким қонидин чархини айлаб доғ-доғ,
Жисмимда ҳар ердин нишон бир доғи ҳижрон айладиңг...
Эй муғ, зулоли Ҳизр эди жоми Жам ичра дайр аро,
Сингон сафол ичра солиб, дардига эҳсон айладиңг².*

М.Қодирова томонидан амалга оширилган нашрда биринчи мисра «*Ҳар қатра ашким қонидин хирқамни айлаб доғ-доғ...*» (321-б) тарзида, кейинги байт эса «Девони Амирий»ники билан бир хил берилган.

Матн киёсига сабаб – икки байтдаги остита чизилган сўзлардир. Дастлабки байтдаги «хирқамни» сўзи ўрнига «чархини» келганлиги, аввало, Амирий фойдаланган манба билан боғлиқ бўлса: иккинчидан,

¹ Алишер Навоий. Ҳазойин ул-масний. Бадоеъ ул-васат. – Тошкент: 1960. 365-б.

² Девони Амирий. 140-141-саҳифалар.

«хирқа»нинг ўрнида «чарх»нинг қўлланилиши байт мазмунига лутур етказмаган, аксинча мазмунни бойитган. Яъни, кўз ёши нафақат хиркани, балки бутун чархни доғ қилиши муболаға қилинган.

Кейинги байтдаги «ҳажр» ва «Хизр» сўзлари эса нафақат мисра, балки байт мазмунини ҳам ўзгартириб юборади. Бу ўринда «ҳажр»дан кўра «Хизр» калимаси байт мазмунига уйғун ва шеър контекстидаги маъно-моҳиятни ёркинлаштиради.

«Зулоли ҳажр» ўрнига «зулоли Хизр» қўлланиши Навойнинг фикрини аниқлаштирган. Яъни, ҳажрнинг чашмаси эмас, Хизрнинг чашмаси дардга даво бўлади.

Амирий ижодий меросида Навой анъаналари унинг буюк шоир ғазаларига боғлаган тахмисларида ёркин намоён бўлган. Бу асарларни бирламчи манбалар асосида ўрганиш адабиётшунослигимизнинг муҳим тармоғи бўлган магншунослик соҳасидаги қилинажак ишлар сирасидандир.

Нодира АҒОҚОВА

НАВОЙ ШЕЪРИЯТИДА ТУН ВА ТОНГ ОБРАЗИ

Адабиётшуносликда бадий асар таркибидаги айрим образларни алоҳида таҳлил этиш тажрибаси мавжуд. Масалан, Алишер Навой ижодида самовий тимсоллар (Ҳ.Эшонкулов) ва кўнгил образи (Н.Бозорова), хозирги ўзбек шеъриятида дарахт образи (Д.Ражабов), Чўлпон шеъриятида хазон образи (Н.Йўлдошев) бирмунча кенгрок ўрганилган. Бундай ўрганиш айрим олинган образнинг бирор адиб ижодида алоҳида ўрин тутиш сабаблари, унинг эволюцияси ва адибнинг ғоявий позицияси билан муносабатини белгилашда жуда муҳим. Чунки баъзи бир образлар, рамзлар, тимсоллар айрим ижодкорлар томонидан фаол қўлланади, баъзан эса бир ёки бир неча марта истифода этилгандаёқ уларнинг қутилмаган кирралари кашф этиладики, натижада ўша рамз ёки образ ижодкорнинг "ўз" мулкига айланиб қолади.

Маълумки, тун ва тонг замоний ҳодиса тарзида, инсон ҳаёти ва фаолиятига таъсир этувчи жараён сифатида одамларни қадимдан кизиктириб селган. Тунни ёвузликларнинг, турли халокатларнинг манбаи, инсонга қарши куч сифатида, тонгни эса эзгулик, ёруғлик, бахт ва севинч келтирувчи хайрихоҳ куч сифатида; тушуниш охир-оқибатда халқ тасаввури ва адабиётида уларнинг икки қарама-қарши рамзга айланишига сабаб бўлган. Чунки тунда ибтидоий одамнинг фаолияти тўхтаган. У қоронғи тушиши билан тирик қолиш учун емиш топиш ишини тўхтатишга, совуқ ва қўрқувдан қалтираб, турли йиртқич ҳайвонлар ҳужумидан хавфсираб кундузни кутишга маҳкум бўлган. Тонг эса иссиқ ва хавф-хатар камроқ бўлган куннинг бошланиши сифатида қувонч билан қарши олинган. Қарама-қаршилиқдан иборат бу бирлик кўпинча "тун ва кун" тарзида эмас, "тун ва тонг" тарзида англаш ва бадиий тафаккур намуналарида шу тарзда акс эттирилган. Инсон олами эстетик идрок эта бошлаган даврлардаёқ шаклланган бадиий қайта ишланган бу бирлик кейинчалик ёзма адабиёт намуналарига ҳам кириб келди ва фаол образларга айланди. Жумладан, Навоий ижодига ҳам.

"Наводир ун-ниҳоя" девонининг дастлабки 100 ғазалидан 35тасида "тун-тонг" ("тун-кун") бирлигига ёки улардан бирига дуч келамиз. Шеърларда бу бирлик турли шаклларда ишлатилган:

- 1-, 5-, 42-ғазалларда "субҳ – шом" шаклида;
- 4-ғазалда "акшом – сабоҳ" шаклида;
- 14-ғазалда "шом – саҳар" шаклида;
- 27-ғазалда "кеча – тонг" шаклида;
- 35-, 68-ғазалда "тун – субҳ" шаклида;
- 44-, 60-ғазалларда "шом – тонг" шаклида;
- 49-, 62-ғазалларда "тун – кун" шаклида;
- 50-ғазалда "субҳ, тонг – кеча, тун" шаклида;
- 64-ғазалда "кеча – тонгла" шаклида;
- 88-ғазалда "кундуз – кеча" шаклида;
- 97-ғазалда "тун, шом – субҳ" шаклида;

98-газалда "шом, кеча-кундуз, сахар" шаклида.
Баъзан эса бу иккиликдан фақат бири қўлланган-
16-, 53-, 74-газалларда "тонг" шаклида;
25-, 33-, 40-, 54-, 63-газалларда "шом" шаклида;
34-газалда "субҳ" шаклида;
38-газалда "шабистон" шаклида;
48-газалда "рўз" шаклида;
56-, 77-, 87-газалларда "кеча" шаклида;
51-, 58-, 72-, 100-газалларда "тун" шаклида.

Таъкидлаш керакки, бу ғазалларнинг ҳаммасида ҳам "тун" ёки "тонг" образ даражасига кўтарилган эмас. Улар баъзан пайт – ўз маъносида, баъзан метафорик жумла ("ғам туни", "ҳажр туни" каби) таркибида, баъзан кўчма маъноларда келади. Шу боис бу ғазалларни "тун-тонг" бирлигининг қўлланишига кўра гурухлаштириб текшириш мақсадга мувофиқ.

Девоннинг 1-, 14-, 27-, 34-, 35-, 38-, 42-, 49-, 54-, 56-, 64-, 76-, 88-газалларида бу иккилик (ёки уларнинг бири), умуман, пайт маъносини ифодалаб келади. 1-ҳамд-газалда шоир маъшуқани таърифлар экан, юзининг мунавварлигини тонгга, сочининг қоралигини тунга нисбат беради:

*Юзунг зиёсидин ар субҳ айни ичра баёз,
Сочинг қаросидин ар шом бошида савдо.*

Байтда шоир юз ва сочдан ташқари, оқ ранг билан боғлиқ "зиё", "баёз" (оқлик), қора ранг билан вобаста "савдо" (қора ўт) сўзларини ишлатади. "Савдо" сўзи бир неча маъноларни англатади: 1. Қора ўт. 2. Кучли эхтирос, берилиш, ишқ. 3. Хаёл, тентаклик, жиннилик. 4. Истак, ҳавас, орзу¹. Лавҳада сўзнинг бир йўла барча маънолари назарда тутилган.

"Қаро" радифли ғазалда фақат бир байтда эмас, бутун шеърда қоралик ва оқлик билан боғлиқ қатор бадий деталларга дуч келамиз:

*Хилъатин айлабтур ул шўҳи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла келгандек маҳи анвар қаро*

¹ К: Навоий асарлари лугати. - Т., 1972. - 537-6

Ул окбадан малак қора либос кийиб келар экан, бу, гўё тун зулмати (қоралиги) ичидаги мунаввар ойга ўхшайди. Шу тариқа шеърга ўхшатиш воситасида тун образи кириб келади. Учинчи байтда шунга мувофиқ тонг образига дуч келамиз:

Ашқдин инди қаро су кўзларимдан ҳажрида,

Тонг йўқ илборим чу бўлмишдир ахтар қаро.

Аввало, кўз образига эътибор берайлик. Кўз – оқ ва қора ранглар манбаи. Ҳазил ибтидоданок оқ ва қора рангларга асосланган эди. Мазкур байтга келиб оқ ва қораликнинг мужассам тимсоли бўлган кўз образига муурожаат этилади. Шоир қора ранг билан боғлиқ кўз ёш, бахтсизлик ва уларга тазодий характердаги тонг, юлдуз образларини ёнма-ён келтирар экан, бу икки рангни ўзида жамлаган кўз орқали уларни умумлаштиради.

27-ғазалда кеча-тонг бирлиги пайт маъносида келиб, ошиқнинг руҳий ҳолатини ифодалашга хизмат қилдирилган:

Кеча не навъ юмай қирпикинг хаёлида кўз,

Менгаки игна бутар тонгга тегру бистар аро.

Ошиқ ёрнинг киприклари хаёлида туни билан кўз юма олмайди, игна суқилгандай тонггача тўшакда тўлғаниб чиқди. Бундай руҳий ҳолатни тўшакда игна (тикан) борлигига менгзаш халқда бор. Аслида, байтда ҳам игна –тикан маъносида. "Бутар" сўзи "ўсмоқ, қўқариб ўсмоқ" маъносини аниқлатади. Игна бутар, дейиш билан шоир лирик қаҳрамон изтироблари, машаққатлари чандон органлигини аниқлатмоқда. Чунки тўшакда тикан ҳар замонда ўсиб-қўпайиб турибди, уни бир марта дафъ қилиш билан изтироб-азобдан қутулиб бўлмайди. Шоир халқона ўхшатишни ривожлантириб, уни шаклан игна (тикан)га монанд киприк детали билан боғлайди. Натижада ўткир психологик тасвир юзага келган... Яна ана шундай ажойиб – муболагали тасвир 49-ғазалда учрайди:

Телба кўнглумдин эмон розики, ҳар тун кўйида

Итларининг оғритур бошин анинг фарёди кўн.

Ошик ёрни кўриш имкониятидан махрум. Бундан каттиқ изтироб чекади, ўртанади. Шунинг учун тунлари ёрнинг кўчасида фарёду афгон чекади... Аммо наъраю афғониданнафакаг ёрнинг, балки итларининг ҳам безовта бўлишини хохламайди. Байтдаги "ҳар тун" ибораси узлуксиз, муттасил маъносида келган.

Яна бир гуруҳ ғазалларда "тонг", "тун" сўзлари ва уларнинг маънодошлари метафорик сифатлашлар билан бирга қўлланган. Чунончи, 4-ғазал наъг характерида бўлиб, унда меърож тунни ҳақида сўз боради. Маълумки, меърож тунда ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) Бурок отида фалакка кўтарилиб, Аллоҳ билан мулоқотда бўлганлар. Навоий ғазалда ушбу илохий ҳодиса ҳақида сўзлар экан, "висол субҳи", "уруж (кўтарилиш, юксалиш) ақшоми" метафорик ибораларига мурожаат этади:

*Висол субҳидин, йўқ, уруж ақшомиким,
Сабоҳдек эди ул барқ нури бирла масо.*

Шоир буни "висол тонги" дейди. Аммо меърож тунда содир бўлган-ку. Шу боис "йўқ", дея фикридан қайтади (ружуъ санъати) у, бу – кўтарилиш (уруж) окшомидир, дейди. Биринчи байтда шоир Бурокнинг кўтарилган пайтдаги изини чакмокка ўхшатган эди:

*Зиҳи буроқинг изи ҳажру сайр барқосо,
Бу барқ сайри била пўяси фалак фарсо.*

Байтда яна аввалги ўхшатишга қайтиб, "масо" (окшом), "барқ" (чакмок) "нури" (отнинг изи) била тонгдек нурафшон эди, дейди. Шу тарика, байтда субҳ-ақшом, сабоҳ-масо зиддиятли бирликлари орқали меърож тунининг кундай нурафшонлиги ёркин ифода этилади.

Бир катор ғазалларда тун образи ғам, фироқ, айрилиқ тушунчалари билан боғланади

*Сарсари оҳим эсар ғам шомни ҳижрон тоғига,
Яхшидур тонг отқуча бу тоғи ҳомун бўлмасо.*

Сўз, яна хижрон ҳақида. Ҳижрон ошиқ ва маъшук ўртасида ўтиб бўлмас тоғ бўлиб юксалган. Бу тоғ туфайли ошиқнинг тунлари "ғам шомни"га

айланади. Ғам шомида у шундай оҳ тортадики, бу оҳдан совук ва қаттик шамол эсади. "Сарсар – совук, кучли ва қаттик шамол", "сарсари оҳ" изофали бирикмаси "оҳ шамоли" маъносида. Бу оҳ шамоли шундай кучлики, тоғни ялаб-нуратиб тонгга қадар хомун (теп-текис дала)га айлантириши мумкин. Шоир бу ерда тажохули ориф санъатини ўзига хос тарзда қўллайди: лирик қахрамон аслида тоғнинг йўқолишидан умидвор, манфаатдор, аммо "тонг отгунча бу тоғ теп-текис далага айланиб қолмаса эди" дея қўркув изҳор этади. 58-газалда эса "ғам туни" ибораси қўлланган:

Эй Навоий, ғам туни эрмас шафақим, чархни

Қилди гулгун қон ёшинг дарёси ҳар дам чайқалиб.

Бу ерда ҳам муболағали тасвир бор: ғам тунида чарх (осмон)ни гулгун қилган нарса шафақ эмас, ошиқнинг қон бўлиб оққан кўз ёши дарёсининг ҳар замон чайқалишидир. Аслида, бу каби шеърларда "ғам туни", "ғам шоми"дан мурод – хижрон тунидир. Шу сабабли юқоридаги каби ғазалларда "ғам туни" ҳақида муайян байтдагина сўз борса, девоннинг 97-ғазали тўлалигича "хижрон туни"га бағишланган. Бунда хижрон туни, умуман, бирор ғам туни маъносида эмас, конкрет олинган вақт маъносида келган:

Соқиё, хижрон тунидур, бода тут,

Ул қуёш бирла бу шомимни ёрут.

Хижрон тунида ошиқ бода билан ғамларини унутишни – қуёш (бода) билан шом тийралигини ёритишни истайди. Ғазал шундай бошланади ва тасвир то охирига қадар дастлабки байтда қаламга олинган тун ва бода образларига мувофиқ қора ва қизил ранглари атрофида айланади: хажр, кўнгул, тун, тийра, зулм, захм, жароҳат, фурқат – буларнинг барчаси қора ранг билан; май, ламъа (ёлкин), барқ, ўт, шамъ, шафақ, хуноба, бода – булар эса қизил ранг билан боғланади.

Тўртинчи байтга келиб шоир "хижрон туни" иборасини маънодоши – "ғам туни" билан алмаштиради:

Ғам туни ҳам тийра, ҳам поёни йўқ,

Оҳ ўтин чек, субҳнинг шамъин ёрут.

Ғазалда раддул-матлаъ – матлаъдаги байтнинг мактаъда қайтарилиши усулидан фойдаланилган. Аммо бу шунчаки пасив такрор бўлмай, биринчи байтда "тун" ва "бода-и-уёш" образлари қарама-қарши қўйилган бўлса, охириги байтда шоир кун ва тунни бир-бирига қарама-қарши қўяди:

Бўлди фурқатдин Навоий тийра рўз,

Соқиб, ҳижрон тунидур, бода тут.

Фурқат туфайли Навоийнинг (лирик қаҳрамоннинг) кунлари ҳам қора – тунсифат. Айрилиқ балосидин у кун ва туннинг фарқи ҳам бормайди; шунинг учун ҳам тийрарўз бўлса-да, "ҳижрон тунидур" дейди. Бу ғазалда тун образ даражасига кўтарилган. Бу образ орифлик йўлини излаётган солиқнинг ҳолатини ифодалашга йўналтирилган.

Сарвиноз СОТИБОЛДИЕВА

АЛИШЕР НАВОЙ ВА ФОРС ШЕЪРИЯТИ

Атоқли шарқшунос Е.Э.Бертельс «Навоий ва Аттор» мақоласида мумтоз форсий шеърятнинг ёрқин вакили Аттор ижодининг «Чиғатой шоири» Навоий ижодига кучли таъсир қилганлигини етарли далиллар билан кўрсатиб беради. Навоий болалик чоғларидаёқ илоҳий сирлар билимдонни Атторга ва унинг ижодига буюк меҳр-муҳаббат билан қарар эди. Бу ҳол уни болаликдаёқ тасаввуф оламига бошлади. Буни «Лисон ут-тайр»да келтирилган қуйидаги байтларидан ҳам равшан тасаввур қилишимиз мумкин:

Фониё, солдинг яна тарҳи ажаб,

Айлади қушлар тилин шарҳи ажаб¹.

Шоирнинг фикрича, оламда қушлар, жонзот тилини, уларнинг ҳолаҳволини тушуниш фақат Сулаймон(а.с.)га ва у орқали вазири Осафга насиб этган эди. Орадан неча минг йиллар ўтиб, Ҳақ таоло яна бир инсонга қуш тилини билишни ирода этди.

Зоҳир этти бир ҳумоюнфол қуш,

Тез сайру, тез нутқу, тез ҳуш.

¹ Алишер Навоий, Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 12-том; Лисон ут-тайр. – Т.: Фан. 1996. 276-бет.

*Койси қули – Қофи фано анқоси ул,
Жумлаи қушлар тили доноси ул.
Мурлиди атвору қутби авлиё,
Кўнглида шамъи ҳидоятдин зиё.*

Фоний шу ўринда эътиборни Аттор маънавий оламининг юксаклигига қаратади:

*Кашфи асрори ҳақойиқда фарид,
Нутқидин аҳли ҳақиқат мустафид.
Аҳли ирфон солиқи атвори ул,
Маърифат бозорининг Аттори ул.*

Шоирнинг фикрича, Аттор қушлар тили бирла тақаллум қилишда Осафдан ҳам, Сулаймондан ҳам ортиқ. Сулаймон ва Осаф қушлар тилини билганлари билан элга “нафъ” етказмадилар: “Ким ахир гар англадилар бу маҳал, Лекин элга қилмади нафъ интиқом. Аттор эса бу тилда илоҳий сирлар шарҳини битди, ҳисобсиз гавҳарлар сочди:

*Нукта деб анжом ила оғоздин,
Онча гавҳар сочти ганжи роздин.*

Бугина эмас, Аттор илоҳий сир-асрор шарҳи билан замонни, муҳитни тўлдирди:

*Ким замон жайбин тўла қилди гуҳар,
Топтилар ондин замон аҳли самар.
Ганждин чунки очилди бу тилисм,
Ҳар гадога ул гуҳардин етти қисм¹.*

Туркий тилда ўқийдиган халқлар ҳам бу гавҳарлардан улуш олсинлар деб, Аттор “Мангик ут-тайр”ига таянган ҳолда “Лисон ут-тайр”ни яратган Навоий “Лисон ут-тайр”да афсус билан айтадики, туркий тилда сўзлашувчи беклар, амирлар, шоҳлар кўпчилиги кўлида қуш (лочин) ушласалар ҳам, биронтаси қуш тилини (илоҳий сирларни) фаҳм этолмайдилар².

¹ Ўша асар, 277-б.

² Ўша асар, ўша бет.

Шу маънода Навоий-Фонийнинг форсий шеърят дурдоналаридан илҳомланиб, туркий халқлар учун илохий сирларнинг гавҳарларини сочиши – туркий шеърят, туркий маданият хазинасини ганжларга тўлдқириши буюк хизмати ва жасорати натижаси эди. Фонийнинг маънавий устози Атторни, унинг ижодини нима учун бу қадар кадрлашини дostonнинг XIII бобидаги кайнок эҳтироми, эъзози йўғрилган лавҳадан шоён англаймиз:

*Ул дўкон шарҳин қилай эмди рақам,
Гарчи авсофида ожиздур қалам,
Одами таъбини жаҳл айлаб залил,
Ҳар ямон ахлоқдин қилса алил,
Бўлголи зойил ҳар андоқ иллати,
Бу дўкон ичра муҳайё шарбати.
Сандалу мушқу абиру заъфарон,
Табъ жаҳлидин саросар заъфарон...!*

Яъни, агар одамнинг табиатини жаҳолат (маърифатсизлик) мағлуб этиб, унда турли-туман ахлоқсизликлар – руҳий иллатлар пайдо бўлса, Аттор дўқонида шу иллатларни даволовчи шарбат дорилари бор, Атторнинг файзли богида етиштирилган ва хушбўй мушқларнинг ҳар бирдан таъбга юз хил файзли умидлар ҳосил бўлади. Атторнинг қанд ва новвотга ўхшаш ширин сўзларидан ўлган кўнғил ҳам ҳаёт топади².

Навоий-Фоний устод Атторнинг қасидалари руҳида бадий юксак диди шаклланигани учун ҳам Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийнинг энг гўзал қасидаларига жавобиялар битди.

Шоислом Шомухамедов Фоний газалларида Ҳофиз анъаналари мавзуга тўхталиб, академик Абдулгани Мирзоевнинг қуйидаги фикрини келтиради: «Фоний-Навоий гоҳ Ҳофиздан сустрок, гоҳ унга тенг, гоҳ ундан ўтиб кетадиган газаллар яратди», - дер экан у тамоман ҳақли³. Ш.Шомухамедов эса Навоийнинг форсий ижоди, умуман олганда, унинг

¹ Ўша асар, 28-б.

² Ўша асар, ўша бет.

³ Шомухамедов Ш. Гуманизм – абадийлик ялови. – Т.: Адабиёт ва санъат нашрияти 1974, 57-б.

гуманистик нафаси анча юксак эканлигини айтади. Шу фикрини далиллаш учун у Ҳофиз ва Фонийниинг воизлар ҳақидаги ғазалларини таққослайди. Ҳофиз дейди:

*Воизон, к-ин жилва дар меҳробу минбар мекунад,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунад.
Мушқиле дорам, зи донишманди мажлис боз пурс,
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунад?!
Гӯиё бовар намедоранд рӯзи довари,
К-ин ҳама қалбу дағал дар кори довар мекунад*

ва хоказо. Мазмуни:

Меҳробу минбарда жилва кўрсатувчи воизлар хилватга киришлари биланоқ бошқача иш тутадилар. Мажлис билимдонларига бир мушкул саволим бор: Тавба қил деб фармон берувчилар не учун ўзлари жуда кам тавба, қиладилар? Улар сўроқ кун (киёмат)га ишонмайдими, нечун бу дағал қалблари билан олам (айланувчи чарх) ишини хал қилишга (қозилик қилишга) интиладилар?

Навой-Фоний худди шу ғазалга бундай жавоб ёзади:

*Воизон то чанд манъи жому соғар мекунад,
Чун димоғи хешро ҳам гаҳ-гаҳе тар мекунад.
Аз қадаҳ онон, ки гоҳи нашъа меёбанд файз,
Зин шараф чун манъи маҳрумони дигар мекунад.
Чун сафо аз тавба аҳли зуҳдро зоҳир намуш,
Чун ба-дин таклиф риндонро муқаддар мекунад?*

Мазмуни:

Воизлар жом ва соғар қадахни манъ этадилар, ўзлари баъзи-баъзида димоғларини ҳўллаб турадилар. Улар кайф қилганда майдан файз топадилар, аммо нечун бошқаларни бу шарафдан маҳрум қиладилар? Зоҳидларнинг тавба қилишдан кўнгиллари ёришмайди, аммо бундай таклиф билан риндларнинг кўнгилларини хира қиладилар.

Бир ўринда Фоний кўпгина ижтимоий иллатларни келтириб чиқарувчи кибру хаво, худбинликни шундай фош этади:

Чун гул машав фирифтан рангу бўйи хеш,

Чун гунча баста дар лаб аз гуфтугўйи хеш.

(Гулга ўхшаб, ўз рангу хидинг шайдоси бўлма, ўз ҳақингда гапиришдан гунча каби лабингни юм).

Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида форс тилини ва форсий шеърятни жуда мукамал билганлигини, бу тилда ёзилган асарларнинг фазилати ва нуқсонларини мендан яхшироқ биладиган одам йўқ эди, деган фикрни айтади: “... форсий алфоз истифосин ва ул иборат истискосин мендин кўпрак қилмайдур эркин, ва салоҳ ва фасодин мендин яхшироқ билмайдур эркинким, умрум гулшанининг тоза баҳорининг таровати чоғи ва ҳаёт равзасининг напврас сабззорининг назоҳати вақтиким, ўн беш ёшдин қирқ ёшқачадурки, инсон хайлининг таъби булбули ҳар гул жамолига шефта ва руҳи парвонаси ҳар шамъ хуснига фирефта бўлур, вақт шу авқотдур. Ва бу авқотда кўп ғариб воқеъ ходисдурки, ул воқеа биров хусн ва нозин ё ўз ишк ва ниёзин шарҳ этарга боис бўлур. Ва бу ҳол ғазал тарикида мунҳариским, ё айтурга мутааммил бўлулғай ё ўқурига муштағил...”¹

Кўринадики, навоий йигитлик фаслидан, унинг имкониятларидан самаларали фойдаланган ва форс тилида ҳам гўзал асарлар битган.

Саидмурод ХОЛБЕКОВ

МИРЗО САЛИМИЙ НАВОИЙ ҲАҚИДА

Мирзо Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим Бухорий XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод этган тарихшунос олим, оташнафас шоир ва мохир таржимондир. Мирзо Салимбекнинг адабий таҳаллуси Салимий бўлиб, ундан бир неча тарихий ва бадий асарлар мерос қолган. Адибнинг “Кашкули Салимий” асари 1333/1914 йилда Тошкентда

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. - Т.: Бадий алабйег. 1967., 121-бет.

литографик усулда нашр этилган. “Тарихи Салимий” асари 1917 – 1920 йилларда ёзилган бўлиб, унда Чингизхон давридан бошлаб, Октябр тўлтарилишигача бўлган Ўрта Осиё, хусусан, Бухоро амирлиги тарихи, тарихий воқеалар баён қилинган. Замон воқеа-ходисаларининг бевосита иштирокчиси бўлган Салимий Бухоро хонлиги бошқаруви, солиқ тизими, хонликдаги хўжалик юритиш русуми, унинг Россия билан ўзаро алоқалари, хуллас, муаллиф ўзи бевосита гувоҳи бўлган, кўрган, кечирган кўпдан кўп воқеалар, ходисалар ҳақида қимматли маълумотлар, маърифатлар беради.

Салимийни мохир таржимон, дедик. У бир неча асарларни араб ва форс тилларидан таржима қилган. Жумладан, араб тилидан “Дуррат ул-воизийн” номли асарни форсийга ўгирган. Бу китоб бизнинг кунларимизда ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, нашрдан чиққан¹. Бундан ташқари, олим Абу Бакр Суютийнинг “Анис ул-жалис” асарини ҳам араб тилидан катта меҳнат ва маҳорат билан форс тилига ўгирган. Бу асар 1911 йилда Тошкентда нашр этилган. “Анис ул-жалис” таржимаси Саид Ғуломиддин² деган адабиёт муҳибига маъқул тушиб, уни Салимийдан туркий тилга ўгиришини илтимос қилади³. Шунда Мирзо Салимий туркий тилда асар ёзиш катта масъулият талаб қилишини, бу борада ҳеч ким Навоий бўла олмаслигини таъкидлайди.

*Дедим: бу алфози ақобирдин,
Лутфингиз хўб, сўзингиз ширин.
Биласиз хўб, манга қудрат йўқ,
Назм қилмоқга иститоат йўқ.
Мен киму назмни ҳавас қилмоқ,
Хосса туркийга дастрас қилмоқ.
Нозими туркий тил Навоийдур,
Бошқалар айтгани ҳавоийдур.*

¹ Қаранг: Муҳаммад Салим ибн Муҳаммад Раҳим Бухорий. Дуррат ул – воизийн. –Т.: Мовароуннаҳр. 2001

² Салимийнинг “Жомеъ ул-гулзор” асарида Саид Ғуломиддин ҳақида шундай байи – маълумот бор:

Матбааи бор анги хомийдур.

Шухрати матбааи Ғуломийдур

Бундан англашиладики, Саид Ғуломиддин утган аср бошларида кўплаб китобларнинг нашр этилишига сабабкор бўлган Ғулом Ҳасан Орифзонов литографиясига хомийлик қилган.

³ Салимий бу асарни 1917 йилда таржима қилган, лекин нашр қилинмаган. Муаллифнинг ўз кўли билан битган ягона кўлзма нусха ЎзРФАШИ кўлзмалари фондида сақланади.

Мани назмимдурур ашки мунчоқ,

Дониш аҳли кўруб бўлур ночоқ, -

дея одобу тавозеъ билан Навойнинг буюк даҳоси олдида ўзининг “ожиз” эканлигини эътироф этади. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, «Каъб ул-Ахбор хикоялари»ни истисно қилганда, бошқа барча асарлари форсий тилда битилган. Туркий тилда йирик асарлар ёзиш ниҳоятда масъулиятли иш эканлигини таъкидласа-да, бироқ шоир бу тилда битган ғазалларида тилимизнинг бетакрор жозибадорлигини, оҳангларини, унинг назокати ва нафосатини кўрсата олган. Қуйидаги бир байт фикримизнинг ёрқин далилидир:

Аё дўстлар, нечук кўнгул узай гулгун қаболардин,

Ҳама гулчехраи ширинлиқо булбул наволардин...

Ҳатто, Навойдек буюк мутафаккир ва санъаткор ҳам ижод жараёнидаги катта масъулият ҳамда мажбуриятни “Хамса” дostonларида бир неча бор қайд қилган ва салафлари руҳи олдида адаб саклаб шундай деган эди:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,

Низомий панжасига панжа урмоқ.

Керак шер олдида ҳам шери жанги,

Агар шер ўлмаса, бори паланги.

Демокчимизки, Мирзо Салимий Навоий ижодини пухта билган ва улардан файз-футух топган. Унинг асарларидаги қайдлар, эътирофу издошликлар шундан далolat беради. Ва, бу – табиий бир ҳол...

Ҳуснигул Жўраева

“ФУСУЛИ АРБАА”ДА ҲУСАЙНИЙ ВАСФИ

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг дўстлиги яқин қирк йиллик тарихга эга. Барча қадимий сарчашмаларда уларнинг зодагонлар фарзандлари сифатида бирга ўсганликлари қайд қилинган. “Мақоримул ахлсқ”, “Бадоеъ ул-вақоеъ”, “Мажолис ул-ушшоқ”, “Ҳабиб ус-сияр”,

“Тазкират уш-шуаро”, “Равзат ус-сафо”, “Тарихи Рашидий”, “Бобурнома” сингари камёб манбаларда уларнинг мактабдош эканликлари кўп марта зикр қилинган. Лекин афсуски, икки дўстнинг қайси мадрасаларда тахсил кўрганликлари, қайси буюк зотлардан сабоқ олганликлари ҳақида қўлёзма манбаларда етарлича маълумот мавжуд эмас. Аммо бу буюк шахсларнинг яқин дўсти, раҳнамоси Абдурахмон Жомий эканлиги уларнинг ўз асарларида ва қатор манбаларда батафсил баён этилган.

Маълумки, Алишер Навоий асарларида Хусайн Бойқаро васфи, мадҳи, таърифи турли муносабатлар билан ёки алоҳида тарзда берилган. Навоий асарларидаги Хусайн Бойқарога бағишланган бобларни, алоҳида фаслларни саралаб, сайлаб ўрганиб чиқсак, Хусайн Бойқаронинг ҳаёти, фаолияти, ижодий мероси кўз олдимизда яхлит гавдаланади, яъни Хусайний таржима холи яратилади.

Бугина эмас, Навоийнинг лирик куллийтларидаги шеърларда ҳам ўрни-ўрни билан улар ўртасидаги дўстлик излари кўзга ташланиб қолади. “Ҳилолия”дан сўнг, бу хусусият, айниқса, “Девони Фоний”даги қасидаларда яққол хис этилади. “Ситтаи зарурия”да Хусайн Бойқарони бир неча байтларда мадҳ этиб, унинг шон-шавкати Искандару Кайхусравлардан устун қўйиб, ўта муболағали тасвир яратган Навоий “Фусули арбаа”да бу масалага алоҳида эътибор беради.

Навоий тўрт қасидадан ташкил топган “Фусули арбаа”да Хусайн Бойқаро билан самимий, дўстона муносабатини тасвирлаган. Унинг жасоратли ҳукмрон, давлатни катъий низом, конун-қоида асосида бошқарадиган адолатли шох эканлигини уқтиради. Жами 71 байтдан иборат бўлган “Саратон” қасидасининг асосий қисми Хусайн Бойқаро мадҳига қаратилган. Санъаткор қасидада Саратон иссиғи азобидан кутулиш учун одамларни замона Жамшидининг шарафли туғи соясидан паноҳ излашга даъват этади:

3-ин гармии хуршед бараст он ки паноҳ сохт,

Зилли шарафи раият Жамшиди замонро.

*Султони фалак қадр Хусайн он шаҳи Ғозӣ,
К-аз адл чу фирдавси жинон сохт жаҳонро.*

(Куёшнинг тафтидан паноҳ ғаловчи замона Жамшиди туғи соясининг шарофатидан топқусидур. Олийқадр султон Хусайн Шоҳи Ғозийдур, унинг адолатидан жаҳон жаннат боғларига айланди).

Бундан кейинги байтларда шоир сахийликда, халқпарварликда, давлатни адолат билан бошқаришда Хусайн Бойқарога тенг келадиган шох йўқлигини изҳор этади:

*Базлаш ба хаёли хирад афканда тамаъро,
Эҳсонаш аз нафси тамаъ бурда ҳавонро.
В-ин турфа, ки дар даври ту муҳтож, на соил,
То бишканад аз хон чунин нони зинонро.*

(Саховати ақл хаёлига таъмани солади, эҳсони эса таъма нафсидан тубанликни кувади. Қизиғи шундаки, сенинг даврингда на гадоӣ ва на муҳтож бор, токи бундай дастурхондан жаннат нонини ушата олин).

Унинг мамлакатидаги бўрилар қўйларни қўриқловчи чўпон кучугига айланади, халқпарварликда Бойқаро юртгирликда қўлга киритган бойликларни йўқсиллару гадоларга инъом этиб юборади.

“Саратон” қасидасининг охирида Навоӣ ва Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларнинг ниҳоятда яқинлигини кўрсатувчи биографик моҳиятга молик байтлар ҳам мавжуд:

*Шоҳо! Чу з-аввал ба ду сад айб хариди,
Ин бандан бефоидаи ҳечмадонро.
Беҳтар зи туам кас нашуносад зи баду нек.
Аз неку бади ман чи яқинро, чи гуллонро.
Аз айбу ҳунар ҳар чи ту зўйиқи чунони,
Ман банда қабул аз дилу жон карда ҳамонро.*

(Эй Шоҳ! Ўзинг аввалда икки юз айб билан сотиб олиб эдинг, фойдасиз, ҳеч нарсани билмайдиган бу бандани. Сендан бошқа ҳеч ким менинг яхши-ёмонимни билмайди. Менинг яхши-ёмонимдан нимани

маъкул кўриш, нимани инкор этишни ҳам ўзинг биласан. Менинг айбу хунарларим хақида ҳар нарса десанг – мен – камина, уларни жону дилим билан қабул этгайман).

“Фусули арбаа”нинг иккинчи қасидаси “Ҳазон”да куз фасли ғоятда санъаткорлик билан тасвирланган бўлиб унга Навоийнинг инсонпарварлик ғоялари ҳам сингдирилган.

Жами 57 байтдан иборат бўлган “Баҳор” қасидасини ҳам асосан Хусайн Бойқаро мадҳидан иборат дейиш мумкин. Қасиданинг 45 байти Султон Хусайн таърифи ва тавсифига бағишланган. Шоҳ мадҳи шундай байт билан бошланади:

Агар хоҳи баҳори беҳазон бини варо бинигор,

Баҳористони халқи Хусрави Эрону Туронро.

(Агар беҳазон баҳорни кўришни истасанг, Эрону Турон подшоҳи халқининг баҳористонини кўргил).

Навоий қасидада Султон Хусайнни қаттиққўл, интизомли ҳукмрон эканлигини алоҳида таъкидлагани ҳолда, унинг ўзига хос ҳалим, ҳокисор ўта одамолий хислатини ҳам васф этади:

Туро бо он тавоноиву зарби теги оламгир,

Диҳад рӯ олами дигар, ки рези ашки галтонро.

(Шунчалар қудратингу оламни олишга қодир гиғи зарбанг билан, ажиб юмшоқлигинг ҳам борки, бундай пайгларда кўп кўз ёш тўкасан).

Қасида Хуросон халқининг Султон Хусайн паноҳида янада фаровон ҳаёт кечиришлари хақидаги орзу билан яқунланади:

Зи мулқорою адлат жаҳонро бод маъмури,

Хусусан мулки Эронро, дар ў халқи Хуросонро.

(Давлатни бошқаришу адолатингдан жаҳонда маъмурчилик бўлсин, хусусан, Эрон мулкини ва унда Хуросон халқини ҳам шундай саодат чулғасин).

Тўртинчи қасида “Дай” деб номланган бўлиб, 70 байтдан иборат, шундан 36 байти Хусайн Бойқаро мадҳига бағишланган. Навоий шохнинг

саховатпешалигию баходиру мардлигини улуғлар экан, жасорату шижоати туфайли бева-бечоралар рўшнолик кўрганини тасвирлайди:

Ба саъй ҳар чи зи илоҳон гирифта боши мулк,

Қуни атои гадоён ба мадҳи беитноб.

(Саъю ҳаракатлар билан шохлардан молу мулк олган бўлсанг, уларни бева-бечораларга бир зумлик мадҳлари учун бериб юборасан).

Кўринадики, “Саратон”, “Баҳор”, “Қиш” касидаларининг тенг ярми Хусайн Бойқаро мадҳи билан якунланади. Демак, Алишер Навоий касидаларида тўрт фасл тасвири жараёнида форсий тилда ҳам яқин дўсти, замон соҳибкирони Хусайн Бойқарони энг забардаст, узокни кўра биладиган, ўрни келганда қаттиққўл, мавриди билан дўст учун, халқ учун “ашк селини оқиза” оладиган ҳалим донишманд, чин инсон сифатида тасвирлаган. Ушбу масала келгусида янада жиддийроқ, киёсий-типологик таҳлилни талаб этади.

ЛИСОНИЙ ЗЕБОЛИКЛАР

Иброҳим ЙЎЛДОШЕВ

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДАГИ ҚЎЛЁЗМА ТУРЛАРИНИ

ИФОДАЛОВЧИ ТЕРМИНЛАР

Тарихдан яхши маълумки, Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистон худудларида Ислом динининг ёйилиши билан бирга, араб тили ва ёзуви ҳам кириб келди. Бунинг натижасида эса ўзбек тилига кўплаб арабча сўзлар ўзлашди. Эскидан қўлланилиб келинган баъзи туркий сўзлар ўрнини аста-секин арабча сўзлар эгаллай бошлади. Бундай сўзлардан бири арабча *китоб* (کتاب)дир. Дастлабки вақтларда «*бир муқовага жузлаб тўпланган қўлёзма асар*» маъносини ифодалашда *битик* ва *китоб* терминлари муомалада бўлиб келган бўлса, кейинчалик, тахминан X-XI асрлардан эътиборан айни шу тушунчани ифодалашда *китоб* асосий термин сифатида мустаҳкам ўрин эгаллай бошлади.

Араб тилида *китоб* сўзининг кўплик шакли *кутуб* (کتب) бўлиб, унинг бу шакли ҳам ўзгармасдан туркий (ўзбек) тилга ўзлашган. Буни XV-XVI асрларда яратилган ўзбек тилидаги қўлёзмаларда кўплаб учратамиз. Айниқса, Алишер Навоий ўз асарларида *китоб* сўзининг *кутуб* шаклидан жуда самарали фойдаланади: «*Даги кўпроқ, муътабар кутубни кўрди*»¹. Арабча *кутуб* ва *тафосир* (бирлиги *тафсир*) сўзларининг бирикиши натижасида «*тафсирли китоб*» (*шарҳли, изоҳли китоб*) маъносини ифодаловчи *тафосир кутуб* бирикма шаклидаги термини ясалган: «*Масиҳ лафзида сўз кўптур... Тафосир кутубидин маълум бўлур*»².

«*Бирор нарсанинг мазмуни, моҳиятини очиб бериш, кенгроқ тушунтириб бериш, изоҳлаш*» маъносида арабча *шарҳ* (شرح) ва унинг кўплик шакли *шуруҳ* (شروح) терминлари ҳам муомалада бўлган: «... *лозим кўрунди турк тили шарҳида бир неча варақча зеб-оройиш бермак ва анда ҳазрати султон ус-салотин муломайти таъъ ва маҳорати зеҳнларин шарҳ этмак*»³. Демак, *тафсир* ва *шарҳ* терминларининг маъно англатиш кўламида муайян фарқлилик мавжуд бўлган. Хусусан, *тафсир* термини, асосан, Куръони Карим оятларини шарҳлашга нисбатан қўлланган. *Шарҳ* терминининг маъносини юкорида келтириб ўтдик. Бу хар икки терминнинг маъно англатиш кўлами билан боғлиқ айти шу ҳолағ тилимизда бугун ҳам сақланиб қолган.

«*Китоб, мажмуа, ёзилган асар*» маъноларини ифодалашда *дафтар* (دفتر), кўплиги *дафотир* (دفترا) терминидан ҳам фойдаланилган. XIV-XVI асрларда ёзилган қўлёзмаларда *дафтар* терминининг «*китоб, ёзилган асар*» маъноларида қўлланилиши анча фаол бўлган. Айти пайтда, *дафтар* термини «*давлат девонларида ҳисоб-китоб, кирим-чиқим, даромат ва харажатларга оид ёзувлар қайд этиб бориладиган жилд*»га нисбатан ҳам қўлланган. Шу боисдан «*давлат девонида ҳисоб-китоб ишларини олиб борувчи ва шу ҳисоб-китоб ишлари олиб бориладиган дафтарни сақловчи мансабдор кишилар*»

¹ Алишер Навоий МАТ Йиғирма жилдлик. 13-ж. // Мажлис ун-нафоис. - Т.: Фан. 1997. - Б. 76.

² Алишер Навоий. МАТ. Йиғирма жилдлик. 16-ж. // Муҳогамаатул-луғатайн. - Т.: Фан 2000. - Б. 39

³ Ўша асар, ўша бет.

дафтардор, «козихонада ҳукм, васика ва шу каби ҳужжатларни махсус дафтарга ёзиб борувчи, иш юритувчи шахс» дафтарнавис, «давлатнинг хисоб-китоб, кир.-м.-чикимлари олиб бориладиган идораси» дафтархона терминлари билан ифодаланган¹. М.Ҳакимовнинг ёзишича, «йирик тарихий-адабий асарларнинг ўзига мустақил ёки бир-бирининг узвий давоми бўлган қисмлари» ҳам дафтар деб юритилган. Масалан, котиблар Навоий «Хамса»сини кўчирганда ҳар бир дoston бошланиши олдидан биринчи дафтар, иккинчи дафтар деб ёзиб қўйганлар².

Илмий адабиётларда дафтар терминининг этимологияси ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Хусусан, А.П.Каждан уни юнонча пергаментни англатувчи *дифтера* сўзи билан боғлайди ва форс тилига дафтар шаклида ўзлашганини ёзади³. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да дафтар сўзининг юнон тилидан усмонли турк тилига ўзлашгани ёзилади⁴. «Турк тилининг этимологик луғати»да ҳам дафтар сўзининг юнонча *diphtera* сўзидан олинганлиги ва юнон тилида «хат ёзилган ҳайвон териси» маъносини ифодалгани айtilган⁵. Бошқа бир илмий манбада унинг арабча⁶, яна бирида форсча⁷ сўз эканлиги билдирилади. Эронда нашр этилган «Форсча луғат»да ҳам юнонча *diphtera* сўзининг форс тилига дафтар шаклида ўзлашгани ҳақидаги фикр қайд этилган.

XIV асрга оид қўлёзма асарларда «китоб, асар» маъноларини ифодалашда форсча-ғожикча *нома* (نامه) терминининг ҳам муомалада бўлганлиги кўзга ташланади. «Нома сўзи ўтмиш давр тожик тилида 1) хат, мактуб; 2) фармон, амр, ҳукм хати; 3) асар, китоб; 4) рўйхат каби маъноларда қўлланган»⁸. Бундан ташқари, нома сўзи «китобнинг боби, қисми» каби маъноларни ҳам ифодалаган. Нома термини Алишер Навоий асарларида ҳам

¹ Ҳакимов М. Шарҳ қўлёзмаларига доир терминларнинг изоҳли луғати. //Адабий мерос. -1983. - № 1. - Б.67.

² Ҳакимов М. Кўрсатилган манба, 66-бет

³ Каждан А.П. Книга и писатель в Византии. - М.: Наука, 1973. - С 15.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-ж. -М.: Рус тили, 1981.-Б. 214.

⁵ Ismet Zeki Eyyuboglu. Turk Dilinin Etimoloji Sözlugu. - Istanbul: Sosyal Yayınlar. 1995 - s. 172.

⁶ Қаранг: Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. т. 1. - Т.: Фан, 1966. - С. 335.

⁷ Древнетюркский словарь. -Ленинград: Наука, 1969. - С 159; Навоий асарлари луғати.-Т.: Адабиёт ва санъат нашр. 1972. - Б. 184.

⁸ Ўзбек тили лексикологияси. - Т.: Фан, 1981.-Б. 111.

кўпроқ «мактуб» маъносини ифодалаб келган: «Шоҳ Нуъмон ўқугач ул нома, Билдиким бўлмиш ўзга ҳангома. Кўп қилиб фикр топти раъйи савоб, Ўқуғон номага битийди жаъоб»¹.

Кўп ҳолатларда форсча-тожикча нома, арабча мактуб (مکتوب) ҳамда руқъа (رقعة) терминларининг мохиятан синоним тарзда қўлланганини кузатиш мумкин: «Паривашдин яна бир нома олиб, Борур эрди сабодек тўя солиб. Чу топдилар ул эл, қилгонни матлуб, Тафаҳхус қилгоч они, чиқти мактуб»². Ушбу матннинг давомида Навоий «мактуб» маъноси учун туркий битик лексемасидан ҳам фойдаланади: «Битик бирла ўзин Хисравга филҳол, Таваққуълар била қилдилар ирсол»³. Навоий «Садди Искандарий»даги бир матннинг ўзида «мактуб» маъноси учун нома, битик, руқъа терминларини аралаш қўллайди: «Бўлуб ул битик ҳирзи жони анга, Ўлумдин қутулмоқ нишони анга. Неча йил анинг бирла хурсанд эди, Ким ул руқъа жонига пайванд эди. Қачон нома бўлса тирикликка дол, Ҳаёти абад берса тонг йўқ - висол»⁴.

Араб тилидан ўзлашган рисола (رسالة) термини ҳам «хат, мактуб, асар ёки мактуб» маъноларини англатиб келган. Келтирилган ушбу парчада рисола термини «китоб, асар» маъноларида қўлланган: «... икки ёки уч кун бурунроқ мавлоно шайх Абдуллоҳ ушбу рисола ни қошимизга келтуруб эрди»⁵. «Хазойин ул-маоний»дан олинган куйидаги парчада эса рисола термини «хат, мактуб»ни ифодалаган: «Кўнгиш шикоятин юз рисола ёзмишмен, Ким айлагай бу рисолатни дилситонимга»⁶. Навоий «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» асарида «соф, тоза, яхши рисола» маъносида мунаққаҳ рисола, «фойдали, нафли рисола» маъносида «муфид рисола», «мусиқа назариясига бағишланган рисола» маъносида «адвор рисола» ҳамда мусиқий рисола терминларидан фойдаланади: «Ул ердинким, ... мусиқий ва адвор

¹ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 10-ж. // Сабъан сайёр. - Т.: Фан, 1992. - Б. 290.

² Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 8-ж. // Фарҳод ва Ширин. -Т.: Фан, 1991. - Б. 390

³ Кўрсатилган асар, 337-бет

⁴ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 11-ж. // Садди Искандарий. -Т.: Фан, 1993. - Б. 449.

⁵ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 1^с-ж. // Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. - Т.: Фан, 1999. - Б. 15.

⁶ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. // Наводируш-шабоб. - Т.: ФА нашр., 1959. - Б. 545.

рисоласин битидиларким, бу фанда андоқ мунаққаҳ ва муфид рисола йўқтур»¹. Маълумки, рисола сўзининг араб тилидаги кўплиги *расоил* (لِراسر) бўлиб, унинг бу шакли Навоий асарларида кўплаб қўлланган: «Яна доғи баъзи расоил бор, агарчи сабаҳ дастури била ё муқобала қонуни била алар хизматида ўқулмайду»².

Муаллифнинг турли кишиларга наср ёки назмда ёзган мактублар мажмуаси ҳамда майдароқ насрий асарлари йиғиндиси *муншаот* (مُنشَاوت) деб аталган. *Муншаот* арабча сўз булиб, унинг асл ўзаги *нешо* (نَشَا), «тузмоқ, ижод қилмоқ, ёзмоқ»дир. *Нешо* феълидан *иншо* (عَاشِنَا) ясалган. *Иншо* термини қуйидаги маъноларни ифодалаган: «1. Пайдо қилиш, юзага келтириш; 2. Ижод, сочма асар; 3. Ёзув, хат»³. Қуйидаги мисолларда унинг «хат, ёзув» маъноларида қўлланганини кўрамиз: «Мавлоно Номий – сабзаворлиқдур. *Иншо* била нома хатин битурта машхурдир. Аммо *иншо*да ҳеч *мунши* они бегонмас»⁴.

Шунингдек, «*тасниф* этилган, тузилган, ёзилган (китоб ҳолига келтирилган) асар» маъноси арабча *мусаннаф* (مُنَصَّف) термини орқали ифодаланган. «*Таснифлар, китоблар, асарлар*» маъносида *мусаннаф* сўзининг араб тилидаги кўплик шакли - *мусаннафот* (مُنَصَّفَات) термини ҳам муомалада бўлган: «*Зоҳирий ва ботиний улумга олим эрмиш ва назм ва наср кутуб мусаннафоти бор*»⁵; «*Кутуб ва расоил бобидаким, асарнинг мусаннафотидур ва мазкур бўлгон мусаннафотнинг теъдоди будурким*»⁶. *Мусаннафот* аслида *тасниф* (تَصْنِيف) сўзидан ясалган. Араб тилида *тасниф* англатган маънолардан бири «*бирор асар яратиш, ёзишдир*»⁷: «... ва бу фақир аларнинг таълифига боис ва *таснифига сабаб бўлубмен*»⁸. Ўрта асрларда, хусусан, Алишер Навоий асарларида «*мактуб*» маъносида қўлланган яна бир

¹ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 15-ж. // Хамсат ул-мутахаййирин. -Т.: Фан, 1999. - Б. 70.

² Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 15-ж. // Хамсат ул-мутахаййирин. -Т.: Фан, 1999. - Б. 73.

³ Навоий асарлари лугати. -Т.: Адаб. ва санъат нашр., 1972. -Б. 277.

⁴ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 13-ж. // Мажолис ун-нафоис. -Т.: Фан, 1997. - Б. 129.

⁵ Алишер Навоий. Асарлар. Ҳафт жилдлик. 15-ж. // Насоимул-мухаббат. -Т., 1968. - Б. 174

⁶ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 15-ж. // Хамсат ул-мутахаййирин. -Т.: Фан, 1999. -Б. 47.

⁷ Навоий асарлари лугати. -Т.: Адаб. ва санъат нашр., 1972. -Б. 599.

⁸ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 15-ж. // Хамсат ул-мутахаййирин. -Т.: Фан, 1999. - Б. 9.

термин арабча *хат* (خط)дир: «Бўлди чу мистар хатиға рақам, Бошини олмас рақамидин қалам¹; «Бу сўзга қилиб аҳду мисоқ этиб, Йибормишдурурлар манга хат битиб»². Бундан ташқари, *хат* термини, асҳсан, «ёзув» маъносида кўп қўлланган: «Фақирга ўз муборак хатлари била битилган девонни иноят қилдилар»³.

Алишер Навоий *хат* сўзи иштирокида муаддил *хат* ҳамда ҳамойил *хат* терминларини ҳам қўллайди. Лекин бу бирикмаларда *хат* лексемаси «ёзув, мактуб» маъноларида эмас, балки «чизиқ» маъносини ифодалаб келади. Чунки араб тилида *хат* сўзи «ёзув, мактуб»дан ташқари яна «чизиқ, из, ўлчам» маъноларини ҳам ифодалайди⁴: «Минтақаси бирла муаддил хатин, Яъни ул икки ҳамойил хатин»⁵.

Арабча куллиёт (تعلیق) термини Алишер Навоий асарларида куйидаги маъноларда қўлланган: «бирор нарсанинг барча жузвларини ўз ичига олган ҳолати; бир турдаги нарсаларнинг йиғиндиси; ёзувчи-шоирнинг кўп асарларини ўз ичига олган тўплам»: «Ул ҳазрат бу фақир орасида ўтган руқъалар бобидаким, ул руқъалар ҳоло аларнинг куллиётида мазкурдур»⁶. Куллиёт сўзининг ўзаги кулун (كُلٌّ) бўлиб, араб тилида «бир бутун, йиғинди» маъносини ифодалайди. Ундан куллий (كُلِّي) - «мукамал, тўлиқ; умумий», сўнгра «бутунлик, тўлиқ; тўплам» маъноларини ифодаловчи куллиётун (كُلِّيَّة) сўзлари ясалган⁷.

Зиёдулла ҲАМИДОВ

НАВОЙНИНГ МУСИҚИЙ АТАМАЛАРГА МУНОСАБАТИ

Алишер Навоий сўз санъаткори сифатида ўзининг бадиий асарларини анъанага мувофиқ, аввало, Аллоҳга ҳамду сано, пайғамбарга наът, сўнгра қалам васфида, сўз таърифида каби боблар билан бошлайди. Шоир “Хамса” дostonларининг ушбу бобида сўз, унинг пайдо бўлиши, борлик, жамият, сўз-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 6-ж. // Хайратул-аброр. - Т., 1965. - Б. 121.

² Алишер Навоий МАТ. Йигирма жилдлик. 11-ж. // Сади Исқандарий. - Т.: Фан, 1993. - Б. 364.

³ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 14-ж. // Хамса ул-мутахаййирин. - Т., 1967. - Б. 57.

⁴ Навоий асарлари лугати. - Т.: Адаб. ва санъат нашр., 1972. - Б. 651.

⁵ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 6-ж. // Хайрат ул-аброр. - Т., 1965. - Б. 164.

⁶ Алишер Навоий МАТ. Йигирма жилдлик. 15-ж. // Хамса ул-мутахаййирин. - Т.: Фан, 1999. - Б. 29.

⁷ Қаранг: Баранов Х К. Кўрсатилган асар, 889-890-бетлар

садо Аллохнинг амри билан “кун”, яъни ярал, деб айтилган буйрукка эътиборни қаратади.

Ушанда ел, насим эсиши, шу асосда тебраниш, латижада садо, овоз, сўз пайдо бўлди, дейди. Ана шу садо-сўз, мусика эди, деб таъриф беради Навоий. Шу боис инсон садо-мусикага бир умр боғланиб қолади.

Сўзга васф шулким, сўз аввал, жаҳон эса сўнгра пайдо бўлди, дейилади. Биринчи садо “сўз” экан, ҳар қандай қўшиқнинг ҳам бошланиши сўздандир. Сўз айтиб совумайдиган тарона – қўшиқдир. Бугина эмас, сўз олиб тугамайдиган хазина. ва яна сўз жисм бўстонида дарахтдир.

Айтиб совумас тарона сенсен,

Олиб тугамас хизона сенсен!

Сўзга хос хосса – хусусият кўп. У – ҳароратли, қайноқ. Сўз доимо жўшиб-тошиб туради. Шу туфайли қалбларга қувонч бағишлайди. Ва, аксинча ҳам. Сўзнинг яна бир хусусияти – битмас-туганмаслиги. Сўз “хизонаси” – хазинаси азалий, шу билан бирга, абадий хазина – ганжина. Уни қанча ишлатгани, сарфлагани билан ҳеч қачон тугамайди...

Инсоннинг жисми гулшан бўлса, нутқ ундаги Хушовоз булбулдир. Булбулнинг навоси – сўз. Жонга роҳат берувчи нағмаси ҳам сўздир. Агар сўз бўлмаса, булбул навосиз, нутқсиз қолар эди. Булбулни ҳеч қачон навосиз кўрманг, бенаволикни ҳам булбулга раво тутманг. Хусусан, сўз булбулига Навоий ошуфтаи зор. Унинг сир (яширин) боғи гулзордир. Боғини яшнатиб, наво бергин. Гулзори гулларини тоза айлаб хушбўй атрини бутун оламга ёй, булбулини баланд овозли, ёқимли, куйини эл кўнглига макбул қил, халқ орасида жўш урсин¹. Шундай қилиб, Навоий таърифида, сўз – биринчи сас, садо, наво, оҳанг, қўшиқ, куй тарзида эътироф этилади.

Ўзбек адабий тили тарихининг тўлик шакилланиш даври ҳисобланмиш Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ мукамал, умумлашма лексикологик тадқиқотлар у қадар ҳам кўп эмас. Адабий ўзбек лексикаси тарихини комплекс тадқиқ этиш, шубҳасиз фан соҳасида ижтимоий ва табиий илмлар

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Сабаъи сайер. – Т.: 1991. 30-33 (362-364) бетлар.

билан боғлиқ халқнинг маънавий меросини тиклаш, уни чуқур ўрганиш вазифаларини келтириб чиқаради. Навоий асарлари тили фақат ўзбек тилишунослиги доирасида эмас, балки бутун туркий тиллар тарихи, аллақачонлар шаклланган жаҳон навоийшунослиги йўналишида жуда кўп чет эл туркологлари томонидан ҳам ўрганиб келинмоқда¹. Айтиш жоизки, буғун Навоий асарларига бағишланган махсус луғатларнинг тузилиши, ўз-ўзидан, қадимги-эски туркий, эски ўзбек тили тараққиётига муносиб улуш бўлиб кўшилди. Ўз ижодий фаолиятида эски ўзбек (туркий) адабиёти эришган барча ютуқларни ривожлантирган шоир бу хизматлари билан бутун туркий тилни, хусусан, эски адабий ўзбек тили лексик имкониятларини юксак тараққиёт босқичига кўтара олди.

Муסיкий терминлар бошқа соҳа атамалари қаторида Алишер Навоий давригача бўлган туркий тилли адабий манбаларда, қўлёзма луғатларда ўзига хос тарзда истифода этилган.

Айниқса, Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” (XI), тузувчиси номаълум “Аттухфатуз закийя фил луғотит туркия” (араб тилида зикр этилган туркий халқларга тухфа этилган луғат) (XIII), Ибн Муқаннанинг “Таржумони туркий, мўғулий ва форсий” (XIV), шунингдек, бевосита Навоий асарларига бағишланган луғатлардан “Абушка” (XV), “Бадоеъ ул-луғат” (XV) Муҳаммад Яъқуб Чингийнинг “Келурнома” (XVI), Мирза Меҳдихоннинг “Санглох”, “Мабониул луғот”и (XVIII), Хоксорнинг “Мунтахабул луғот”и (XVIII), Фатх Алихон Кожарийнинг “Луғоти атрокия” (XIX), Шайх Сулаймон Бухорийнинг “Луғоти чиғатоий ва турки усмоний” (XIX) каби луғатларда ҳам муסיкий атамалар шарҳланган, ўз изоҳини топган².

Шу кунгача Навоий асарларининг мукаммал наشري йўқ эди. Ўз даври тадқиқотчилари томонидан “Шоир асарларида 26 мингдан зиёд сўз қўлланган”, деган маълумотлар эндиликда нисбий тушунчага айланди. Ҳатто

¹ Исмагуллаев Х. “Мухокаматул луғатайн”нинг чет элларда ўрганилиши // ЎТА. № 2, 54-58 бетлар.

² Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар – Т.: Адолат. 2004. 8-9-бетлар.

тўлик хисобланган “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”га (4 томлик, 1983-1985) ҳам кўп сўзлар, айниқса, диний-тасаввуфий терминлар, шунингдек, мусикий атамаларнинг ҳам баъзилари кирмай қолган. Бунга шоир асарлари тўлик сўзликлари тузулмаганлиги сабаб, албатта. Энди эса, шоирнинг тўлик сўзликларини ўзида мужассамлаштирган асарлари нашр этилди. Бинобарин, бугун адиб асарларида қўлланган ўз ва ўзлашган турли соҳа лексемаларининг тўлиқ частотасини аниқлаш имкони мавжуд. Навоийнинг бадий услубида турли соҳаларга доир сўзларни қўллаш маҳорати, ҳар бир сўзнинг бош луғавий ва мажозий маъноларда матн руҳига мослиги кузатилади.

Маълумки, Навоий турли муносабат ва мақсад билан Самарқанд, Астробод ва бошқа шаҳарларда бўлган. Сафарлари мобайнида у турли кишлок-шаҳарларда тўхтаб ўша жойнинг иклими, этник таркиби, халқнинг яшаш тарзи-ю, иқтисодий шароити, маданияти, халқ оғзаки ижоди, удумлари, умуман, қўшиқчилик санъати, ерли аҳолининг шажараси, уруғлари, тили, лаҳжаларига катга эътибор берган. Шу аснода ўзининг яратилажак йирик бадий асарларига манбалар тўплаган.

Шоир асарларида турли соҳаларга алоқадор терминлар ўз ва кўчма маъноларида гўзал ифода топган. Чунончи, диний-тасаввуфий, афсонавий, ҳарбий истилоҳлар, унвон, даража ва ҳуқуққа оид сўзлар, уй-рўзгор, кийим-кечак, касб-хунар, таълим-тарбия, озик-овқат, жуғрофий, астрономик тушунчалар, ёввойи ва уй ҳайвонлари, ўсимлик ва дарахтлар, конлар билан боғлиқ номлар, спорт ўйинлари, уларнинг турлари ва чолғу асбобларининг атамалари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Алишер Навоий ўзбек тилининг ички имконият ва бойлигидан нечоғлиқ санъаткорлик билан фойдаланган бўлса, луғат таркибининг ўзлашган қатламига алоқадор ходисаларни ҳам ана шундай моҳирлик билан қўллайди. Энди далил-ҳужжат сифатида адиб асарлари лексикасидаги баъзи хусусиятларга эътиборни қаратайлик.

Навой илмий, тарихий, бадий асарларида мусиқа саноатида оид чанг, уд, най, ногора, карнай, сурнай, ғижжак, қўбуз, борбат, лахн (қуй) парда, рах, тарик, Хусровоний (шоҳ Хусров шаънига бағишланган) ҳафт, суруд лахни борбат, шабдиз, боғи ширин, чини сиёвуш, наврӯз, мехргон, руд, шаҳруд, тунбур (танбур), чағана, рубоб, эгри, даф, жаложил, эрганчи каби истилоҳ ва ибораларни қўллаган.

Биламизки, XIV аср маданий ҳаётида мусиқа саноатининг ўрни катта бўлган. Абдурахмон Жомий, Биноий, Хўжа Абдулла Садири, Хўжа Юсуф Бурхон, Мавлоно Салимий каби шаҳслар мусиқа масалалари билан кизикқанлар¹. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи мусиқий” асари ва Хўсайиннинг “Мусиқанинг назарий ва амалий қонунлари” номли рисолалари бевосита Алишер Навоийга бағишлаб ёзилган². Навоий мусиқани севган, ундан роҳат-фароғат топган. Ҳатто унинг ёшлигиданок ўз ғазалларига қуй басталай бошлаганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Навоийнинг бу соҳадаги қобилиятини Бобур қуйидагича таърифлайди: “Яна мусиқада яхши нималар боғлаб турган. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур”³.

Навоийнинг ўзи ҳам замондош мусиқачи, хонанда ва созандалар ҳақида “Мажолис ун-нафоис”да маълумот беради. Улардан бири: “Устод Қулмуҳаммад ...Кичик ёшида ғижжак, чолар эрди. Қобилият асари ул фанда андин кўп зоҳир бўлур эрди. Тарбиятига машғул бўлулди... Ўзга ушук фазоиلى ҳам бор ...Аммо уд ва ғижжак ва қўбузни асрида киши онча чала олмас...” (М.Н., 62)

Соқие, май тўла ким арбада истар қўнғлум,

Эй муганни, чола бошла, ўқурур қўкда қўбуз (ХМ, 1а 135).

Навоий мусиқага оид атамаларни ўзининг илмий, тарихий асарларида махсус келтирган бўлса, унинг бадий асарларида бу ҳол янада яққолроқ кўзга ташланади.

¹ Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Т.: Фан, 2007, 74-бет.

² Матёкубов О. Навоий наволарин излаб // ЎТА, 1991, № 1, 54-59 бетлар.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик, 2-жилд. – Т.: Фан, 1978, 370-бет.

Ғижжак – Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбеклар орасида қадимдан кенг тарқалган камонча билан чалинадиган торли чолғу асбоб, косаси қовоқдан, норжил ёнғоқ ёғочидан ясалган, ўртаси ковак қилиб ўйилган, устига балиқ териси ёки пуфак қопланган. Ушбу чолғу асбобини Навоий *Ғижжак* тарзида ўз асарларида тилга олади.

Қадимий чолғу асбобларидан бирининг номи лугатларда қўбуз, копуз, тарзида ишлатилган Навоий асарларида бу атама фақат қўбуз шаклида учрайди. Ушбу чолғу асбоби танбур шаклида туркий халқлар орасида кенг тарқалган бўлиб, юқоридагидек, унинг номланиши ва чолғу асбобнинг шакли-шамойилида ҳам фаркланади:

Анингким, рубоб бошин йерга қўюб ниёз кўргузгай ва қубуз қулок тутиб айшга таргиб оҳангин юзгай (М.Қ., 36-б).

Мумтоз мусикашуносликда уд Шарқ халқлари орасида қадимдан машҳур бўлган чолғу асбобидир. Уднинг мелодий I асрда ҳам мавжудлиги аниқланган. Қадимий мусика назарияси, мусика ҳақидаги асарларда тор ва парда тузилишини уд чолғу асбоби асосида тушунтирилган. XVII асрда яшаган олим Дарвешали Чангий ўзининг мусикага бағишлаган рисоласида уд – чолғу асбобларининг подшоиси, дея таъкидлайди. Дарвешалининг ёзишича, удда 12 жуфт созланувчи ипак тор бўлган. Ҳозир ҳам уд ўзбек, тожик, арман халқ созандалари орасида қўлланилиб келмоқда¹.

Уд – Навоий асарларида бир неча маъноларда учрайди: 1. Хушбўй ёғочларнинг бир тури. Ўтга солганда ўзидан муаттар хид чиқарадиган ёғоч:

Анга дуд ўрнига торвихи (яъни хушбўй хид тарқатишлик) уд

Бу солиб димоғ ичра ҳар лаҳза дуд (С.И., 269-б. 7)

Бу ўринда Навоий, уддан ҳатто хидлаб ҳам хузур топасан, деб таъриф беради.

Уднинг иккинчи маъноси чолғу асбоби, торлик мусика асбоб номи маъносида келади. “Ҳазойинул маоний”дан келтирилган куйидаги байтга эътиборни қаратайлик:

¹ Мусика лугати. Тошкент. 1986. 366-бет.

Эй Навоий, уддек ҳар дам кўрарсен гушмол,

Гўйиё сен тифли раҳ, чархи муҳолифдур адиб (Х.М., IIа - 34)

Навоий бадий ўхшатиш асосида **уднинг** ипак торларини сошлаш аносини худди айбдор ёш боланинг кулоғини бураб жазолашга, танбех бериш; унга азоб бераётганга ўхшагади. **Удни** чалиш, унинг овозини, ипак торларини сошлаш мураккаб илм эканлигига ишора қилади.

Навоий асарларида **даф** чолғу асбоби номи ҳам кўп учрайди. Ушбу чолғу асбоби баъзида **доира**, **ноғора** ҳозирда Фарғонада **чирманда**, Бухорода **дойира**, Тошкентда **чилдирма** баъзи вилоят шеваларида **дойра** тарзида кўлланилади:

Соқий, хароби жоми хароботин ишқмен,

Тутқил қадаҳ, муғонни, этиб созу чангу даф (Х.М., III б, 307)

Ушбу “Хазойин ул-маоний”дан келтирилган байтда **соз**, **чанг**, **даф** каби чолғу асбоблари номи зикр этилади.

Чанг – Ўрта Осиё халқларининг қадимий урма чолғу асбоби. Мусиқашунос Дарвешали Чангий **чанг**нинг жуда қадимий эканлигини, ундан касалларни даволашда ҳам фойдаланганлигини ёзган. Навоий **чанг**нинг садоси баланд, узоқ-узоқларга, кўкка таралади, деб таъриф беради.

Зухра ушотиб даф ила чангини,

Навҳа кўкида тузуб оҳангини (Х.А., 9-17)

Най – қадимий пуфлама ўзбек халқ чолғу асбоби. **Най** ҳозир ҳам Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Озарбайжон, Эрон ҳамда Хитой каби мамалакатларда ишлатилиб келинмоқда. **Най** сўзининг маъноси Навоий асарлари 4 томлик луғатда¹ келтирилишича, I камиш, II чолғу асбоби каби маъноларини англатган:

Чўмғали қўймас қуруқ найдек сўнгақлар ашк аро,

Турфа кўрким баҳри бепаён аро солим будур (Х.М. 16 - 176)

Май ўтининг ламъаси ўртаб вужудин хирмонин,

¹ Алшшер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.. Фан. 1983-85. II-том. 427-бет.

Кўллари най нағмаси бир дамда нобуд айлади (X.M. 16 - 649)

Наврўз – Навоий асарларида кўп учрайдиган атама, сўз. Унинг биринчи маъноси янги (кўн) йил тарзида кўлланилган бўлса, ушбу байтда фасли наврўз, яъни шашмақомдаги сеғоҳ мақомининг наср биринчи бўлими (фасли) турига ишора ҳамдир.

Навоий Садди Искандарийдан келтирилган қуйидаги байтда эса ийхом (икки маъноли сўз) санъатидан мохирона фойдаланган:

Ки бу сур эрур оламафруз ҳам,

Хусусан, эрур фасли наврўз ҳам (С.И., 297 а - 17)

Байтдаги сур сўзи, биринчидан, кўп маъноли бўлиб унинг карнай, сунрай; иккинчидан, тўй, баъзида, шодлик, яратилиш, янгилиниш байрами каби маъноларда келиб, мисралар мазмунига алоҳида жозиба бағишлаган¹.

Достонда Навоий санъат, соз чалиш илми адвор, фанни муסיкий нағмасоз, базм.. достоннавоз, лахни руд, суруд каби муסיқа санъатига оид чолғу асбобларининг ажойиб намуналарини санаб ўтган бўлса, иккинчидан, мулки Хоразм – созанда ва хонандалар диёрини таъриф-тавсиф этади. Шу билан бирга, Хоразмда “фанни муסיкий” – муסיқа илми, жумладан, илми адвор – товуш (савт), куй каби муסיқашуносликнинг етакчи тармоғи ривожланганлигини таъкидлайди². Улуғ шоир асарларида адвор - муסיқа асбоби, наво чалиш парда каби маъноларда учрайди.

Юқориди санаб ўтилган лугатларда, Навоий бевосита ўз асарларида истифода этган муסיкий атамалардан (уларнинг аксарияти туркий бўлиб, хозирда каммаҳсул сўз, атамалар хисобланган) намуналар келтирамир: Бишкур – хозир бу ном бурят тилида сақланган, сурнайга ўхшаш муסיқа асбоби номи; Дабу – уйғур тилида сақланган бўлиб, у доирага ўхшаш муסיқа асбоби атамасидир³.

Дамбур – мўғул тилида сақланган муסיқа асбоби номи;

¹ АНАТИЛ, III том, 126-бет.

² Матекубов О. Юқоридаги мақола. 54-59-бетлар.

³ Қаранг: муסיқа лугати.

Дурук – камишдан ясалган, ҳозир Кавказ халқларида сақланган пуфлама чолғу асбоби; Дўл – доира шаклидаги чолғу асбоби номи; Жиров – кубуз сингари халқ чолғу асбоби; Зурна сурнай сўзидан олинган. Кумуз (кубуз) – бу ном ҳозир ҳам Тоғистонда тирнама чолғу асбоби номи сифатида тилга олинади. Кияк эса қозок кубузи номидир.

Навоний бадий асарларида руд – торли камонча билан чалинувчи чолғу асбоби (Айни пайтда, руд дарё маъносида ҳам учрайди). Аёлгу – (ўлан, ашула, ялла) сўзи ҳам кўп учрайди. Лимба – мўғул ва бурят халқларида сақланган найга ўхшаш пуфлама чолғу асбоби; лур – най сингари пуфлама чолғу асбоб номи; сарбозча//сарбози – ҳарбийларнинг жанговор юришига ҳамоҳанг мусиқа номи.

Айтиш мумкинки, Алишер Навоний ижодиётини, демакки, унинг ҳаёти-фаолиятини мусикасиз, унинг қалбларга ҳузур-халоват, роҳат ва фароғат бағишловчи, ижодга, ҳаётга илҳом ва иштиёқни орттирувчи мусиқа ва мусикаларсиз, унинг дилрабо оҳанг ва оҳангларисиз тасаввур этиш қийин. Зеро, ҳаётнинг ўзи қувончу шодликлардан, шу билан бирга, дарду аламлардан, ҳасратлардан, турли-туман сасу садолардан иборат. Ўз-ўзидан англашиладики, инсон ва мусиқа ва, аксинча, мусиқа ва инсон азалий ҳамда абадий бир жараён. Бу жараён ҳеч қачон қўним ва тиним билмайди, инсонни, унинг қалбини ҳамиша ром этиб, тўлқинлантириб, уни доимо истиқболга чорлаб, янгидан куч-қувват ва илҳом бағишлаб туради...

Бинобарин, Навоний етук бастакор сифатида мусиқа назаряси ва чолғу асбоблари билан яқиндан таниш бўлганлиги, кизикканлиги туфайли уларни ўз асарларида истифода этади, кўплаб куйларни, улар билан боғлиқ чолғу асбоблари номларини қайта-қайта тилга олади, наслларни мусикага ошно этади... Шу боис, биз, шоир ижодида мусиқа санъатининг турли кўринишларини ифодаловчи юзлаб ибора ва атамаларни, тушунча ва тасаввурларни учратамиз. Булар ўз ўрнида ўқувчиларнинг беназир сўз санъаткори Навоний асарлари мазмунини англашларида яқиндан ёрдам беради.

Шартли кискартмалар:

А.Н. – Алишер Навоий

Х.М. – Хазрин ул-маъоний

М.Қ. – Махбуб ул-кулуб

С.И. – Сади Искандарий

Ҳ.А. – Хайрат ул-аброр

С.С. – Сабъан Сайёр

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати

БЕКМУРОД ЙЎЛДОШЕВ

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ТИЛШУНОСЛИККА ДОИР ҚАРАШЛАРИ ХУСУСИДА

Маълумки, Алишер Навоий яшаб ижод этган XV асрда адабий тил соҳасида мураккаб бир вазият юзага келган эди. Анча илгаридан давом этиб келаётган туркий адабий тилда, сўнгра эски ўзбек адабий тилида турли мазмундаги адабий-бадиий, тарихий, илмий, диний ва дидактик асарлар яратиш маълум даражада давом этиб келаётган бўлишига қарамай бу адабий тилининг нуфузи ҳали юқорига кўтарилмаган эди. Навоий ўз халқининг адабиёти ва адабий тилини ривожлантиришдек муҳим мафкуравий масалани кўтариб чиқди. Ана шу йўлда ҳормай-толмай кураш олиб борган бобокалонимиз ўлмас асарлари билан бутун мамлакатни яккалам қилди ва шу билан ўзбек адабий тилининг шухратини оламга ёйди:

Турк назмида чу тортиб мен алам,

Айладим ул мамлакатни якқалам.

Президентимиз таъбири билан айтганда, "Ҳазрат Навоий шундай буюк зот экан, унинг тафаккур дурдоналари бўлмиш бокий асарлари замонлар оша яшаб келаётган экан, бу улуг меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанча кўп баҳраманд этсак, маънавиятни юксакликка кўтаришда, инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз".

Буюк бобокалонимиз тафаккур дурдоналари унинг мангу адабий-илмий обидалари "Муҳокамат ул-луғатайн", "Сабъату абхур" асарларида ҳам ўз акси-ифодасини топган. Булар, бевосита, тилшуносликка доир ганжийлар.

Алишер Навоий ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод қилишга, ҳеч бўлмаганда, ҳар икки тилда – форс-тожик ва эски ўзбек тилида баробар қалам тебратишга чақиради. У эски ўзбек адабий тилининг раънаки учун курашни даврнинг энг муҳим иши деб билган эди:

Сенга онча ҳақ лутфи воқеъдурур,

Ки турк алфози шойеъдурур.

Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,

Яқин қилмамиш халқ сенингдек киши.

Алишер Навоий вафотидан икки йил олдин, яъни 1499 йилда ёзган "Муҳокамат ул-луғатайн" ("Икки тил муҳокамаси") асарида ўзининг тилшуносликка доир қарашларини, хусусан, тилнинг кишилиқ жамиятида тутган ўрни ва аҳамиятини, тил ва тафаккурнинг ўзаро боғлиқлиги, айрим тилларнинг келиб чиқиши, туркий (ўзбек) тили луғавий қатламнинг бойлиги, бу тилнинг баъзи товуш хусусиятлари, турли услубий воситалари, туркий тилларда сўз ясаллиши каби масалалари ва бошқаларни муҳтасар, асосли, шойён ёритиб берган. Бу каби масалалар икки тилни, яъни Навоий терминологияси билан айтганда, турк (ўзбек) ва сарт (форс-тожик) тилларини бир-бирига қиёс қилиш жараёнида олға сурилади. Бу икки тилнинг айрим хусусиятларини ўзаро чоғиштиришдан асосий мақсад – турк (ўзбек) тилининг бой ва мукамал тил эканлигини, у орқали нозик хистуйгуларни, мураккаб фикрларни ҳам бемалол ифодалаш ва ўзаро алоқа эҳтиёжларини муваффақият билан қондириш мумкинлигини, ҳуллас, унинг адабий тил бўла олиш имкониятларини ишончли далиллар билан кўрсатиб беришдан иборат эди.

Адибнинг тил ва тафаккур диалектикаси ҳақидаги қарашни қуйидаги фикрда ёрқин ифодаланган: "*чун алфоз ва мазкур махлуқотдин мурод маънидир*", яъни оламдан олган муайян билимимизни ифодалаш,

бошқаларга етказиш учун тилдан фойдаланамиз, гапирамиз, нутк сўзлаймиз.

Асар Навоийнинг `турк (ўзбек) жонли сўзлашув тилини чуқур ўзлаштирганлигини, ҳар бир қавмнинг тил хусусиятлари унинг диққат-эътиборида бўлганлигини, айти пайтда, форс ва араб тилларининг ҳам зукко билимдонни, умуман, кенг қамровли тилшунос эканлигини тўла намойиш этади.

Унинг таъкидлашича, услубий жиҳатдан бетараф бўлган "ичмоқ" сўзининг маънодошлари сифатида "сипқармоқ", "томшимоқ" сўзлари қўлланади. Шундан "сипқармоқ" сўзи косадаги май ёки сувнинг хаммасини охиригача ичиб юборишни билдиради:

*Соқий, тут бодаким, бир лаҳза ўзимдин борай,
Шарт буким, ҳар неча тутсанг лаболаб сипқорай.*

"Томшимоқ" сўзи эса тез ичмасдан ортиқ завқ орқасида лаззат топиб оз-оз ичишни билдиради:

*Соқий чу ичиб менга тутар кўш,
Томший-томший ани қилай нўш.*

Ёки услубий жиҳатдан бетараф бўлган "йигламоқ" сўзининг маънодошлари "йигламсинмоқ", "инграммоқ", "синграммоқ", "сиқтамоқ", "ўқурмақ", "инчқирмақ" каби қатор сўзлар бўлиб, булар ҳам йиглаш ҳаракатининг турли даражаларини ифодалашга хизмат қилади. Масалан, "йигламсинмоқ" сўзи кўзга ёш олмай йиглашни билдиради:

*Зоҳид ишқин десаки, қилгай бош,
Йигламсиниру кўзига келмас ёш.*

Навоий "Сабъату абхур" номли араб тилининг изоҳли луғатини ҳам яратган.

Шундай қилиб, юртбошимиз И.А.Каримов сўзлари билан айтганда, "она тилига муҳаббат, уни улуғлаш, унинг бекиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси бизнинг онгу тафакқуримизга, юрагимизга, аввало, Алишер Навоий асарлари билан кириб келган". Айтиш жонзки, буюк мутафаккир

Навоий жаҳоннинг улкан тилшунос олимлари қаторидан жой олишга ҳар жиҳатдан ҳақлидир. Биз, тил ва адабиёт ўқитувчилари ана шу ҳақиқатни ёшларга, Навоий ижоди ёлосмандларига содда ва равон тилда етказа билишимиз, бу билан улар қалбида она тилини кадрлашдек эзгу хислатларни тарбиялаб боришимиз лозим бўлади. Бу эса ўта муҳим ва хайрли амал...

Ирода БАКИРОВА

АЛИШЕР НАВОЙ АСАРЛАРИДА ҚўЛЛАНГАН ХАТТОЛИККА ОИД БАЪЗИ СўЗЛАР ҲАҚИДА

Ўзбек халкининг буюк донишманди, бобокалонимиз Алишер Навоийнинг ижодини ўрганар эканмиз, ҳар сафар ўзимиз учун янгиликлар кашф этаверамиз. Хусусан, хаттотлик ва у билан ҳамоҳанг тарзда, хаттотлик атамаларининг шаклланиши ҳамда ривожланишида Навоийнинг қўшган хиссаси бекиёсдир. Котиблик санъати айнан шу замонда гуллаб-яшнаган. “Хаттотлар султони” Султон Али Машҳадий, миниатюра санъати бўйича Камолиддин Бехзод каби қўли гул усталарнинг яратган безакли қўлёзма асарлари такорланмас санъат гавҳарларига айланган».

Орадан неча асрлар ўтибдики, шоир қолдирган бой ҳазина ханузгача илмий-тадқиқот объекти сифатида ўрганиб келинмоқда. Мазкур мақолада адиб асарларида қўлланган хаттотликка оид «қалам», «сиёҳ», «қора» сўзлари ҳақида баҳс юритамиз. Мисолларни «Фарход ва Ширин», «Сабъаи сайёр» дostonларидан олдик (Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 8-, 10-томлар. – Т.: «Фан», 1991).

Навоий давригача ҳам «қалам» ва «қалам аҳли» катта ҳурматга эга бўлишган ва улар тўғрисида асарларда алоҳида фасллар битилган. Масалан, Умар Хайём ўзининг «Наврўзнома» асарида «қалам ва унинг хосиятлари» ҳақида шундай дейди: «Хуснихат учун учта яхши нарса даркор. Агар шу уч

нарсадан биттаси яхши бўлмаса, гарчи хаттот уста бўлса ҳам, у ҳолда хат яхши бўлмайди. Биринчиси – қалам, иккинчиси – сиёҳ, учинчиси – коғоз»¹.

Юсуф Хос Ҳожиб эса «Қутадғу билиг»да хат ёзувчи «котиб»лар ҳақида қуйидаги фикрларни баён қилади:

*Котиб билимли, заковатли бўлиши керак,
Хати чиройли, сўзга уста эзгу фол бўлиши керак.
Агар эл олинса, қилич воситасида олинади.
Агар эл бошқарилса, қалам билан бошқарилади.*

«.. кишилар орасида энг сара ва кераклиси икки тоифадир»:

*Бириси - котибдир, бехато хати,
Бири элчи эрур - ширин суҳбати*².

«Қалам» сўзи юнонча бўлиб, «қамиш» деган маънони англатади. Ўзбек тилига эса бу сўз араб тили орқали кириб келган, араб тилида у икки хил маънони англатади: қамиш қалам; кесик, кесилган. Қамиш қалам хаттотнинг асосий қуроли бўлиб, бу қалам учун қаттиқ, ингичка, учини чиқаришда тўғри чизиқ ҳосил қилиши шарт бўлган қамиш танланган. Қамиш қаламнинг учи чиқарилганда ўртасидан озгина узунасига ёрилган. Бу ёриқ «шақ» деб айтилган. «Шақ» сўзи ҳам арабча бўлиб, бу сўз ёриш, синдириш ва иккига ажралган бўлакнинг бири деган англамаларни ифодалайди.

«Қалам» сўзи Алишер Навоий асарларида форсча «хома», «килк» каби сўзлар билан синонимик қаторни ташкил қилади:

«қалам»

*Бу азодин қалам бўлуб гамнок
Юзин айлаб қаро ёқосини чок.*

«хома

*Қилибон хомаси нечукки, жаҳон,
Оби ҳайвон сиёҳи ичра ниҳон.*

«килк»

¹ Умар Хайём, «Наврўзнома», 39-бет.

² Юсуф Хос Ҳожиб, «Қутадғу билиг», 431-437-бетлар.

Килки чун варақ нигор этайин

Онча аъжуба ошкор этайин!

Мисолларда «қалам», «хома», «килк» сўзлари алоҳида-алоҳида қўлланган. Баъзан бир байтнинг ўзида ҳам «хома», ҳам «қалам» сўзлари ишлатилган. Масалан:

Хома тутмай вале суларда мақол,

Нукта элли қилиб қалам киби лол.

«Қалам», «хома» ва «килк» сўзлари сўз бирикмалар таркибида ҳам қўлланган: «қалам аҳли» - қалам эгалари:

Қалам аҳли қилиб эти саркор,

Ё дегил нақибанд, ё заркор.

«килки нуги» ва «хома учи» - қалам учи маъносида:

Килки нугидаги равон дуда,

Шакар олуду мушк андуда.

Бир гаҳ хома учини айлаб тез,

Қилайин сафҳа узра гавҳар тез.

«хома ноли» - қалам ичидаги ингичка томир, най:

Хома нолича тобу ранж манга,

Аждаҳодек хаёли ганж манга.

«Қалам» сўзига шахс оти ясовчи форсча «-зан» қўшимчасини қўшиш ёрдамида асосдан англашилган иш билан шуғулланувчи шахс оти - «қаламзан» (қалам тебратувчи, ёзувчи, котиб, олим, шоир) ясалган:

Ҳам қаламзан тушуб ҳавола аро,

Бўлубон халқ рўзгори қаро.

Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонида «қалам»нинг таърифини қуйидагича келтиради:

Қаламким раҳнаварди тезтакдур,

Азалдин манзили фавқул-фалакдур.

Чопарда қуйругин айлаб алам ул,

Қулогидек ағидин -- бош қалам ул.

Байтда Навоий «қалам»нинг хат ёзиш жараёнидаги ҳолатини отнинг чопаётган пайти билан таққослаган ҳолда тасвирлаган ва «қалам»нинг луғавий маъносидан киноя ишлатиб, сўз ўйинидан фойдаланган.

*Қаро тилни демакдин бир замон чек,
Десагким бормагай бошинг қаламтек.*

Ушбу мисолда «қалам» ёзув қуроли сифатида тилга олинмаган, балки сўзнинг луғавий маъноси – кесиш, кесилган, кесик назарда тутилган.

Алишер Навоий асарларида «сиёҳ» сўзи туркий «қаро», «қора сув», форсча «дуда», арабча «мидод» каби сўзлар билан синонимик қаторни ташкил қилади. «Сиёҳ» сўзи форсча бўлиб, «қора» деган маънони англатади ва «сиях» тарзида ҳам қўлланилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса у икки хил маънони англатади: қора; ёзиш учун ишлатиладиган махсус рангли суюқлик. Демак, «сиёҳ» сўзнинг аслий маъноси «қора»дир, бироқ «сиёҳ ранг» деганда «қора ранг» эмас, балки «сафсар ранг» (фиолетовый цвет) тушунилади. Бундан кўриниб турибдики, янги маъно оттенкаси пайдо бўлган.

Куйида «сиёҳ» сўзи ўрнида унинг синонимлари қўлланган мисолларни кўриб чиқамиз: «қаро» - сиёҳга нисбат:

*Қаламингга кеча сипехр аро,
Ложувардий давог ичинда қаро.*

«қора сув» - сиёҳга нисбат:

*Қил давогимни, эй Зухал, мамлу,
Ҳайи рухсорадин солиб қора сув.*

«дуда» - қора сиёҳ тайёрлашда ишлатиладиган қурум:

*Килки нугидаги равон дуда,
Шакар олуду мушк андуда.*

«мидод» - ёзиш учун ишлатиладиган сиёҳ, қурум, дуд:

*Хомасига кўзи мидод ўлсун,
Ул қародин анга савод ўлсун.*

Алишер Навоий асарларида туркий «қора» сўзи қўлланилиб, у куйидаги маъноларни англатади: 1. қора; қоронғу, қоронғулик:

*Бошига солиб ул қаро гису,
Қар туки сою вир қаро қайғу.
Очти тун хайли чун қаро парда,
Ё қаро ранглик саропарда.
Қундуз этти қаро, сариғ тўнини,
Қун сияҳтоб қилди алтунни.*

2. нишона, белги; узокдан кўринган қора, шарпа:

*Дашт аро бир қаро кўринмиш анга,
Бир қаро дашт аро кўринмиш анга.*

Биринчи мисрадаги «қаро» сўзи – узокдан кўринган қора шарпа, нишона; иккинчи мисрада эса – қора, қоронғу даштни ифодаламакда. «Қора» сўзи «дашт» сўзининг сифатловчисига айланиб сўзнинг маъносини кучайтирган.

3. сиёҳ:

*Шақдин нукта йўқ, шакар тўқулуб,
Қора ўрнига мушки тар тўқулуб.*

Юқорида хаттотликка оид «қалам», «сиёҳ», «қора» каби лексемаларнинг шоир ижодида қўлланганлигини кўриб чиқдик. Мисолларда кўриб ўтганимиздек, бу сўзлар нафақат ўз маъносида, балки кўчма маънода ҳам ишлатилган. Масалан, «Сабъан сайёр» достонининг 6-бобида: «қора» сўзи - тўрт марта (сиёҳ, қора бало, қора туфроқ, шатранждаги қора доналар); «килк» сўзи - икки марта (килк, килки нўғи); «хома» сўзи – икки марта (хома, хома нолича); «сиёҳ»ва «дуда» сўзлари – бир мартадан ишлатилган. Булар ўз навбатида, асар тили ранг-баранглигини оширган чиройли ва оҳангдор қофияларнинг шаклланишига, демакки, Навоий бадииятига хизмат қилган...

Мундарижа ТУРФА ТАЛҚИНЛАР

Нажмиддин КОМИЛОВ. Адолат – давлат пойдорлигининг асоси	3
Ҳамиджон ҲОМИДИЙ. Атоқли навоийшунос	11
Раҳмонкул ОРЗИБЕКОВ. Алишер Навоий ижодида устозлар мадҳи.....	17
Диломрон САЛОҲИЙ. Навоийнинг туркий шеърдаги ихтиролари	23
Муслиҳиддин МУҲИДДИНОВ. Инсон ахлоқи тасвирида адабий анъана ва ижодий ўзига хослик	33
Файзуллохон НАБИЕВ. Хулқ ила олам элини шод қил	45
Абдулҳаким ШАРҲИЙ ЖУЗЖОНИЙ. Афғонистонда навоийшунослик	53
Нусратулло ЖУМАХЎЖА. Алишер Навоий ижодиётида давлат ва жамият бошқарувининг бадий талқини.....	63
Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА. Навоийнинг бир ғазалида ранглар моҳияти ..	71
Исмат САНАЕВ. Нодим Зиёвуддиний ва Алишер Навоий	80
Зиёда МАШАРИПОВА. Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўрғач.....	86
Тозагул МАТЁҚУБОВА. Фафур Гулом поэтик меросида навоийона руҳ.....	92
Абдусоли РАҲМОНОВ. Навоий ижодида инсон муаммосининг фалсафий ифодаланиши.....	104
Абдулҳамид ҚУРБОНОВ. Ойнинг Зухал билан кирони ёки Навоий ижодида шибҳи иштиқоқ санъати	107
Исломжон ЁҚУБОВ. Навоий қалбининг ойбекона ифодаси.....	115
Фарида КАРИМОВА. Муштарак нуқталар. Адолат – мезон	123
Баҳодир ВАЛИЕВ. Огаҳий ғазаларидаги сўфиёна талқинларда Навоий анъанаси	127
Мўминжон СИДДИҚОВ. Навоийнинг айрим хикоятлари генезисига доир...	132
Иноятулла СУВОНҚУЛОВ. Навоий ва меъморчилик.....	141
Раҳим ВОҲИДОВ, Юнус АЗИМОВ. Низомий ва ундан кейинги давр адабиётида Искандар сиймоси.....	150
Отабек ЖЎРАБОЕВ. Амирийнинг Навоий ғазалларига боғланган тахмислари хусусида	155
Нодира АҲОҚОВА. Навоий шеърлятида тун ва тонг образи.....	161
Сарвиноз СОТИБОЛДИЕВА. Алишер Навоий ва форс шеърляти.....	167
Саидмурод ХОЛБЕКОВ. Мирзо Салимий Навоий ҳақида.....	171
Хуснигул ЖЎРАЕВА. «Фусули арбаа»да Хусайний васфи.....	173

ЛИСОНИЙ ЗЕБОЛИКЛАР

Иброҳим ЙЎЛДОШЕВ. Навоий асарларидаги кўлёма турларини ифодаловчи терминлар.....	177
Зиёдулла ҲАМИДОВ. Навоийнинг музиккий атамаларга муносабати.....	182
Бекмурод ЙЎЛДОШЕВ. Навоийнинг тилшуносликка доир қарашлари.....	191
Ирода БАКИРОВА. Навоий асарларида қўлланган хаттотликка оид баъзи сўзлар ҳақида.....	194

100 - буюртма. 500 нусха. Ҳажми 9,3 б.т.
2011 йил 8 январда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди